تحفہ
جناب ڈاکٹر طاہر تونسوی

آکھیا بابا فریدؒ نے

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور

آکھیا بابا فریدؒ نے

محمد آصف خاں

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ◎ لاہور

کتاب ـــــــــ آکھیا بابا فرید نے

مصنف ـــــــــ پروفیسر محمد آصف خاں

ایڈیشن ـــــــــ پہلا

سال ـــــــــ دسمبر ۱۹۷۸ء

صفحے ـــــــــ ۳۲۸

کتابت ـــــــــ محمد حنیف گل کڑیالوی، محمد یونس بٹ

ٹائیٹل ـــــــــ ذوالفقار احمد تابش

قیمت ـــــــــ ۲۰ روپئے

چھاپن والے ـــــــــ شبر اعظم

چھاپہ خانہ ـــــــــ الکتاب پرنٹرز، ۱۲ کمال گنج
کچا سانده روڈ۔ لاہور

چھپوان والے ـــــــــ سید سبط الحسن ضیغم
سیکرٹری
پاکستان پنجابی ادبی بورڈ۔
۵۸۔ لارنس روڈ۔ لاہور

سچی، سُچّی تے ہٹھڑی

معصومجان

نوں

جیہدے پیراں تھلّے

میری جنّت

ہے

تُلسی داس نُوں کِسے پچھیا:

"ایڈے وڈے عالم، فاضل ہو کے تُساں

سنسکرت چھڈ کے ہندی نُوں کیوں اپنایا ہے؟

تُلسی داس نے پرتاوا دِتّا:

"سنسکرت اِک اجیہا سونے دا منقش پیالہ

ہے جیہدے وِچ زہر بھری ہوئی ہے۔

پَر میری ماں بولی ہندی اِک اجیہا مٹی دا پیالہ

ہے جس وِچ امرت بھریا ہویا ہے۔

پہلی گل

حضرت بابا فریدالدین مسعود شکر گنجؒ پاکستان تے بھارت دے چشتیاں دے بزرگ ای نہیں سگوں پنجابی جگت لئی دی آپ دا وجود بہوں برکت والا ہے۔ ایس پاروں وی کہ آپ نے پنجاب نوں آپنے واسے لئی چُنیا اتے ایس لئی وی کہ ہُن تیکر دی کھوج مطابق پنجابی شاعراں دا پوتّرہ بوٹا آپ جی دے ہتھوں لگیا۔ ایہو بوٹا ہُن اک گھن چھانواں رُکھ بن گیا ہے، جیہدی چھاں ہیٹھ بابا جی نوں پچھوں آون والیاں پیہڑیاں سُکھ مان رہیاں ہن۔

بابا فرید جی بارے ہُن تائیں ڈھیر ساریاں کتاباں لکھیاں جا چکیاں ہن، جیویں کہ ایس کتاب دے چھیکڑ وِچ "ورتیاں کتاباں" دے سرناویں توں تھوہ لگدا ہے۔ پر ایہناں کتاباں وِچ بابا جی بارے اجیہیاں گنجھلاں لبھدیاں ہن، جنہاں نوں سودھن ول کسے وی دِھیان نہیں دِتا۔ بابا جی بارے کئی سوال اُگھڑے ہن کہ اوہ کِتھے جمّے، کدوں جمّے، کدوں رب نوں پیارے ہوئے، وڈ کے کون سن، شلوک فرید کس لکھے وغیرہ۔

ہتھ والی کتاب وِچ بابا فرید بارے ایہناں سوالاں اتے اجیہے ہور کئیاں سوالاں دے پرتاوے لبھن دی کھیچل کیتی گئی ہے۔

پروفیسر محمد آصف خاں ہوری پنجابی بولی تے ادب دی لہر دے اوہناں آگواں وچوں ہن، جیہناں نے آپنی پوری حیاتی آپنی ماں بولی دی اُنتی وچ ہنا دتی ہے اتے پنجابی ادب دے کھوج تے پڑچول کھیتر وچ مان یوگ رسیر رلایا ہے۔

"آکھیا بابا فرید نے" وچ شامل سرلیکھاں دی کھوج تے پُن چھان کر دیاں خاں صاحب نے چار سال گھالنا کیتی ہے۔ اوہناں نے شلوکاں دا متن ای نہیں شامل کیتا سگوں ورتے گئے لفظاں دے معنی دین دے نال نال دوجے کلاسیکی شاعراں دے کلام وچوں ونگیاں دے کے ایس کتاب نوں ہور وی لاہے وندا بنا دتا ہے۔

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ تہاڈی سیوا وچ ایہہ کتاب پیش کرن دا مان لے رہیا ہے بورڈ نے ہن تائیں جنیاں کتاباں چھاپیاں ہن اوہناں وچ ایس نویں وادھے وی یقیناً سلاہنا ہوسی۔

ایم مسعود

صدر

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ۔ لاہور

پہلی دسمبر ۱۹۷۸ء

پوکھو

نجم حسین سید ہوراں "سیدھاں" وِچ میہنا ماریا سی :

" شلوک فرید وِچ بارہویں تیرہویں صدی دی رچی کیہڑی اے تے پندرہویں سولہویں صدی دی کیہڑی ؟ ایہہ نتارا اَج ایس کر کے اوکھیرا جاپدا اے پئی جیہناں سیانیاں دا ایہہ کم سی اوہناں ایہنوں نہیں نبیڑیا۔"

بابا فرید بارے جاں اوہناں دے شلوکاں بارے جو بھلیکھے لبھدے ہن، اوہناں دا نتارا کرن دل ، ایہہ میرا نماناجیہا جتن ہے۔

بابا فرید دے شلوک گورو گرنتھ صاحب راہیں ساڈے تائیں اپڑے ہن - اِنج جاپدا ہے کہ شلوک فرید ترتیب دین والیاں وچوں کدے وی کسے نے ایس مُڈھلے سومے نوں پھرولن دی کھیچل نہیں کیتی۔ جیٹھی رام مشتاق دی "ارشادات فریدی" توں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی "بول فریدی" تائیں اَپڑدیاں اَپڑدیاں شلوکاں دا مہاندرا اکا ای وٹ گیا ہے۔ اُتوں لوہڑا ایہہ ہویا کہ پنجاب یونیورسٹی نے "بول فریدی" ایم اے (پنجابی) دے نصاب وِچ لا دِتی - مینوں ایہہ ساری گھالنا ایس پاروں گھالنی پئی کہ "شعبہ پنجابی زبان تے اَدب" دے چیئرمین ہوراں مینوں ایہہ کتاب پڑھاون دا حکم دِتا۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں "بول فریدی" وِچ اِکلے شلوک ای غلط نہیں دِتے سگوں اوہناں

دا لکھیا دیباچہ شلوکاں نالوں وی ودھ بھلیکھیاں بھریا ہے۔ ڈاکٹر ہوریں پنجابی دے اُگھتے شاعر سن اتے ایہدے توں وی ودھ پنجابی تحریک دے اَنتھک کارکن سن۔ پر اوہناں نے بابا فرید دے شلوک ترتیب دین لگیاں ذمہ داری توں کم نہیں لیا۔

بابا فرید دے شلوکاں دے متن تھلّے لکھیاں گورمکھی کتاباں وِچ لبھدے ہن:

(۱) گورو گرنتھ صاحب، بھائی جواہر سنگھ کرپال سنگھ اینڈ کو، امرتسر۔

(ب) آد سری گورو گرنتھ صاحب، ایس بدھ سنگھ اینڈ سنز، امرتسر، ۱۹۵۲ء (۲۹ ویں وار)

(ج) شلوک تے شبد فرید جی سٹیک، پروفیسر صاحب سنگھ۔

(د) فرید تے فرید بانی، ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی۔

(ح) فرید درشن، ڈاکٹر دیوان سنگھ۔

ایس توں وکھ فارسی اکھراں وِچ ایہناں کتاباں وِچ وی بابا فرید دا کلام لبھدا ہے:

(۱) گورو گرنتھ صاحب بھے ایس سنت سنگھ اینڈ سنز، لاہور۔

(۲) کلام حقانی، ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل، بابا فرید میموریل سوسائٹی پٹیالہ، ۱۹۷۳ء

(۳) سبط الحسن ضیغم ہوراں دا قلمی نسخہ۔ ایس وِچ کُل ۱۲۵ شلوک ہن اتے ایہہ ۱۲۶۶ھ/۱۸۴۸ء دا لکھیا ہویا ہے۔

اُتے دسیاں گورمکھی کتاباں وِچ متن اکو جیہا نہیں، کئیاں تھانواں تے لگّاں ماتراں (زیر، زبر پیش) دا وکھریواں لبھدا ہے۔ ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی دی کتاب وِچ تاں لفظ وی ہور دے ہور ہو گئے ہن، جیویں:

آیا (شلوک نمبر ۱۱)، سہیدیاں (نمبر ۱۴)، چاگیدیاں (نمبر ۱۵)، فرِیڈھا (نمبر ۲۳) بھولاواں (نمبر ۲۹)، انٹر (نمبر ۳۰) وغیرہ وغیرہ۔ ہو سکدا ہے کہ ایہہ "کتابت"

دی غلطی ہووے۔

پر فارسی اکھراں وچ جو کتاباں لبھدیاں ہن، اوہناں دے متن وچ تاں ڈھیر ساری گڑبڑ ہے۔

سنت سنگھ ولوں چھاپے گئے گورو گرنتھ صاحب وچ کجھ غلطیاں ایہہ ہن:

کڈھنیئے (شلوک نمبر ۱)، کاکھڑی، بن، گھس (نمبر ۲)، تھوٹڑ (نمبر ۴)،

پیراں (نمبر، وچ درج نہیں)، بوات، مانجھا (نمبر ۲۷) وغیرہ۔

ایس توں وکھ ایہدے وچ گوروصاحبان دے کسے شلوک دی تاں نشاندہی کیتی گئی ہے

اتے کسے دی نہیں۔ شرومنی گوردوارہ پربندھک کمیٹی، امرتسر دے سکتر گیانی مہندر سنگھ ہوراں ولوں

اک چِٹھی راہیں ایس چھاپے نوں غیر مستند دیا گیا ہے۔

"کلامِ حقانی" وچ وی ذمہ واری دا ثبوت نہیں دتا گیا۔ کجھ غلطیاں ایہہ ہن:

دبجاہ (شلوک نمبر ۳)، تِہناں (نمبر ۷)، پکھیندی (نمبر ۱۱)، کیول (نمبر ۳۰)،

پٹئیے (نمبر ۳۱)، آپیٹھہو (نمبر ۳۸) وغیرہ۔ ایس توں وکھ شلوک نمبر ۱۲ وچ

"کالیں، دھولیں" لکھیا ہے۔ جدکہ نمبر ۱۳ وچ ایہناں ای لفظاں نوں "کالی

دھولی" لکھیا ہے۔

قلمی نسخہ تاں ڈھیر سارا غلط ہے جیویں:

دیدنا (شلوک نمبر ۱۰)، ساک (نمبر ۱۱)، واتی ہوون، ترِیک، بیگانی (نمبر ۲۱)

جانی (نمبر ۲۶) وغیرہ۔

اساں آپنے متن لئی شرومنی گوردوارہ پربندھک کمیٹی، امرتسر ولوں تیار کیتے گئے متن

یعنی گورو گرنتھ صاحب (ا) نوں بنیاد بنایا ہے۔ پر ایس وچ وی اِکو لفظ دی وکھ وکھ اِملا کیتی

گئی لبھدی ہے جیویں:

لوڑے تے لوڑے (شلوک نمبر ۲۳)، گُن (نمبر ۵۹) تے گُن (شبد وچ)

پچھا (نمبر ۹)، تے پُچھا (نمبر ۱۱۲)، مانک (نمبر ۱۲۹) تے مانک (نمبر ۱۳)،

وغیرہ وغیرہ -

جیویں کہ سانوں پتہ ہے کہ گورو گرنتھ صاحب نوں گورو ارجن جی نے ترتیب دتا سی - اوہ بولی جاندے سن تے بھائی گورداس لکھی جاندے سن - کیوں جو اودوں تائیں گورمکھی دے ہجے (اکھر جوڑ) ابھے تائیں پکے نہیں مقرر ہوئے سن - ایس پاروں پر تیت ایہہ ہوندا ہے کہ ایہہ ساری گڑ بڑ بھائی گورداس توں ستے سِدھ ہو گئی ہے - اِنج ای شلوک نمبر ۲۲ تے نمبر ۴۰ وچ "ہٹیڑا" نوں "ہیڑا" لکھ دتا گیا ہے جد کہ گورو ارجن دی بانی وچ دی "ہٹیڑا" ای ورتیا گیا ہے -

ایہہ گل ایتھوں وی سِدھ ہوندی ہے کہ گورو صاحبان دے بابا فرید دے نال دتے گئے شلوکاں اتے گرنتھ صاحب وچ کسے دوجے تھاں دتے اوہو شلوکاں وچ وکھریواں لبھدا ہے - ہُن صاف ظاہر ہے کہ گورو صاحبان نے تاں آپنا شلوک اِکو شکل وچ آکھیا جاں لکھیا ہوسی پر کاتب (بھائی گورداس) دلوں اُکائی ہو گئی، جیویں :

(۱) شلوک نمبر ۳۲ گورو نانک دا ہے اتے ایہہ گورو گرنتھ صاحب وچ وار مارو (مہلا ۳)[۱]

---

[۱] : لفظ "مہل" تے "مہلا" (جس نوں "محل" تے "محلہ" جاں "محلا" وی لکھیا جاندا ہے (جو اکا ای غلط ہے) دے معنیاں بارے میتوں سِکھ وِدواناں نال اختلاف ہے - کجھ آکھدے ہن کہ ایہدے معنی اِستری (عورت) دے ہن، جد کہ

(باقی اگلے صفحے تے)

دی چھیویں پوڑی وچ ایوں لبھدا ہے :

ے سُسرے پیئیئے کنت کی، کنت اگمُ اتھاہ

نانک دھنُ سوہاگنی، جو بھاوہِ ویپر واہ

(۲) شلوک نمبر ۱۲۰ گورو نانک دا ہے، پر گورو گرنتھ صاحب دے "شلوک واراں تے ودھیک مہلا" وچ ایوں دِتا گیا ہے :

ے تنُ ن تپاءِ تنُور جیو، بالنُ ہڈن بالِ

سر پَیری کیا پھیڑیا، اندر پری سمال

(۳) شلوک نمبر ۱۲۱ گورو رام داس دا ہے پر گورو گرنتھ صاحب دے "راگ کانڑے دی وار" دی ۱۵ ویں پوڑی وچ اِنج دِتا گیا ہے :

ے ہئو ڈھوڈھیدی سجنا، سجن میڈے نالِ

جن نانک الکھ ن لکھیئے، گرمکھ دیہے دِکھالِ

دوجے ودواں ایہدے معنی "سرِیر" کردے ہن۔ مطلب ایہہ کہ جسم بدلدے رہے پر "جوت" پہلے گورو (نانک) دی ای رہی ہے۔

ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل نے آپنی کتاب کلامِ نانک (صفحہ ۱۹۱) وچ "محل" دے معنی "اپنے حضور" کیتے ہن۔ راگ ماجھ دا مصرعہ ایوں ہے :

ع سچی درگہہ محل بُلائے

ویکھن والی گل ایہہ ہے کہ "مہل" تے "مہلا" دے اصل معنی کیہ ہن؟ ہیم چندر نے "ہدھ ہیم شبد انوساشن" وچ مہاتما، بزرگ، پوجن یوگ وغیرہ معنی دسے ہن، اتے ایہو ای ایہناں لفظاں دے صحیح معنی ہن۔ سکھ ودواں اینویں ٹپلا کھائے ہن۔

ایہدے وِچ "جن" واؤ ھو ہے اتے "دیسے" دی اِملا شلوک نمبر ۱۲۱ نالوں وکھری ہے۔

پر بھائی گورداس دِیاں اکائیاں تے بھُلاّں ایڈیاں گمبھیر نہیں ہن، جیڈیاں سانوں "ارشاداتِ فریدی"

"بول فریدی" تے دوجیاں کتاباں وِچ لبھدیاں ہن۔

اِنج ای بابا فرید دے کلام بارے ای نہیں سگوں ہور وی کئی بھلیکھے لبھدے ہن۔ ایسے

پاروں بابا فرید دی زندگی دے حالات دین دی تھاں ئیں آپنی ولوں بھلیکھے دُور کرن ول ڈھیر

دھیان دِتا ہے۔ ایس کھیتر وِچ پاکستانی تے بھارتی لکھاری سانویں پدھر تے کھلوتے ہن۔ ایہہ

ٹھیک ہے کہ بابا فرید بارے مشرقی پنجاب وِچ ڈھیر سارا کم ہو رہیا ہے۔ پٹیالہ وِچ "بابا فرید

میموریل سوسائٹی" تے گورو نانک یونیورسٹی وِچ "گورو نانک ادھیان وبھاگ" ایس سلسلے

وِچ سلاہن جوگے اُدماں وِچ جُٹے ہوئے ہن۔ میموریل سوسائٹی ایس سلسلے وِچ پنج چھ کتاباں

چھاپ چکی ہے اتے وبھاگ دے سربراہ پروفیسر پریتم سنگھ "فوائد الفواد"، "خیر المجالس" وغیرہ

دا پنجابی ترجمہ چھاپ چکے ہن۔ اوہناں ولوں بابا فرید دے شلوکاں دی ETYMOLOGICAL

DICTIONRY دی چھاپی جا رہی ہے۔ ایس توں وی وکھ گورو نانک یونیورسٹی دے ریسرچ

بلیٹن "کھوج درپن" دے ہر شمارے وِچ گھٹو گھٹ دو تن مضمون بابا فرید بارے ہوندے ہن۔

پر ایہناں سارے اُدماں دے ہوندیاں وی بابا فرید بارے اجے وی کئی بھلیکھے اجیہے لبھدے

ہن جیہناں نوں دُور کرن ول کسے دھیان نہیں دِتا۔ ہیٹھ والی کتاب وِچ صحیح متن دیون تے

بھلیکھیاں نوں مُکاون لئی نمانی جیہی واہ لائی گئی ہے۔

اِک دو گلاں ہور:

گورو گرنتھ صاحب توں باہرے بابا فرید دے شلوک "کجھ ہور شلوک" دے سرناویں

ہیٹھ وکھرے تھاں دے دِتے ہن۔

گھٹ ودھ سارے شلوکاں وچ جتھے "فریدا" ورتیا گیا ہے، اوہ توں وچ نہیں آؤندا تے وادھو ہے۔

متن تھلے اوکھے لفظاں دے معنی دیون دے نال نال پنجابی دے کلاسیکل شاعراں دے کلام وچوں سند دے طور تے ونگیاں وی دتیاں گئیاں ہن۔ اوہناں دے ناں وی نال ای لکھ دتے گئے ہن۔ جتھے کسے دا وی ناں نہیں لکھیا گیا، اوس توں ایہہ سمجھ لینا چاہیدا ہے کہ اوہ ونگی گورو صاحبان جاں بھائی گورداس دے کلام وچوں دتی گئی ہے۔

پانی، سوہنا، کنک، مکھن تے ہور دوجے لفظاں وچ وزمیندے نون نوں ایس کتاب وچ "ن" لکھیا گیا ہے۔

پچھلے ورھے ریڈیو پاکستان لاہور توں "آکھیا بابا فریدنے" دے سرناویں ہیٹھ گھٹ ودھ ئیں ویہہ تقریراں کیتیاں سن۔ ایہو سرناواں ایس کتاب لئی رکھ لیا گیا ہے۔

ایس کتاب دی تیاری وچ نجم حسین سید، ڈاکٹر ظہور الدین احمد، حکیم اللہ بخش انصاری تے سبط الحسن ضیغم ہوراں مینوں جو مل ورتن تے ہلا شیری دتی ہے، میں اوس لئی اوہناں دا ممنون ہاں۔

محمد آصف خاں

۱۳۔ فردوس پارک، لاہور

۴، اپریل ۱۹۷۶ء

مودود دا لاڈلا پیر چشتی، شکر گنج مسعود بھرپور ہے جی

خاندان وِچ چشت دے کاملیت، شہر فقر دا پٹن معمور ہے جی

باہیاں قطباں دے وِچ ہے پیر کامل، جیہدی عاجزی ہد منظور ہے جی

شکر گنج نے آن مکان کیتا، دُکھ درد پنجاب دا دُور ہے جی

جمن تے مرن

ایس گل دا اجے تائیں پکّا پیڈھا نکھیڑا نہیں ہو سکیا کہ بابا فرید کدوں جمے سن تے کدوں رب نوں پیارے ہوئے۔ اِک دی رائے دوجے نال نہیں رلدی۔ وڈھیرے لکھیاراں ایہہ دسن دی کھیچل ای نہیں کیتی کہ اوہناں نے جمن مرن دے سن رکتھوں کئے ہن۔

بابا فرید بارے ترے کتاباں وڈیاں معتبر منیاں جاندیاں ہن۔

۱۔ فوائدالفواد ۲۔ سیرالاولیاء

۳۔ خیرالمجالس

پہلاں اسیں ایہناں دی پُن چھان کریندے ہاں۔

فوائدالفواد ایہہ کتاب امیر حسن سجزی نے لکھی سی۔ مفتی غلام سرور نے دسیا ہے کہ ایہہ ۷۳۶ھ (۱۳۳۵، ۳۶ء) وچ چلاناکر گیا سی۔

ایہہ لکھیار بابا فرید دے خلیفہ حضرت نظام الدین اولیا دا مرید سی۔ ایس کتاب وچ حضرت نظام الدین اولیاء دے بول بچن ہن۔ ایہہ ۱۳۰۸ء وچ لکھنی چھوہی گئی سی تے ۱۳۲۲ء تک دے بول بچن ایہدے وچ سانبھے گئے ہن۔ کتاب پڑھیاں تھوہ لگدا ہے کہ لکھیار نے ۱۸۷ ملنیاں وچ جو کجھ سُنیا سی، اوس نوں ساڈے لئی سانبھ لیا ہے۔ ایس دا اردو ترجمہ چھپے جیہے محکم

اوقاف نے چھپوایا ہے۔

ایہہ کتاب ایس پاروں وی معتبر مَنّی جاندی ہے کہ ایس دا لکھیار جو کجھ لکھدا سی، اوہ آپنے پیر حضرت نظام الدّین اولیاء نُوں وکھائیندا سی۔ جیہڑی گل اوس نُوں چیتے نہیں سی رہندی جاں ٹھیک طرح سمجھ نہیں سی سکیا ہوندا۔ اوہ تھاں سکھنی چھڈ دیندا سی اتے بعد وِچ حضرت نظام الدّین اولیاء توں مکمل کروا لیندا سی۔

ایس کتاب وِچ بابا فرید دا جمن جاں مرن سال نہیں دِتا گیا۔ بس ایناں ای دسیا گیا ہے کہ بابا جی نے ۹۳ ورھیاں دی عمر پائی سی۔

ایہہ کتاب محمد بن مبارک کرمانی المعروف بہ امیر خورد نے لکھی

سیر الاولیاء

ہے۔ لکھیار فیروز شاہ تغلق (۱۳۵۱ء — ۱۳۸۸ء) ویلے جیوندا سی۔

ایہہ کتاب ایس پاروں وی معتبر منّی جاندی ہے کہ لکھیار دے ٹبّر دا بابا فرید نال گوڑھا سانگا رہیا ہے۔ امیر خورد دا دادا تے پیو کئی ورھے بابا فرید دی خدمت وِچ پاکپتن رہے سن۔ ایس توں وکھ بابا فرید دے پوترے تے دوجے سجادہ نشین حضرت علاء الدّین موج دریا نے لکھیار دی ماں دا دُدھ پیتا سی۔

ایہہ کتاب ۷۵۸ھ (۱۳۵۶ء) دے کجھ چر پچھوں مُکّی جاپدی ہے۔

ایس دا اردو ترجمہ اللہ والے دی قومی دکان، لاہور توں چھپ چکیا ہے۔

امیر خورد پہلا لکھیار ہے جس نے بابا فرید دا مرن سال ۶۶۴ھ

دتا ہے۔ اتے نال اِی ایہہ دی دس پائی ہے کہ اوس ویلے بابا جی دی عمر ۹۵ ورھیاں دی سی۔

خیر المجالس ایہہ کتاب حمید شاعر قلندر نے لکھی ہے۔ مفتی غلام سرور نے دس پائی ہے کہ ایہہ لکھیار ۷۶۸ ھ وِچ رب نُوں پیارے ہوئے سن۔

ایس کتاب وِچ لکھیار نے آپنے پیر بھائی تے حضرت نظام الدّین اولیاؒ دے خلیفہ حضرت نصیر الدّین محمود چراغ دہلی (مرن: ۱۳۵۶ء) دے بول بچن سانبھے ہن۔ ایہہ کتاب ۷۵۵ھ (۱۳۵۴ء) وِچ لکھنی چھوہی گئی سی اتے ۷۵۶ ہجری (۱۳۵۵ء) وِچ مکائی گئی۔ ایس وِچ ۱۰۰ ملنیاں دے بول بچن ہن، جیہناں وچوں گیاراں وِچ بابا فرید دا ذکر لبھدا ہے۔

ایہہ کتاب ترے چار وار چھپ چکی ہے، جیویں:

۱۔ خیر المجالس (اردو ترجمہ: سراج المجالس) مولانا احمد علی ٹونکوی
مسلم پریس، دِلّی، ۱۳۱۶ھ (۱۸۹۹-۱۸۹۸ء)

۲۔ خیر المجالس، (اردو ترجمہ: سراج المجالس)، نامعلوم،
جامعہ ملیہ پریس دِلّی، ۱۳۴۷ھ (۱۹۲۸ء)

۳۔ خیر المجالس، (مرتب، خلیق احمد نظامی)،
شعبہ تاریخ۔ علی گڑھ مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ، ۱۹۵۹ء

۴۔ خیر المجالس (پنجابی ترجمہ: سربشٹ گوشٹاں)، پروفیسر پریتم سنگھ
گورونانک یونیورسٹی، امرتسر، ۱۹۷۴ء (صرف بابا فرید بارے مواد دا ترجمہ)

ایس کتاب وِچ رکھتے وی بابا فرید دے جمن مرن دی دس نہیں پائی گئی۔
اساں ویکھیا ہے کہ ایہناں تریوے معتبر کتاباں وچوں صرف سیر الاولیاء
نے ہی مرن سال دسیا ہے۔ پر ایس سن اُتے علامہ اخلاق حسین ہوراں دا
اعتراض سٹ پایا نہیں جا سکدا، جس بارے اسیں اگے گل کراں گے۔ ہور
اگانہہ ٹُردے ہاں۔ کجھ لکھیاراں نے شعراں وِچ حروف ابجد راہیں مرن سال
کڈھیا ہے جیویں؛

۱۔ افضل الفواید ایہہ کتاب حضرت نظام الدین اولیا دے مرید امیر خسرو
نے لکھی ہے۔ ایس وِچ اوہناں نے لکھیا ہے کہ محرم
پنج شنبہ ۷۱۵ھ دی مجلس وِچ میرے پیر نے فرمایا کہ میرے پیر (بابا فرید)
نے ۵ محرم نوں وفات پائی سی۔ ھ

بے گماں پنجم محرم بود	کہ فرید از زمانہ نقل نمود
روزِ ترحیلِ او سہ شنبہ داں	کاندریں نیست حرفِ شک و گماں
شدہ تاریخ نقل او بہ یقین	عمدۂ دینِ حق فریدالدین

۶۷۹ھ
دسیا جاندا ہے کہ امیر خسرو دے ایس قطعہ مطابق بابا فرید سہ شنبہ، ۵ محرم
۶۷۹ھ وِچ رب نوں پیارے ہوئے۔ سن پر جدوں لیکھا جوڑیے تاں ۶۶۸ھ بندا
ہے۔ دوجی گل ایہہ ہے کہ افضل الفوائد میں آپوں ویکھ نہیں سکیا۔ ایس دا اردو
ترجمہ احسن الشواہد دے ناں ہیٹھ چھپ چکیا ہے، پر اوس وِچ ایہہ قطعہ نہیں
لبھدا۔

اُنج ایہہ قطعہ خزینۃ الاصفیا (صفحہ ۲۸۹) دے حاشیہ اُتے "مخبر الواصلین"

دے حوالے نال موجود ہے اتے ایس توں ۶۷۰ھ تاریخ کڈھی گئی ہے، جو ٹھیک نہیں۔

۲۔ خزینۃ الاصفیا تے گنج تاریخ۔ مفتی غلام سرور لاہوری نے آپنیاں ایہناں کتاباں وِچ ۶۶۴ھ، ۶۶۶ھ تے ۶۷۰ھ دے مرن سال دتے ہن۔ ونگی پاروں اک قطعہ دے ترن شعر دتے جاندے ہن۔ سے

ہم حبیب حق فریدالدہر گو	صوفیٔ کامل فریدالدین خواں
باز عالی جاہ قطب الحق فرید	بندہ فردالفرید اے مہرباں
عاشق صادق دِگر فرما سخے	سالِ وصل آں شہر عالی مکاں

۳۔ مرزا مظہر جانِ جاناں دے قطعہ توں مرن سال ۶۷۰ھ نکلدا ہے۔ سے

فریدالدین کہ اُو گنج شکر بود
چو در ذاتِ خدا شُد محوِ مطلق
بمظہر گفت ہاتف سالِ نقلش
فریدالدین ولی واصلِ حق

۴۔ مولوی نور احمد چشتی نے ایہہ قطعہ دِتا ہے، جس توں ۶۶۳ھ مرن سال لبھدا ہے۔

بود ذاتش مخزنِ حبِ خدا گنج شکر
عقل سالِ نقل او فرمود محبوبِ خدا

۵۔ مصطفائی بیگم ولوں مخدوم راہیں تاریخ کڈھی گئی ہے، جو ۶۹۰ھ بندی ہے۔ لگدے ہتھ دوجیاں کتاباں دی ویکھدے چلیے۔ ۵ ر محرم بارے

گھٹ ودھ سارے ای متفق ہن۔

۱۔ فرشتہ[4] شب پنجشنبہ ستین و سبعمائۃ ۷۶۰ھ

۲۔ فرشتہ[5] ۶۷۹ھ

۳۔ اللہ دیا چشتی[6] تسعین و ستمائۃ ۶۹۰ھ

۴۔ عبدالحق محدث دہلوی[7] اربع و ستین و ستمایہ ۶۶۴ھ
(قلمی نسخہ پنجاب یونیورسٹی)

۵۔ عبدالحق محدث دہلوی[8] ۶۶۷ھ (قلمی نسخہ۔ غلام دستگیر نامی)

۶۔ محمد غوثی[9] ۶۶۴ھ

۷۔ شہزادی جہاں آرا[10] ۶۶۴ھ (قلمی نسخہ۔ پنجاب یونیورسٹی)

۸۔ عبدالفتاح[11] ۶۰۴ھ (قلمی نسخہ۔ پنجاب یونیورسٹی)

۹۔ حیدر علی سہسوانی[12] ۷۶۸ھ

۱۰۔ میر نثار علی شہرت[13] ۶۷۲ھ

۱۱۔ اعجاز الحق قدوسی[14] ۶۶۴ھ

۱۲۔ امین شرقپوری[15] ۶۶۴ھ

۱۳۔ پیر محمد حسین[16] ۶۶۴ھ

۱۴۔ مسلم نظامی[17] ۶۶۶ھ

۱۵۔ جعفر قاسمی[18] ۶۶۴ھ

۱۶۔ طالب ہاشمی[19] ۵۸۴ھ یا ۵۸۸ھ

۱۷۔ خلیق احمد نظامی[20] ۶۶۴ھ

اُتّے دِتّے ویروئے توں چانن ہوسی کہ لکھیاراں نے بابا فرید دے مرن سال ۶۶۴ھ توں ۶۶۸ھ تیک دتے ہن۔ اِنج گھٹ ودھ ۱۰۵ ورھیاں دا سمجھے اِی فرق پا دتا ہے۔

اِک ہور وِی گل نکھڑدی ہے کہ ودھیرے لکھیاراں نے ۵ محرم نوں اپنایا ہے۔ اتے صاف ظاہر ہے کہ ایہہ اوہناں نے سیرالاولیاء توں ای لیا ہے۔

ایہناں لکھیاراں جیویں مرن سال وکھو وکھرے دتے ہن، اِنج اِی جمن سال وِی وکھو وکھرے دتے ہن۔ حقی گل ایہہ ہے کہ ایہہ سارے سن گویڑ نال لکھے گئے ہن۔ اودوں اجیہا سرکاری ادارہ وِی کوئی نہیں سی، جو بچے دے جمن ویلے اوہدا ناں رجسٹر وِچ چاڑھدا۔ اُنج وِی کسے نُوں کیہ پتہ سی کہ جیہڑا بچہ ملتان دے اِک پنڈ (کوٹھیوال) وِچ جمیا ہے، اوہ وڈا ہو کے "حضرت بابا فرید گنج شکر" بن ویسی۔

ونگی پاروں کجھ لکھیاراں ولوں دتے گئے جمن سال دی دیکھ لیندے ہاں۔

(ا) جیہناں لکھیاراں نے جمن سال ۵۶۹ھ دتا ہے۔

	لکھیار	صفحہ نمبر
۱۔	وحید احمد مسعود[۲۱]	۳۰ تے ۳۴
۲۔	مولانا علم الدین سالک[۲۲]	۲۴۹
۳۔	علی اصغر چشتی[۲۳]	
۴۔	محمد غوثی[۲۴]	۴۹
۵۔	ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی[۲۵]	۹

۶- بیدی کاکا سنگھ[۲۶]	۵۲
۷- پروفیسر صاحب سنگھ[۲۷]	۹
۸- ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ[۲۸]	۱۹

(ب) جیہناں نے ۱۷۵ھ دِتا ہے:

۱- خلیق احمد نظامی[۲۹]	۱۱
۲- ضیاء احمد بدایونی[۳۰]	۱۱
۳- محمد امین شرقپوری[۳۱]	۵۴
۴- نصیر احمد جامعی[۳۲]	۱۲
۵- سیّد مسلم نظامی[۳۳]	۳

(ج) جیہناں نے ۵۸۴ھ دِتا ہے۔

۱- ابوالفضل[۳۴]	۵۶۳
۲- فرشتہ[۳۵]	۴۰
۳- میر نثار علی شہرت[۳۶]	۸
۴- اعجاز الحق قدوسی[۳۷]	۴۲۵
۵- معین الدین دردائی[۳۸]	۱۱
۶- حیدر علی سہسوانی[۳۹]	۲۴

ایہناں توں وکھ کجھ ہور وی جمن سال لبھدے ہن جیویں مولوی محمد امام الدین[۴۰] تے پروفیسر بلدیو سنگھ[۴۱] (۵۷۵ھ)، عبدالغفور قریشی[۴۲] (۵۸۰ھ)، سرہنگ خواجہ عبدالرشید[۴۳] (۵۸۲ھ)، مصطفائی بیگم[۴۴] (۵۹۵ھ)، مفتی غلام سرور[۴۵]

نے ۵۸۲ھ نوں ٹھیک منیا ہے۔ جیویں :-

۵۸۵

گشت ظاہر حق طلب قطب الفرید

از خرد تولید آں شاہ جہاں

نیز تولیدش بقول اصفیا

۵۸۵

شد فرید الدین امین الدین عیاں

۵۸۵

زیب عالم فرد عالم طرفہ تر

سال تولیدش عیاں شد از نہاں

جیہناں لکھیاراں نے ۵۶۹ھ نوں جمن سال منیا ہے، اوہناں دے موہرے سیر الاولیاء دا اوہ بیان ہے جس وچ آکھیا گیا ہے کہ بابا جی ۶۶۴ھ وچ رب نوں پیارے ہوئے سن اتے اوس ویلے اوہناں دی عمر ۹۵ ورھے سی۔

پر جیہناں لکھیاراں نے ۵۷۱ھ نوں اپنایا ہے، اوہناں نے مرن سال نال ۶۶۴ھ ای رکھیا ہے پر ۹۵ دی تھاں ۹۳ ورھیاں دی عمر نوں ٹھیک سنجاتیا ہے، جو فوائد الفواد وچ حسن سجزی نے دتی ہے۔

آپنی وتوں نکھیڑا کرن توں پہلاں اسیں ایہہ ویکھدے ہاں کہ علامہ اخلاق حسین ہوراں دا مرن سال ۶۶۴ھ اُتے اعتراض[46] کیہ ہے؟ اوہ لکھدے ہن کہ اک تھاں[47] امیر خورد صرف اینا ای لکھدا ہے کہ بابا فرید ۵ محرم نوں فوت ہوئے سن۔ اوتھے نال ای سن نہیں دیندا، پر اگے جا کے "ایہہ گل لکی نہیں رہنی چاہیدی" دے سرناویں ہیٹھ لکھدا ہے کہ "آپ دی وفات ۶۶۴ھ وچ

ہوئی سی"۔ علاّمہ اخلاق حسین ہوری آکھدے ہن کہ ایہہ لفظ کسے نے بعد وِچ ودھائے ہن ۔ اوہ ایوں کہ :

۱۔ امیر خورد نے آپنی کتاب وِچ جنے وی سن دِتے ہن ، اوہ عربی زبان وِچ ہن ۔ پر ایہہ فارسی وِچ ہے ۔

۲۔ جے امیر خورد نے مرن سال اِی دینا ہوندا تاں ۵ محرم دے نال اِی لکھ دیندا ، اک وکھرے سرناویں ہیٹھ نہ دیندا ۔

۳ ۔ امیر خورد نے حضرت نظام الدّین اولیاء دی خلافت دی تاریخ ۱۳ ، رمضان ۶۶۹ھ دسی ہے ۔ ایس توں صاف لبھدا پیا اے کہ اودوں یعنی ۶۶۹ ھ ۱۲۷۰ ء نوں بابا فرید جیوندے سن ۔

علاّمہ اخلاق حسین ایس ساری بحث توں سِٹّا ایہہ کڈھدے ہن ، کہ سیر الاولیاء وِچ ۶۶۴ھ دا کسے نے بعد وِچ وادھا کیتا ہے ۔ حالات تے واقعات ایہہ دسدے ہن کہ بابا فرید ۶۷۰ھ وِچ فوت ہوئے سن ۔ علاّمہ ہوراں نے فرشتہ دی تاریخ دا جیہڑا ہتھ لکھتی کھرڑا ویکھیا ہے اوس وِچ وی بابا فرید دی مرن تاریخ ۵ ، محرم ۶۷۰ھ دن جمعرات دسیا گیا ہے ۔ اتے ایس نوں علاّمہ ہوراں نے صحیح منّیا ہے ۔

پہلی گل تاں ایہہ ہے کہ نول کشور ولوں چھاپی گئی "تاریخ فرشتہ" (صفحہ ۳۹۰) وِچ اوہ سن نہیں دِتے گئے ، جو علاّمہ اخلاق حسین والے ہتھ لکھتی کھرڑے وِچ موجود ہن ۔ نول کشور والی کتاب وِچ "شب پنج شنبہ پنجم ماہِ محرم سنہ ستین و سبعمائہ" لکھیا ہے ، جو جمعرات دی رات ۵ ، محرم

۶۷۰ھ بندا ہے۔

انج اِی پنجاب یونیورسٹی دے ہتھ لکھتی کھرڑیاں (13-1/ Pe دوجی جلد) وِچ وِی ایہو سبھ کجھ دِتّا گیا ہے۔ ایس پاروں علّامہ اِخلاق حسین ہوراں دا آپنے ہتھ لکھتی کھرڑے اُتے بھروسہ کرنا کجھ بچدا نہیں۔

فرشتہ نوں چھڈ کے، وڈھیرے لکھیار ایس گل تے متفق ہن کہ بابا فرید "سہ شنبہ ۵ر محرم" نُوں فوت ہوئے سن۔ ہُن جے اسیں ایہہ لبھ لئیے کہ ایہہ دوویں کیہڑے سال وِچ اکٹھے سن تاں آپوں ای نکھیڑا ہو ویسی۔

جدوں اسیں ابوالنصر محمد خالدیؒ دی تقویم ویکھدے ہاں تاں سانوں چانن ہوندا ہے کہ ۶۷۹ھ وِچ ۵ر محرم تے سہ شنبہ اکٹھے آئے سن۔ ایس توں سدھ ہوندا ہے کہ ایہہ اوہو تاریخ ہے جدوں بابا فرید آپنے رب نُوں جا ملے سن۔ انگریزی لیکھے نال اوہناں ۷ مئی ۱۲۸۰ء منگل والے دہاڑے وفات پائی سی۔

ایسے توں اسیں ایہہ وِی سِٹّا کڈھدے ہاں کہ بابا فرید ۵۸۴ھ/ ۱۱۸۸ء وِچ پیدا ہوئے سن۔ ایہہ اوہو سن ہے جو فرشتہ، ابوالفضل تے کجھ دوجے لکھیاراں نے آپنایا ہے۔

حوالے

۱۔ احسن الشواہد (اردو ترجمہ) مولوی مولا بخش

۲۔ تحقیقاتِ چشتی، صفحہ نمبر ۲۲۲

۳۔ تذکرہ خاصانِ خدا، صفحہ نمبر ۱۹۷

۴- (ا) تاریخ فرشتہ، صفحہ نمبر ۳۹۰ -

(ب) ہتھ لکھت Pe/1-13 (پنجاب یونیورسٹی لائبریری)

۵- تذکرہ مشائخ کرام (تاریخ فرشتہ دا اردو ترجمہ)

۶- سیر الاقطاب، صفحہ نمبر ۱۷۷

۷ اخبار الاخیار، صفحہ نمبر ۱۰۵

۸- گنج اسرار یعنی چراغ فریدی صفحہ نمبر ۱۷

۹- گلزار اسرار (اردو ترجمہ: فضل احمد جیوری) صفحہ نمبر ۴۹

۱۰- مونس الارواح، صفحہ نمبر ۴۳

۱۱- مفتاح العارفین صفحہ نمبر ۱۵۴

۱۲- تاریخ الاولیاء، صفحہ نمبر ۴۵

۱۳- سوانح عمری حضرت بابا فریدالدین، صفحہ نمبر ۲۳۶

۱۴- تذکرہ صوفیائے پنجاب، صفحہ نمبر ۴۸۵

۱۵- تذکرہ اولیائے چشت صفحہ نمبر ۶۶

۱۶- گلزار فریدی، صفحہ نمبر ۵۲

۱۷- Brief Life History of Baba Farid, Page 34

۱۸- بابا فریدالدین مسعود گنج شکر، صفحہ نمبر ۳۰

۲۰- Life & Times of Sh. Farid

۲۱- سوانح بابا فرید

۲۲- نگارشات

۲۳- جواہر فریدی

۲۴- گلزارِ ابرار

۲۵- فرید تے فرید بانی

۲۶- بھگتاں دی بانی

۲۷- شلوک تے شبد فرید جی (سٹیک)

۲۸- پنجابی ادب دی مختصر تاریخ

۲۹- Life & Times of Sh. Farid.

۳۰- اسرار الاولیاء (دیباچہ)

۳۱- تذکرہ اولیائے چشت

۳۲- بابا فرید گنج شکر

۳۳- Brief Life History of Baba Farid

۳۴- ... Akbari. Vol. III, Tr. by Jarrett.

۳۵- تذکرہ مشائخ کرام

۳۶- سوانح عمری حضرت بابا فریدالدین شکر گنج

۳۷- تذکرہ صوفیائے پنجاب

۳۸- اسرارِ اولیاء (دیباچہ) اردو ترجمہ

۳۹- تاریخ الاولیاء

۴۰- مراۃ السالکین

۴۱- اورنٹیل کالج میگزین۔ لاہور، فروری ۱۹۴۱ء۔ مضمون "نسب نامہ فریدالدین گنج شکر"۔

۴۲- پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ

۴۳- تذکرہ شعرائے پنجاب

۴۴- تذکرہ خاصانِ خدا

۴۵- خزینۃ الاصفیا تے گنج تاریخ

۴۶- حیات حضرت محبوب الٰہی ، صفحہ نمبر ۳۵ - فٹ نوٹ نمبر ۱ -

۴۷- سیر الاولیاء ، صفحہ ۸۹

۴۸- تقویم ہجری و عیسوی (نظرِ ثانی - مولوی محمود احمد خاں)

جمن بھوئیں تے وڈکے

بابا فرید دی جمن بھوئیں بارے اج تائیں کسے وی لکھیار نے صحیح جانکاری نہیں دتی۔ ساریاں پرانیاں فارسی کتاباں وچ لکھیا ہے "در مضافاتِ ملتان است"، یعنی ملتان دے لاگلے پنڈاں وچ ہے۔ ہن ملتان کتے ہونولولو جاں ٹمبکٹو وچ تاں نہیں کہ اوتھے اپڑیا نہیں جا سکدا جاں جانکاری پراپت نہیں کیتی جا سکدی۔ پر رب دی مرضی نال اج تائیں کسے نے وی اینی کھیچل نہیں کیتی کہ آپ اوتھے جا کے، جاں کسے نوں چٹھی لکھ کے اوس پنڈ دا پکا تھوہ لا لوے۔ افسوس تاں ایس گل دا ہے کہ ملتان دے وسنیکاں جیویں مولانا نور احمد خاں فریدیؒ، شیخ اکرام الحقؒ اتے مظہر الاسلامؒ جیہے لکھیاراں نے وی صحیح ناں نہیں دسیا۔

لکھیاراں نے بابا فرید دی جمن بھوئیں بارے جو دس پائی ہے پہلاں اوس دا ویروا دیندے ہاں۔

	لکھیار	جمن بھوئیں	صفحہ	
(۱)	دارا شکوہ ۲؎	کہووال	۱۳۱	
(۲)	میر خورد ۵؎	کہتوال	۵۹	کہتوالہ ۔ ۶۲

لکھیار	جمن بھوئیں	صفحہ
(۳) مفتی غلام سرورؒ[۶]	کھوتوال	۲۷۳
(۴) محمد غوثیؒ[۷]	کوتوال	۴۸
(۵) علامہ اخلاق حسینؒ[۸]	کوٹوال	۳۰
(۶) مولانا درویش جمالیؒ[۹]	کھولوال / کہولوال	۳۲
(۷) مولوی محمد دینؒ[۱۰]	کُھلی وال	۵۷
(۸) علی اصغر چشتیؒ[۱۱]	کوتھیوال	۱۸۳
(۹) علی اصغر چشتیؒ[۱۲]	کھوٹیوال	۳ کوتیوال-۱۹۰، کہنی وال-۱۶۳
(۱۰) فرشتہؒ[۱۳]	کوتھی	۵۱
(۱۱) مصطفائی بیگمؒ[۱۴]	کھوتیوال	۱۷۹
(۱۲) خلیق احمد نظامیؒ[۱۵]	کہتوال	۱۱
(۱۳) وحید احمد مسعودؒ[۱۶]	کوٹھوال	۳۴ کھوڑوال-۳۶ تے ۹۶، کھوڑووال-۸۵
(۱۴) طالب ہاشمیؒ[۱۷]	کھوتوال	۲۹
(۱۵) خلیفہ خوشگیؒ[۱۸]	کہتیوالہ	۵۰
(۱۶) عبدالرحمنؒ[۱۹]	کھتوالہ	۵۴۲
(۱۷) اللہ دیا چشتیؒ[۲۰]	کھانیوال	۱۶۳
(۱۸) ڈاکٹر جیت سنگھ سیتلؒ[۲۱]	کھوتوال	۶۹
(۱۹) پروفیسر پریتم سنگھؒ[۲۲]	کھوتوال	۳۵۲
(۲۰) پروفیسر پریتم سنگھؒ[۲۳]	کھوتی وال	۱۱

صفحہ	جمن بھوئیں	لکھیار
۶۵	کھوتوال	(۲۱) پروفیسر پریتم سنگھ [۲۴]
۳۳	کھوتوال	(۲۲) مولا بخش کشتہ [۲۵]
۳۱	کوٹھی والا	(۲۳) ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی [۲۶]
۱۶۸	کھن وال	(۲۴) مولانا نور احمد فریدی [۲۷]
۱۶۴	کوٹھوال	(۲۵) شیخ اکرام الحق [۲۸]
۱۵۴	کہول وال	(۲۶) عبدالفتاح [۲۹]
۱۲۶	کھتوال	(۲۷) خواجہ حسن نظامی [۳۰]
۲۴۹	کسووال (کسوتر والی)	(۲۸) مولانا علم الدین سالک [۳۱]
۲۴	کہوتوال	(۲۹) حیدر علی سہسوانی [۳۲]
۸۹	کہتی وال	(۳۰) مولوی امام الدین
۸۷	کھوتووال	(۳۱) ڈاکٹر مسز شمیم محمود زیدی [۳۴]

پروفیسر پریتم سنگھ ہوراں نے آپنی کتاب "سر لشیٹ گورشٹاں" وچ بابا فرید دی جمن بھوئیں بارے تفصیلی لکھیا ہے۔ اوہ لکھدے ہن "سردار گورچرن سنگھ سہنسرا، جو ایس سارے علاقے وچ گھمے پھرے ہن، وسدے ہن کہ پنڈ دا اصل پرانا ناں "کھوتی وال" سی، پر کھوتی (گدھی) دے دُر بھاو دے کارن "کھوتوال" لکھنا تے بولنا پرچلت ہو گیا ہے... اگے جا کے پروفیسر ہوراں نے لکھیا ہے کہ ناں دی پکی پُن چھان لئی ایس ویلے اوہناں کول کوئی نکھیڑا کرن والا مواد نہیں ہے" پر پاٹھکاں دا دھیان پاکستان دی دیپالپور تحصیل دے اک پنڈ "کھوتی پور" دے ناں ول دِوانا اپرسنگک نہیں ہووے گا..."

ڈاکٹر دیوان سنگھ نے دی کھوتوال نوں دیپالپور دے نیڑے دسیا ہے۔[۳۵] خلیق احمد نظامی[۳۶]،
وحید احمد مسعود[۳۷]، علی اصغر چشتی[۳۸]، پروفیسر پریتم سنگھ[۳۹] تے ہور کئیاں نے لکھیا ہے کہ ہُن
اوس پنڈ دا ناں "چاولی مشائخ،، ہے۔

کُجھ لکھیاراں جیویں خلیق احمد نظامی[۴۰]، وحید احمد مسعود[۴۱]، ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل[۴۲] وغیرہ نے اوس
پنڈ نوں چاولی مشائخ مِتھ کے، اگوں ایہہ لکھیا ہے کہ ایہہ مہاران / مہارن تے پاکپتن دے وچکار
ہے۔ مولانا علم الدین سالک[۴۳] ہوراں نے ایس نوں میارن بنا دِتا ہے۔ ایس پاسے کُرا ہے پاون وِچ
سی ایم ویڈ[۴۴] دا ہتھ ہے۔

جیویں کہ مُڈھ وِچ دسیا گیا سی، ایہہ سبھ کُجھ غلط ہے۔ ایتھے ٹھیک ویروا دِتا
جاندا ہے:-

(۱) بابا فرید نے کوٹھیوال (اک وھڈے وال) ناں دے پنڈ وِچ جنم لیا سی۔ ایہہ پنڈ اَج
وی موجود ہے اتے ملتان توں دُساں باراں میلاں دے پندھ تے سنت بُدھلا سڑک اُتے
وسدا ہے۔ ایتھوں دی اِک مسیت وِچ بابا فرید دے والد جمال الدین سلیمان تے چاچے
معوالدین ہوراں دیاں قبراں ہن۔ جتھے ہر سال ۱۱ شوال (۱۰ واں اِسلامی مہینہ) نوں
عُرس ہوندا اے۔

(۲) چاولی مشائخ ناں دا پنڈ بُوریوالہ (ضلع وہاڑی) توں ۱۱ میلاں دی وِتھ تے ہے۔ ایس دا
اَج کل پرچلت ناں "چک دیوان صاحب" ہے۔ ایس پنڈ وِچ حضرت دیوان حاجی شیر[۴۵]
دا مزار ہے۔ آکھیا جاندا ہے کہ ایہناں دا پہلا ناں رائے چاولہ سی اتے ایہہ راجہ ہسپال
دے پُتر سن۔ ایہہ مسلمان ہو گئے سن۔ ایس دُکھوں دُوجے بھراواں نے ایہناں نوں
۱۳۱ھ / ۷۴۸ء وِچ شہید کر دِتا سی۔ ایہناں دا مزار سبھ توں پہلاں سلطان محمود غزنوی

نے اُساریا سی، پھیر مغل بادشاہ جہانگیر نے مرمت کروایا۔ اجوکی عمارت دلیوان مُولراج (ملتان دا آخری گورنر) نے نویں سرے توں بنوائی سی۔

بابا فرید دی جمن بھوئیں کوٹھیوال تے چاولی مشائخ وچکار گھٹ ودھ ۱۱۰ میلاں دی وِتھ ہے۔

(۳) دیپالپور اِک پُرانا تاریخی شہر ہے اتے پاکپتن توں قصور جاون والی سڑک اُتے ہے، ایہہ قصبہ پاکپتن توں ۳۰ میل، چاولی مشائخ توں ۸۰ میل اتے کوٹھیوال توں گھٹ ودھ ۷۵ میل ہے۔

(۴) جتھوں تائیں مہاراں / مہارن / میارن دا تعلق ہے، ایس پنڈ دا صحیح ناں "مہار" ہے بول چال وچ "مہاراں" وی آکھ دِتا جاندا ہے۔ ایہہ پنڈ ضلع بہاول نگر دے مشہور قصبہ "چشتیاں" توں ۳ میلاں دی وِتھ تے ہے۔ حضرت خواجہ نور محمدؒ (۱۱۴۲ھ - ۱۲۰۵ھ) ہوراں دی جمن بھوئیں پاروں "مہار شریف" دی آکھیا دیندا ہے۔ حضرت نصیر الدینؒ چراغ دہلی دے مرید شاہ فخر الدین (۱۱۲۶ھ - ۱۱۹۹ھ) نے ایہناں بارے اِی آکھیا سی۔

ے تن مٹکے من چھیڑنا، تُرت ملووٗں ہار
مکھن لے گیا پنجابی، چھاچھ پیو سنسار

گل ایہہ ہے کہ جے زندلے کے (یعنی نک دی سیدھے) پاکپتن توں مہار شریف تائیں پندھ کیتا جاوے تاں چاولی مشائخ وِچکار آؤسی، نہیں تاں سڑک تاں کئی ول کھا کے جاندی ہے۔ سڑک راہیں لیکھا اِنج بنسی۔

پاکپتن توں بوریوالہ	=	۴۵ میل
بُوریوالہ توں چاولی مشائخ	=	۱۱ میل

چاولی مشائخ توں چشتیاں = ۷۰ میل (وہاڑی ہیڈ اسلام روڈ راہیں)

چشتیاں توں مہار شریف = ۳ میل

گھٹ ودھ = ۱۲۹ میل

وڈکے

بابا فرید دا کُرسی نامہ (شجرہ نسب) گھٹ ودھ سارے لکھیاراں نے اِکو جیہا دِتا ہے۔ کسے کسے لکھیار نے کتے کتے کسے پیڑھی دا فرق پایا ہے۔ "سیرالاقطاب"[45] وِچ ایوں دِتا گیا ہے اتے خلیق احمد نظامی[46] نے وی ایہو اپنایا ہے۔

بابا فرید بن سلیمان بن شعیب بن محمد احمد بن یوسف بن شہاب الدین المعروف فرخ شاہ کابلی بن فخرالدین محمود بن سلیمان بن مسعود بن عبداللہ واعظ الاصغر بن ابوالفتح واعظ الاکبر بن اسحٰق بن ناصر بن عبداللہ بن حضرت عمرؓ۔

"تذکرہ صوفیائے پنجاب"[47] وِچ ایوں ہے۔

بابا فرید بن سلیمان بن شعیب بن احمد بن یوسف بن محمد بن شہاب الدین المعروف فرخ شاہ بادشاہ کابل بن نصیرالدین بن محمود المعروف ریمان شاہ بن سامان شاہ بن سلیمان بن مسعود بن عبداللہ بن واعظ اکبر ابوالفتح بن اسحٰق بن ابراہیم بادشاہ بلخ بن ادہم بن سلیمان بن ناصر بن عبداللہ بن حضرت عمرؓ۔

دُوجی پاروں ایہہ کرسی نامے دِتے گئے ہن۔ کتے کتے وکھریویں نوں چھڈ کے اِک گل ساریاں وِچ سانجھی ہے کہ ایہناں وِچ فرخ شاہ بادشاہِ کابل، ابراہیم بن ادہم تے حضرت عبداللہ بن عمرؓ دے ناں ساریاں وِچ لبھدے ہن۔

سارے لکھیار[48] ایہہ وی دسدے ہن کہ بابا فرید دے دادا (قاضی شعیب) نوں چنگیز خاں یاں تاتاریاں دے ہلیاں پاروں آپنا دیس چھڈنا پیا سی ۔

ودھیرے لکھیار ایہہ وی آکھدے ہن کہ قاضی شعیب سلطان محمود غزنوی دے بہنوئی یعنی بابا فرید محمود غزنوی دے بھتیویں[49] سن ۔ اوہ ایہہ وی لکھدے ہن[50] کہ قاضی شعیب جدوں ایتھے آئے تاں دِلّی دے بادشاہ نے اوہناں نوں سنیہا گھلیا کہ جے اوہ آپنا دیس واپس لینا چاہوندے ہن تاں اوہناں دی مدد کیتی جاسی ۔ قاضی شعیب دے نہ کرن تے، اوہناں نوں دِلی دے بادشاہ نے قاضی مقرر کر دِتا ۔

ایہناں ساریاں آکھیاں گلاں نوں اسیں پہلاں سوالاں وِچ ڈھالدے ہاں تے پھیر اوہناں دے پڑتاودے لبھدے ہاں ۔

(۱) کیہ فرخ شاہ ناں دا کوئی بادشاہ کابل وِچ ہویا ہے ؟

(۲) کیہ ابراہیم بن ادہم بابا فرید دے وڈکیاں وچوں سن ؟

(۳) کیہ حضرت عبداللہ بن عمرؓ دے پُتر پوتریاں وِچ ناصر، ناصرالدین جاں منصور ناں دا کوئی بندہ ہویا ہے ؟

(۴) چنگیز خاں جاں تاتاریاں نے افغانستان اُتے کدوں حملہ کیتا سی ؟

(۵) کیہ بابا فرید سلطان محمود غزنوی دے بھتیویں سن ؟

(۶) کیہ بابا فرید دے دادا نوں دِلی دے بادشاہ نے قاضی مقرر کیتا سی ؟ ہُن اسیں ایہناں سوالاں بارے نتارا کرن دا جتن کردے ہاں ۔

(۱) جد اسیں تواریخ دیاں کتاباں ول جھات پاوندے ہاں تاں پتہ لگدا ہے کہ غزنی دے بادشاہ نے کابل کِسے مسلمان بادشاہ کولوں نہیں، سگوں ہندو راجہ کولوں کھوہیا سی ۔ مجمدار[51]، ایشوری

پرشاد[52] تے دُوجے مورخاں نے لکھیا ہے کہ "ہندو شاہی" ٹبر دے راجہ جے پال دا راج سرہند توں ملتان اتے کشمیر توں ملتان تائیں سی۔ جے پال تے سبکتگین وچالے پہلی لڑائی ملتان تے غزنی وچالے غوک ناں دے شہر لاگے ہوئی سی جس وچ جے پال نوں ہار ہوئی سی۔ ۹۹۷ء وچ سبکتگین مر گیا۔ ۱۰۲۶ء وچ سلطان محمود غزنوی نے "ہندو شاہی" سرکار نوں مکا دتا اتے کابل اُتے قبضہ کر لیا۔

ایس ویروے توں سدھ ہو جاندا ہے کہ کابل کسے مسلمان بادشاہ کولوں نہیں، سگوں ہندو راجہ کولوں کھوہیا گیا سی۔ ایہدے توں ایہہ وی نکھڑ کے ساہمنے آجاندا ہے کہ فرخ شاہ ناں دا کوئی بندہ غزنویاں توں پہلاں کابل دا بادشاہ نہیں رہیا۔

انج جاپدا ہے کہ فرخ شاہ دے لفظ "شاہ" توں لکھیاراں نے دھوکھا کھادا ہے۔ روحانی بادشاہ نوں اوہناں نے دنیاوی بادشاہ بنا دتا ہے۔ سیر الاولیا[53] نے تاں بابا فرید نوں وی "بادشاہ" ای لکھیا ہے پر پچھیکڑلے لکھیاراں خبرے ایہدھر دھیان کیوں نہیں دتا۔ "حق تعالیٰ از دودمان این بزرگ بادشاہے را پیدا آورد" یعنی اللہ تعالےٰ نے ایس بزرگ (قاضی شعیب) دے ٹبر وچ اک بادشاہ (بابا فرید) نوں پیدا کیتا۔

ایتھے ایہہ دسنا گھتاں نہ ہوسی کہ مولانا زید ابو الحسن مجددی نقشبندی دی کتاب "مقاماتِ خیر"[54] وچ دس پائی گئی ہے کہ فرخ شاہ دا مزار کابل توں گھٹ ودھ ۶۰ میل پرے "درہ فرخ شاہ" وچ اجے وی موجود ہے۔

(۲) بابا فرید دے کُرسی نامہ وچ دُوجا ناں ابراہیم بن ادہم دا ہے، جس ول ساڈا دھیان جاندا ہے۔ گھٹ ودھ سارے لکھیاراں[55] نے اوہناں نوں بلخ دا بادشاہ کہیا ہے۔ ایہہ وی دسیا جاندا ہے کہ اوہناں نے بادشاہی چھڈ کے درویشی اختیار کر لئی سی۔

ایس بارے پہلی گل ایہہ ہے کہ ابراہیم بن ادہم فاروقی قریشی نہیں سن یعنی دوجے خلیفہ حضرت عمرؓ دی اولاد وچوں نہیں سن، سگوں اوہ عجلی قبیلے نال تعلق رکھدے سن۔ جو بکر بن وائل دی شاخ سی۔ ابراہیم بن ادہم دا کرسی نامہ اگوں ایوں ٹُردا ہے۔ منصور بن یزید بن جابر عجلی۔

محمد اکرم براسوی[56] نے وی لکھیا ہے کہ ابراہیم نوں بابا فرید دے کرسی نامہ وچ دھکو زوری واڑ دتا گیا ہے، اوہ ایوں کہ ابراہیم دے پُتر اسحٰق دی اگوں اولاد ای کوئی نہیں سی۔

دوجی گل ایہہ ہے کہ ابراہیم بن ادہم ویلے بلخ اُتے ایران دے سامانی ٹبر دا راج سی۔ مورخاں نے بلخ دے بادشاہواں دی جو فہرست دتی ہے، اوس وچ ابراہیم بن ادہم دا ناں کتے وی نہیں دِسدا۔

(۳) جد اسیں کرسی نامیاں بارے لکھیاں گئیاں معتبر کتاباں ول دھیان ماردے ہاں تاں ویکھدے ہاں کہ حضرت عبداللہ بن عمرؓ دے کسے وی پُتر دا ناں ناصر، ناصرالدین جاں منصور نہیں سی۔ ایس سبندھی ابن قتیبہ[57] تے واقدی[58] دیاں کتاباں وڈیاں مستند منیاں جاندیاں ہن۔ ایہناں وچ حضرت عبداللہ دے پُتراں دے ناں ایوں ہن۔ سالم، عاصم، حمزہ، بلال، واقد، عبداللہ، ابوبکر، ابوعبیدہ، عمر، ابوسلمیٰ وغیرہ۔

ایہناں ساریاں گلاں توں ایہہ نکھر کے ساہمنے آ جاندا ہے کہ بابا فرید دا کرسی نامہ اُکا ای غلط ہے۔ لکھیاراں تے ایہہ "تیار" کرن لگیاں کجھ ایہے بھلیکھے پا دتے ہن کہ ہن اوہناں نوں دُور نہیں کیتا جا سکدا۔

(۴) کجھ لکھیار آکھدے[59] ہن کہ چنگیز خاں جاں تاتاریاں دے ہلے سمے قاضی شعیب اوتھوں نسّے سن۔ کجھ لکھدے[60] ہن کہ بابا فرید دے پڑدادا شیخ احمد اوہناں دے ہلے وچ شہید ہوئے سن۔

رفلپس[۹۱] لکھدا ہے کہ تیموجن نوں ۱۲۰۶ء وچ چنگیز خاں یعنی "شاہ جہان" دا خطاب دتا گیا سی۔
رفلپس[۹۲]، ایشوری، پرشاد[۹۳]، منہاج سراج[۹۴] تے دوجے مؤرخ ایس گل تے متفق ہن کہ چنگیز خانی لشکر نے ۶۱۷ھ/۱۲۲۱ء وچ کابل اُتے حملہ کیتا سی اتے اودوں ای بامیان دا بُدھ مرکز تباہ کیتا سی۔

ودھیرے لکھیار ایس گل نال متفق ہن کہ بابا فرید دا جنم ۱۱۷۳ء وچ ہویا سی۔ اِنج چنگیز خانی حملے ویلے بابا فرید دی عمر گھٹ ودھ ۴۸ ورھیاں دی سی۔ ایس توں ایہہ سِدھ ہو جاندا ہے کہ بابا فرید دے پڑدادا چنگیز خانی لشکر ہتھوں شہید نہیں ہوئے سن اتے نہ ای اوہناں دے دادا اوس سمے کابل توں نس کے ایتھے آئے سن۔ ایہہ سارا قصّہ اکا ای من گھڑت ہے۔

ایتھے ایہہ وی دس دتا جاوے کہ بابا فرید دے جیوندے جی ۶۵۵ھ/دسمبر ۱۲۵۷ء وچ وی تاتاری لشکر مار و مار کردا ملتان تائیں اپڑ گیا سی، پر دِلّی دے بادشاہ نصیر الدین محمود دے پہنچن توں پہلاں ای پچھانہہ پرت گیا سی۔

وحید احمد مسعود[۹۵] نے گویڑ لایا ہے کہ بابا فرید دے پڑدادا "غُزاں" دے حملیاں وچ شہید ہوئے ہوسن۔ ایہہ گل ودھیرے ڈھکویں جاپدی ہے۔ اوہ ایس پاروں کہ خسرو شاہ (م ۱۱۶۰ء) ویلے ۱۱۵۷ء وچ غُزاں نے غزنی اُتے حملہ کیتا سی۔ ہو سکدا ہے کہ پڑدادا دے شہید ہوون مگروں بابا فرید دے دادا کابل چھڈ آئے ہوون۔ ایس ٹیوے نال خلیق احمد نظامی وی متفق ہے[۹۶]۔

ہُن رہ گیا بابا فرید تے سلطان محمود غزنوی وچالے ساکاچاری۔ سلطان ۱۰۳۰ء وچ مر گیا سی۔ بابا فرید ۱۱۷۳ء وچ جمے سن۔ اِنج اک دے مرن تے دوجے دے جمن وچکار ۱۴۳ سالاں دی وِتھ لبھدی ہے۔ ایس توں اِٹّا ایہہ نکلدا ہے کہ قاضی شعیب دا سلطان محمود غزنوی دی بھین نال ویاہ کرنا تاں اک پاسے رہیا، اوہ دوویں ہم عصر وی نہیں سن۔ ایس پاروں اللہ دیا چشتی[۹۷]، مفتی غلام سرور[۹۸] ولوں بابا فرید نوں محمود غزنوی دا بھنیواں دسنا اکا ای نرمول ہے۔

(۶) دوجھے لکھیاراں[۶۹] نے ایہہ وی لکھیا ہے کہ جدوں قاضی شعیب کابل توں قصور اپڑے تاں اوتھوں دے قاضی نے دلی دے بادشاہ نوں اوہناں بارے اطلاع دتی۔ بادشاہ نے سنیہا گھلیا کہ جے اوہ آپنا علاقہ واپس لینا چاہوندے ہن تاں میریاں فوجاں حاضر ہن۔ شیخ شعیب نے پرتاوا دتا کہ جو اسیں پچھانہہ چھڈ آئے ہاں، اساں اوس دے مگر نہیں نسنا۔ چھیکڑ وچ اوہناں نوں کوٹھیوال دا قاضی مقرر کر دتا گیا۔

ایتھے ویکھن والی گل ایہہ ہے کہ مسلماناں نے دلی کدوں فتح کیتی سی۔ شہاب الدین غوری نے ۱۱۷۴ء وچ ملتان فتح کیتا سی۔ ۱۱۹۱ء وچ ترائن دِکھے اوہنوں بھانج ہوئی۔ ۱۱۹۲ء جاں ۱۱۹۳ء وچ شہاب الدین غوری نے پرتھوی راج نوں شکست دتی۔ ایہدے مگروں قطب الدین ایبک نے دلی نوں فتح کیتا۔ ایہدا مطلب تاں ایہہ ہویا کہ ۱۱۹۳ء توں پہلاں دلی فتح نہیں ہوئی سی۔ ہُن اوس ویلے بابا فرید دی عمر گھٹ ودھ ۲۰ ورھیاں دی سی۔ ایس پاروں ایہہ آکھنا کہ دلی دے بادشاہ وَلوں بابا فرید دے دادا نوں کوٹھیوال دا قاضی مقرر کیتا سی۔ اکا ای غلط سدھ ہو جاندا ہے۔

سیر الاولیا[۷۰] نے ایس سلسلے وچ "بادشاہِ وقت" دے لفظ ورتے ہن۔ چھیکڑلے لکھیاراں نے ایہناں لفظاں نوں آپنے تخیل دی مدد راہیں "دلی دا بادشاہ" وچ وٹا دتا۔ ہو سکدا ہے کہ غزنوی ٹبر دے بادشاہ خسرو شاہ نے قاضی شعیب نوں قاضی مقرر کیتا ہووے۔

ایتھے ایہہ دسنا دی گھتاں نہ ہوسی کہ خلیق احمد نظامی[۷۱] نے غلط لکھیا ہے کہ سیر الاولیا وچ بابا فرید دے پیو جمال الدین سلیمان دا کابل توں ایتھے آونا دسیا ہے۔ سیر الاولیا وچ بابا فرید دے دادا دا ذکر ایوں آوندا ہے:- "... بعدہ جد بزرگوار شیخ الشیوخ قاضی شعیب باسہ پسر و اتباع و خیل و تبار در دیار لاہور تشریف آوردند"۔ یعنی بعد وچ اوہناں (بابا فرید) دے دادا شیخ الشیوخ قاضی شعیب سنے آپنے تن پتراں تے دوجے ساکاں سنبدھیاں نال لاہور دے علاقے وچ آئے۔

مُکدی گل ایہہ ہے کہ بابا فرید بہت وڈے بزرگ تے اللہ دے پیارے سن۔ لکھیاراں نوں بُھل ایہہ ہوئی کہ اوہناں نے ایہہ سمجھ لیا کہ کسے اللہ لوک لئی ایہہ وی لوڑیندا ہے کہ اوہدے داداں پڑداداں وِچ اِک دو بادشاہ ہوون تے کُرسی نامہ کسے صحابی اُتے جا کے مُکے۔ ایہہ تاں اوہ گل ہوئی جو سر اولف کیرو[۱۷] نے آپنی کتاب وِچ رکتے لکھی ہے۔ اوہ لکھدا ہے کہ سارے پٹھاناں دا کُرسی نامہ "اِک صحابی" تے جا کے مُکدا ہے اتے سوادی گل ایہہ ہے کہ اوس دا ناں وی نہیں لکھیا ہوندا۔ ایتھوں مینوں چیتے آیا کہ میرے آپنے وڈکے پیر روشان نے آپنی کتاب "حالؔ نامہ"[۱۸] وِچ لکھیا ہے کہ ساڈے کول اِک اِجیہا کُرسی نامہ وی سی، جس وِچ سانوں "سیّد" دسیا گیا سی، پر اساں اوہ پھاڑ سٹیا سی۔ سو ایہو بھانا بابا فرید نال وی ورتیا جاپدا ہے۔ اوہناں نوں وی حضرت عمرؓ نال جوڑن دا بے تھوہا اپرالا کیتا گیا ہے۔

حوالے

۱ : تاریخ ملتان، جلد پہلی۔

۲ : ارضِ ملتان

۳ : کہے فرید (پہلی بات)

۴ : سفینۃ الاولیا (ترجمہ محمد علی لطفی)

۵ : سیئر الاولیا

۶ : خزینۃ الاصفیا

۷ : گلزارِ ابرار

۸ : حیاتِ طیبہ حضرت محبوب الٰہی

۹ : سیر العارفین

۱۰ : باغِ اولیائے ہند

۱۱ : جواہرِ فریدی

۱۲ : جواہرِ فریدی (فارسی)

۱۳ : تذکرہ مشائخ کرام

۱۴ : تذکرہ خاصانِ خدا

۱۵ : The Life & Times of Sh Farid

۱۶ : سوانح فریدالدین مسعود

۱۷ : تذکرہ بابا فرید

۱۸ : معارج الولایت (ہتھ لکھت)

۱۹ : مراۃ الاسرار (ہتھ لکھت)

۲۰ : سیر الاقطاب

۲۱ : پنجابی ساہت دا آلوچناتمک اِتہاس

۲۲ : پنجابی ساہت دا اِتہاس

۲۳ : Baba Sh: Farid — Life & Teachings

۲۴ : سرلیشٹ گوشٹاں

۲۵ : پنجابی شاعراں دا تذکرہ

۲۶ : پنجابی ساہت دا اتہاس

۲۷ : اوہی (دیکھو نمبر ۱)

۲۸ : اوہی (دیکھو نمبر ۲)

۲۹ : مفتاح العارفین

۳۰ : راحت القلوب (ترجمہ، مُلا واحدی)

۳۱ : نگارشات

۳۲ : تاریخ الاولیا

۳۳ : مِراۃ السالکین

۳۴ : احوال و آثارِ شیخ بہاءالدین زکریا ملتانی و خلاصتہ العارفین

۳۵ : فرید درشن

۳۶ : اوہی، صفحہ ۱۱، فُٹ نوٹ نمبر ۵

۳۷ : اوہی، صفحہ ۲۴، فُٹ نوٹ نمبر ۲

۳۸ : اوہی

۳۹ : اوہی

۴۰ : اوہی

۴۱ : اوہی

۴۲ : اوہی

۴۳ : اوہی

۴۴ : C.M. Wade's Voyage, J.A.S.B, March, 1873.

۴۵ : اوہی، صفحہ ۱۶۳

۴۶ : اوہی، صفحہ ۱۲

۴۷ : اعجاز الحق قدوسی، صفحہ ۴۲۶

۴۸ : تذکرہ خاصانِ خدا، صفحہ ۱۸۰ - سیر الاقطاب صفحہ ۱۶۳ - معارج الولایت صفحہ ۵۰ -

۴۹ : گلزارِ فریدی، صفحہ ۷ - خزینۃ الاصفیاء، صفحہ ۲۷۲ - مونس الارواح (ہتھ لکھت) صفحہ ۴۰ -

۵۰ : گلزارِ فریدی، صفحہ ۸

۵۱ : An Advanced History of India, P/182

۵۲ : A Short History of Muslim Rule in India, P/42

۵۳ : اوہی، صفحہ ۵۹

۵۴ : ویکھو نمبر ۲۳ دا اردو حصہ

۵۵ : سفینۃ الاولیا، تذکرہ صوفیائے پنجاب

۵۶ : اقتباس الانوار

۵۷ : المعارف (مرتب : اسماعیل عبداللہ الحاوی)، صفحہ ۸۰ -

۵۸ : طبقۃ الکبیر، صفحہ ۱۰۵

۵۹ : مفتاح العارفین، صفحہ ۱۵۴ - سیر الاقطاب صفحہ ۱۶۳، گلزارِ ابرار صفحہ ۴۸،
سیر الاولیا، صفحہ ۵۹

۶۰ : تذکرہ خاصانِ خدا، صفحہ ۱۷۹ - سیر الاقطاب، صفحہ ۱۶۳

۶۱ : The Mongols, P/38

۶۲ : Ibid, P/62-63.

۶۳ : Op. cit, P/65

۶۴ : طبقاتِ ناصری (ترجمہ : غلام رسول مہر)، صفحہ ۱۴۷ -

۶۵ : اوہی، صفحہ ۶۱

۶۶ : اوہی، صفحہ ۱

۶۷ : سیر الاقطاب، صفحہ ۱۶۳

۶۸ : خزینۃ الاصفیا، صفحہ ۲۷۲ - گنج تاریخ صفحہ ۵۵

۶۹ : سیر الاولیا، صفحہ ۵۹ - سیر الاقطاب، صفحہ ۱۶۳،
تذکرۂ خاصانِ خدا، صفحہ ۱۰۰ -

۷۰ : Op. cit. P/ 58

۷۱ : A Brief History of The Indian People P/117.

۷۲ : اوہی، صفحہ ۵۹

۷۳ : اوہی، صفحہ ۱۰

۷۴ : The Pathans.

۷۵ : حالنامہ (روٹوگراف کاپی) پنجاب یونیورسٹی لائبریری لاہور

شلوکاں دے پڑ تے پندھ

وارے وارے جائیے بابے نانک (۱۴۶۹ء - ۱۵۳۸ء) توں، جیہناں نے پاکستان تے بھارت دے کئی بزرگاں دا کلام اِکٹھا کرن دل سبھ توں پہلاں دھیان دِتا۔ اوہناں دے ایس اُدم دا سِٹا ایہہ نکلیا کہ ۱۶ ویں صدی عیسوی تیک دے شاعراں (اللہ لوکاں) دی بانی سانبھی گئی۔ ایسے لیہہ تے ٹُردیاں گورو ارجن جی[1] (۱۵۵۳ء - ۱۶۰۶ء) نے اِک بہو مُلا بھنڈار آوندیاں پیہڑیاں لئی سنبھال دِتا۔

دُکھ دی گل ایہہ ہے کہ اساں مسلماناں مقدس ویداں نوں پڑھنا چھڈیا، کیوں جو ہندواں نے اوہناں نوں آپنیاں مذہبی کتاباں وِچ سبھ توں اُچی تھاں دِتی سی، جدکہ جے ایہناں ویداں نوں خاص کر کے "رِگ وید" نوں دھیان نال پڑھیا جاوے تاں پنجاب دی سماجی، اقتصادی تے سیاسی تاریخ وڈے پسر پویں نال اُگھڑ کے ساہمنے آوندی ہے۔ پنجاب وِچ آریاں دے آون توں پہلاں دی تاریخ دا کھپّا ایہناں ویداں توں ای ودھیرے کر کے پُوریا جا سکدا ہے۔

اِنج ای گورو گرنتھ صاحب نوں وی سِکھاں دی مقدس مذہبی کتاب جان کے اوہلے

---

[1] اسرار الاولیا (اُردو) وِچ معین الدین دردائی نے صفحہ ۱۸۰ تے گورو ارمن سنگھ لکھیا ہے جو غلط ہے۔

توں اویسلے ہو گئے ۔ اساں اوس نوں پڑچولن دی اپنی وی کھیچل نہ کیتی کہ ویکھیے کہ گورو گرنتھ صاحب وچ ۱۲ ویں توں ۱۶ ویں صدی دی بولی، سماج، تاریخ تے سوچ دے رکنے گو مانک موتی پرچے ہوئے لبھدے ہن ۔ پھیر ایہو ای نہیں سگوں دو مسلمان اللہ لوکاں جیویں بابا فرید (۱۱۷۳ء – ۱۲۶۵ء) تے بھیکن (۱۴۸۰ء – ۱۵۷۳ء) دا کلام درج ہے ۔ ایہناں بزرگاں نے اودوں آپنی ماں بولی نوں اظہار دا ذریعہ بنایا جدوں عربی فارسی دا سکہ چلدا سی ۔ آپنی ماں بولی دی اہمیت نوں ای نہیں جتایا سگوں ایہہ دی پرگٹایا کہ جے لوکاں نال گل کرنی ہے، لوکاں نال آپنے وچار سانجھے کرنے ہن، لوکاں دے دکھ سکھ دے بھیالی بننا ہے، لوکاں لئی اوپرے تے وڈانے نہیں رہنا، تاں اوہناں دی بولی نوں آپنانا پوسی ۔ مولوی عبدالحق ہوراں ایہو گل وڈے پجھے ڈھنگ نال کیتی ہے [۱] ۔

"... دلوں کو ہاتھ میں لانے کے لیے سب سے پہلے ہم زبانی لازم ہے، ہم زبانی کے بعد ہم خیالی پیدا ہوتی ہے ۔ درویش کا تکیہ سب کے لیے کھلا تھا ۔ بلا امتیاز ہر قوم و ملت کے لوگ اُن کے پاس آتے اور اُن کی زیارت اور صحبت کو موجبِ برکت سمجھتے ۔ عام و خاص کی کوئی تفریق نہ تھی ۔ خواص سے زیادہ عوام اُن کی طرف جھکتے تھے ۔ اسی لیے تلقین کے لیے انہوں نے جہاں اور ڈھنگ اختیار کیے اُن میں سب سے مقدم یہ تھا کہ اس خطے کی زبان سیکھیں تاکہ اپنا پیغام عوام تک پہنچا سکیں ۔ چنانچہ جتنے اولیاء اللہ سرزمین ہند میں آئے یا یہاں پیدا ہوئے، وہ باوجود عالم فاضل ہونے کے (خواص کو چھوڑ کر) عوام سے انہی کی بولی میں بات چیت کرتے اور تعلیمِ تلقین فرماتے تھے ..."

بابا فرید نے عربی فارسی دے وڈے عالم ہوندیاں ہویاں وی ماں بولی ولوں ان گہلی نہیں ورتی ۔

گورو گرنتھ صاحب راہیں اوہناں دے ۱۱۸ شلوک تے چار شبد ساڈے تائیں اپڑے ہن۔

ہُن اسیں ایہہ ویکھدے ہاں کہ بابا فرید دا کلام گورو گرنتھ صاحب دا حِصہ کیویں بنیا۔

بھائی گورداس (۱۵۵۹ء–۱۶۳۷ء) تے سِکھ مورخاں ایس گل دی دس پائی ہے کہ گورو نانک جی ہر اُداسی (سفر) سمے "عصا ہتھ۔ کتاب کچھ" رکھدے سن۔ ایس کچھ والی کتاب وِچ اوہ آپنیاں رچناواں توں وکھ بھگتاں تے صوفیاں دا کلام درج کردے رہندے سن۔ ایہو کتاب تُردی تُردی گورو ارجن کول اپڑی جیہناں نے ۱۶۰۴ء وِچ (بابا فرید دے مرن دے ۳۳۹ ورھیاں مگروں) گورو گرنتھ صاحب دی شکل وِچ ترتیب دِتی۔ ایس توں ایہہ گل کُھل کے ساہمنے آجاندی ہے کہ صوفیاں تے بھگتاں دا کلام گورو نانک نے آپوں اِکٹھیاں کرنا شروع کیتا ہویا سی۔ پنجویں گورو نے کجھ ودھیاں مگروں گورو نانک ولوں چھوہے کم نوں توڑ اپڑایا۔

ڈاکٹر مہندر کور گل نے لکھیا ہے[۲] کہ پہلے گورو صاحبان تے صوفیاں بھگتاں دے کلام نوں ترتیب دین دا اُچیچا اُدم تیجے گورو امرداس ویلے کیتا گیا سی۔ اوہناں نے آپنے پوترے سنس رام نوں ایس کم تے لایا سی۔ ایہہ کلام دو جلداں وِچ اِکٹھا کیتا گیا۔ ایہناں جلداں نوں "گوئند وال والیاں پوتھیاں" آکھیا جاندا ہے۔

پرنسپل تیجا سنگھ نے آپنے اِک مضمون "گورو گرنتھ صاحب دا سمپادن"[۳] وِچ ایہناں جلداں بارے دسیا ہے کہ پہلی جلد دے ۳۰۰ تے دوجی جلد دے ۲۲۴ ورقے ہن۔ ایہناں وِچ گورو نانک، گورو انگد (۱۵۰۴ء–۱۵۵۲ء)، گورو امرداس (۱۴۷۹ء–۱۵۷۴ء) بھگت کبیر (۱۳۹۸ء–۱۵۱۸ء؟)، نام دیو (۱۲۶۹ء–۱۳۴۴ء)، ترلوچن (۱۲۶۹ء–۱۳۳۵ء)، سین (۱۳۹۰ء–۱۴۴۰ء)، روی داس اتے جے دیو دا کلام شامل ہے۔

"بنسا ولی"[1]، "مہما پرکاش"[2] اتے "گر پرتاپ سورج"[3]، دے حوالے نال ڈاکٹر مہندر کور گل نے آپنی دوجی کتاب[4] وچ لکھیا ہے کہ گورو ارجن ولوں گورو گرنتھ صاحب نوں ترتیب دین دا اک کارن گھر وکی پھٹ وی سی ۔ جدوں چوتھے گورو رام داس (۱۵۳۴ء - ۱۵۸۱ء) نے آپنے وڈے پتر پرتھی چند دی تھاں چھوٹے پتر ارجن جی نوں آپنا جانشین مقرر کیتا تاں پرتھی چند ناراض ہو گیا ۔ اوس نے گورو صاحبان وانگ "نانک" تخلص ورت کے شعر لکھنے شروع کر دتے ۔ پرتھی چند دا پتر سوڈھی مہربان بڑا وڈا شاعر سی ۔ اوس نے وی "نانک" تخلص ہیٹھ شاعری شروع کر دتی ۔ پیو تے پتر دے حمایتی، بھگتاں وانگ اوہناں دا کلام گاوندے سن ۔ ہن ایہہ لوک گورو گھر اِنے نال تعلق رکھدے سن ۔ ایس پاروں گورو صاحبان دے موضوعاں تے اسلوب توں پوری طرح جانوں سن ۔ گورو ارجن نے محسوس کیتا کہ اک عام آدمی لئی گوروبانی اتے پیو پتر بانی وِچ نکھیڑا کرنا اوکھا کم ہے ۔ ایس پاروں اوہناں نے گورو صاحبان تے صوفیاں بھگتاں دے کلام نوں محفوظ رکھن تے رلے توں بچاون لئی گورو گرنتھ صاحب نوں ترتیب دین دا کم چھوہ دِتا ۔

گورو ارجن جی نے گورو گرنتھ صاحب وِچ پہلے پنج گورو صاحبان توں وکھ ۱۵ صوفیاں تے بھگتاں دا شامل کیتا اتے ایس دی لکھائی دا کم بھائی گورداس ہتھوں لیا ۔ جنہاں دِناں وِچ ایہہ گرنتھ تیار ہویا اوہناں ای دِناں وِچ مانگٹ ناں دے پنڈ دا بھائی بنو گورو جی نوں سلام کرن لئی آیا ہویا سی ۔ اوس نے گورو جی نوں آکھیا کہ اوہ ایہہ گرنتھ آپنے پنڈ دیاں سکھ

---

[1] بنساولی نامہ - ایہہ کتاب ڈاکٹر رتن سنگھ جگی نے ایڈٹ کر کے "پرکھ" (شمارہ دوجا، ۱۹۷۲ء) وِچ چھاپ دِتی ہے ۔

سنگتاں نوں وکھانا چاہوندا ہے ۔ گورو جی نے گرنتھ نال لے جاون دی اجازت دے دِتی اتے نال ای ایہہ وی آکھیا کہ اوہ اِک رات توں ودھ آپنے پِنڈ وِچ نہ رکھے ۔ بھائی بنو نے ایس حکم دی اِنج پالنا کیتی کہ آپنے پِنڈ وِچ تاں اِک رات ای رکھیا پر باقی کئی دِن اُراں ہاں پراںہہ رکھ کے اِک نواں گرنتھ تیار کر لیا اتے آپنی ولوں اوہدے وِچ ڈھیرے سارے وادھے کر دِتے ۔ ایسے پاروں بھائی بنّو والے گرنتھ نوں "کھاری بِیڑ" آکھیا جاندا ہے ۔

ترلوچن سنگھ نے لکھیا[۸] ہے کہ دسویں گورو گوبند سنگھ (۱۶۶۶ء – ۱۷۰۸ء) نے ۱۷۰۵ء وِچ گورو گرنتھ صاحب نوں نویں سِرے توں ترتیب دِتا ۔ اوہناں نے نوویں[۹] گورو تیغ بہادر (۱۶۲۱ء – ۱۶۷۵ء) دے ۵۹ شبد تے ۵۶ شلوک ہور ودھا دِتے ۔ اِک دوہڑا اوہناں دا آپنا وی شامل کیتا ۔ ایس نوں " دمدمہ والی بِیڑ " آکھیا جاندا ہے ۔ کُجھ سکھ عالماں دا خیال ہے کہ ایس دی لکھائی بھائی منی سنگھ (   ) نے کیتی سی[۸/۹] ۔

لوتھیلن نے لکھیا[۹] ہے کہ گورو گرنتھ صاحب وِچ ۶ بولیاں اتے کئی بولڑیاں دی ورتوں کیتی گئی ہے ۔ ایس توں وکھ وی اِک ہور گل ہے کہ بابا فرید نے بھیکھن مسلمان ، کبیر جُلاہا ، جے دیو باہمن ، نام دیو چھینبا ، ترلوچن ویش ، سدنا قصائی ، روی داس چمار ، دے کلام نوں گورو صاحبان دے برابر رکھ کے مذہبی رواداری دی اِک اچرج روایت ٹوری گئی ، جو ایس توں پہلاں جاں پِچھوں سانوں کِتے وی نہیں لبھدی ۔

اسیں پِچھے دس آئے ہاں کہ گورو گرنتھ صاحب دی مڈھلی شکل اوہ سی ، جس نوں سنس رام نے گورو امر داس دے آکھن تے ترتیب دِتی سی ۔ ایہہ وی دس آئے ہاں کہ اوس وِچ پہلے تِن گورو صاحبان تے چھے بھگتاں دا کلام سی ۔ سوال ایہہ ہے کہ باقی صوفیاں تے بھگتاں دا کلام (جیہناں وِچ بابا فرید وی آوندے ہن) کِتھوں آگیا اتے گورو گرنتھ صاحب وِچ کیویں

شامل ہو گیا ؟

ساریاں جنم ساکھیاں ایہہ دسدیاں ہن کہ گورو نانک جی "پٹن" دیس جا کے شیخ برہم (شیخ ابراہیم) نوں ملے سن۔ بھائی منی سنگھ والی جنم ساکھی وچ تاں ایہہ وی دسیا گیا ہے کہ شیخ ابراہیم نے گورو نانک نوں آکھیا کہ ایس شلوک دا مطلب سمجھاؤ :

۷ فریدا جو تیں مارن مُکیاں، تنہاں نہ ماریں گُھم
آپنڑے گھر جائیے، پیر تنہاں دے چُم

ایس شلوک دا مطلب گورو نانک جی نے وڈی تفصیل نال سمجھایا۔ ایہہ شلوک ۷ ہے۔ ایہہ کجھ وس بھانویں ہوئی ہووے جاں نہ، پر اک گل پک ہے کہ گورو نانک آپنی تیجی اُداسی سمے پاکپتن گئے سن۔ اوہناں اوتھوں بابا فرید دے شلوک وی لئے ہو سن جیویں اوہناں چھ بھگتاں دا کلام اکٹھا کیتا سی، جیہدی گواہی "گوئند وال والیاں سینچیاں" بھردیاں ہن۔

پر سوال تاں ایہہ ہے کہ بابا فرید دے شلوک "گوئند وال والیاں سینچیاں" وچ درج نہیں ہن۔ موتے ایہہ گورو ارجن نوں گورو گرنتھ صاحب وچ شامل کرن لئی کتھوں لبھے سن؟ ایس دے جواب لئی بھلے دستے ٹیوے لائے جا سکدے ہن :

(۱) گورو نانک جی نے صوفیاں بھگتاں دا جو کلام اِکٹھا کیتا سی، اوہ سارے دا سارا سنس رام نے "گوئند وال والیاں سینچیاں" وچ نہیں چڑھایا سی۔ ہو سکدا ہے کہ گورو ارجن جی نے گورو گدی سنبھالن مگروں سینچیاں دے نال نال گورو نانک جی والی "کتاب" وی لے لئی ہووے۔

(۲) گورو ارجن نے گورو گرنتھ صاحب دی لکھائی شروع کرن توں پہلاں سبھ سکھاں دے ناں حکم نامے گھلے ہوون کہ جو وی گورو شبد جاں بانی کسے کول ہووے اوہ اوہناں نوں گھل دتی جاوے۔ اِنج کجھ کلام اِکٹھا ہو گیا ہووے۔

(۳) گورو ارجن نے پرچار دے سلسلے وِچ آپ وی پنجاب دا ڈھیر سارا علاقہ گاہیا ہویا سی۔ ہو سکدا ہے کہ کُجھ کلام اوہناں نے آپوں اِکٹھا کیتا ہووے۔

(۴) پیر فقیر تے سادھو سنتاں نال اوہناں دِیاں ملاقاتاں ہوندیاں ای رہندیاں سن۔ ایہہ وی ہو سکدا ہے کہ کُجھ کلام اوہناں توں اِکٹھا کیتا گیا ہووے۔

(۵) ایہہ وی ہو سکدا ہے کہ سجادہ نشیناں تے منداں کول بندے گھلے گئے ہوون اتے اوہناں کولوں جو وی کلام لبھیا ہووے، اوہدی پُن چھان کر کے، اوہنوں گورو گرنتھ صاحب وِچ شامل کر لیا گیا ہووے۔

(۶) ایہہ تاں پک ہے کہ گورو نانک جی صوفیاں تے بھگتاں دا کلام اِکٹھا کردے رہے سن۔ ایہہ وی ہو سکدا ہے کہ ایسے لیہہ اُتے ٹُردیاں دُوجے گورو صاحبان نے وی کُجھ نہ کُجھ اِکٹھیاں کیتا ہووے۔ جد ایہہ سبھ کُجھ گورو ارجن تائیں اَپڑیا تاں اوہناں نے آپوں جو کُجھ اِکٹھا کیتا سی، اوہ سبھ کُجھ رلا مِلا کے گورو گرنتھ صاحب دی لکھائی شروع کرا دِتی ہووے۔

اُنج میری جاچے سبھ توں چھپیکڑ والی گل وَدھیرے ٹھیک ہے۔ اوہ ایوں کہ "شلوک فرید جی" دے سرناویں ہیٹھ دِتے گئے ۱۳۰ شلوکاں وِچوں ۱۸ شلوک گورو صاحبان دے ہن، جیہناں دی تفصیل ایہہ ہے:

گورو نانک دے : ۴ (نمبر ۳۲، ۱۱۳، ۱۲۰، ۱۲۴)

گورو رام داس دا : ۱ (نمبر ۱۲۱)

گورو امر داس دے : ۵ (نمبر ۱۳، ۵۲، ۱۰۴، ۱۲۲، ۱۲۳)

گورو ارجن دے : ۸ (نمبر ۷۵، ۸۲، ۸۳، ۱۰۵، ۱۰۸، توں ۱۱۱ تائیں)

جے پہلے گورو نانک کول بابا فرید دے شلوک نہ ہوندے تاں اوہ تاں اوہناں توں مگروں

آون والے گُورو صاحبان کیویں بابا فرید دے شلوکاں دے "جواب" وچ شلوک لکھ سکدے سن؟ اک ونگی دے کے اسیں آپنی گل نوں کھول کے دسدے ہاں۔ بابا فرید دا شلوک ۳۱ ایوں ہے۔

سوہرے ڈھوئی نہ لہیں، پیئیے ناہیں تھاؤں
پر واتڑی نہ پچھ ای، دھن سوہاگن ناؤں

ایس شلوک وچ بابا فرید نے آکھیا ہے کہ جے کھسم کدے وات ای نہ پچھے تاں نرا "سوہاگن" ناں ای رکھ لینا کسے کم نہیں۔

ایہدے توں اگلا شلوک نمبر ۳۲ گُورو نانک دا ہے:

سوہرے پیئیے کنت کی، کنت اگم اتھاہ
نانک سو سوہاگنی جو بھاوے بے پرواہ

ایس شلوک وچ گورو نانک نے بابا فرید والی گل دے اک پکھ نوں اُجاگر کیتا ہے۔ فرماندے ہن کہ سوہاگن اوہ ہوندی ہے جو اوس بے پرواہ کھسم نوں چنگی لگے۔

جے بابا فرید دا ایہہ شلوک گورو نانک کول نہ ہوندا تاں اوہ کیویں "جوابی" شلوک لکھ سکدے سن۔ بابا فرید دے شلوک گورو نانک توں دوجے گُورو صاحبان تائیں وی اپڑے، اوہناں نے وی جتھے لوڑ محسوس کیتی، اوتھے بابا فرید دے کسے شلوک بارے آپنی رائے دا اظہار کر دتا۔ اِنج ٹُردیاں ٹُردیاں ایہہ شلوک گُورو ارجن کول اپڑے، جیہناں نے پہلے گورو صاحبان ولوں اکٹھے کیتے شلوک وی رکھے اتے آپنے کولوں وادھا کر کے گورو گرنتھ صاحب وچ درج کر لئے۔ اِنج بابا فرید دے کجھ شلوک گُورو گرنتھ صاحب راہیں ساڈے تائیں اپڑ گئے۔

حوالے

(۱) اُردو کی ابتدائی نشو ونما میں صوفیائے کرام کا کام۔ صفحہ ۸

(۲) گورو گرنتھ صاحب دی سنپادن کلا - صفحہ ۱۵ - ۱۶

(۳) ماہنامہ "پنجابی دُنیا" پٹیالہ (گورو ارجن نمبر)

(۴) بنساولی نامہ (قلمی نسخہ) کیسر سنگھ چھبر، صفحہ ۴۰

(۵) مہما پرکاش (قلمی نسخہ) سروپ داس بھلا، ساکھی رنگ ۱۳۲

(۶) گر پرتاپ سورج، بھائی سنتوکھ سنگھ - صفحہ ۱۰۳۲

(۷) گورو ارجن دیو (جیون تے بانی)، صفحہ ۴۹ - ۵۰

(۸) The Sacred Writings of the Sikhs P/205

(۸/۱) پنجابی ساہت دا اتہاس، جلد پہلی، صفحہ ۲۸

(۹) The Sikhs & their Scriptures, P/32

(۱۰) گورو نانک - مرتب ڈاکٹر سرندر سنگھ کوہلی (مضمون "جیون برتانت دا سکیچ"
لکھاری: پروفیسر صاحب سنگھ)

البدر يطلع من فريد جبينه
والشمس تغرب في شقايق خده
تلك الجمال باسره فكانّما
حسن البريّة كلها من عنده

کیہ ایہہ شلوک بابا فرید دے ہن

سبھ توں پہلی وار میکالف نے ایہہ شوشا چھڈیا سی کہ گورو گرنتھ صاحب وچ شامل شلوک بابا فرید دے نہیں، سگوں شیخ ابراہیم (فرید ثانی) دے ہن[۱]۔

انگریز صاحب بہادر دا آکھیا ساڈے لئی اسمانوں اترے کلام نالوں گھٹ نہیں۔ بن گھوکھیاں تے پڑچولیاں میکالف دے آکھے نوں کئیاں نے جھٹ چٹ کے متھے نوں لا لیا۔

سر جارج گریرسن دے آکھے نال وی تاں اساں اِنج ای کیتا سی۔ گریرسن اِکلی کشمیری بولی جاندا سی جاں پھیر تھوڑی بہت ہندی۔ پر اساں اوس دی کتاب[۲] نوں پاکستان تے بھارت دیاں ساریاں بولیاں بارے حرفِ آخر سمجھ لیا ہے۔

اِنج ای جد میکالف نے آکھیا کہ ایہہ شلوک بابا فرید دے نہیں۔ تاں اساں سبھ کجھ وسار کے اوہدے آتے ایمان لے آندا۔ ایہناں "مومناں" دا ویروا ایوں ہے۔

(۱) بابا بدھ سنگھ نے لکھیا:

بابا فرید دے شلوکاں نوں اساں شیخ برہم دے اُچارے ہوئے دسیا ہے پر کافی دلیل نہیں ملدی اور داس دا اجے بھی خیال ہے کہ شلوک تنوں وِچوں بابا شکر گنج فرید دے ہن[۳]۔

(۲) بے انت سنگھ ایڈیٹر "اورنٹیل کالج میگزین (گورمکھی) نے لکھیا:

ایہہ شلوک فریدِ ثانی دے ہن[۴] ۔

(۳) لاجونتی رام کرشن نے لکھیا :

بھانویں میکالیف ولوں دِتی گئی دلیل کمزور ہے پر پھیر وی اسیں اوہدے نال متفق ہاں کہ ایہہ شلوک شیخ ابراہیم دے ای ہن[۵] ۔

(۴) ڈاکٹر گوپال سنگھ دردی نے لکھیا :

گورو گرنتھ صاحب والی بانی شیخ برہم دی تے ایہدے توں باہری بابا فرید دی ہے[۶] ۔

(۵) پرنسپل تیجا سنگھ نے شیخ ابراہیم نوں شاعر مَنّدیاں ہویاں اوہناں نوں ای شیخ فرید آکھیا ہے[۷] ۔

(۶) ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی نے لکھیا :

نہ ساری فرید دی اتے نہ برہم دی ، سگوں کئیاں فریداں دی ہو سکدی ہے جیویں "نانک" ناں ہیٹھ گورو صاحبان دی بانی[۸] ۔

(۷) عبدالغفور قریشی نے بابا فرید تے شیخ ابراہیم دوناں نوں شاعر من لیا ہے اتے کجھ شلوک بابا فرید[۹] دے تے کجھ شلوک شیخ ابراہیم[۱۰] دے کھاتے پا دِتے ہن ۔

(۸) وحید احمد مسعود نے لکھیا[۱۱] :

یہ جملہ شلوک یقیناً حضرت ابراہیم کبریا فریدِ ثانی سے تعلق رکھتے ہیں ۔ حضرت

---

(۹) اپنی کتاب دے صفحہ ۲۱۰ اُتے ایہہ وی لکھیا ہے کہ عبدالغفور قریشی ہوراں فریدِ ثانی دا دیوان مرتب کر کے شائع کیتا ہے ، ایہہ اکا ای غلط ہے ۔

بابا صاحب (فرید) کی زبان اور طرزِ بیان کی بُو باس بھی اِن میں نہیں پائی جاتی[11]۔

(۹) قریشی احمد حسین نے لکھیا :

بابا نانک تے فریدِ ثانی اِکو ای زمانے وِچ ہوئے نیں۔ فریدِ ثانی ہوراں آپنے شعر بابے نانک نوں سُنائے تے اوہناں گُورو گرنتھ صاحب وِچ درج کر لئے[12]۔

(۱۰) قریشی احمد حسین نے لکھیا:

عام مورخوں کا خیال ہے کہ گورو گرنتھ صاحب میں بابا فرید شکر گنجؒ کا کلام ہے لیکن آن کی تحقیق غلط ہے۔ گورو گرنتھ صاحب میں جس واجب الاحترام ہستی کا کلام درج ہے وہ یہ شیخ فریدالدین ابراہیم المعروف فریدِ ثانی ہیں[13]۔

ایس توں وکھ "تحقیقی مطالعہ،، دے صفحیاں ۱۰۴، ۱۲۷، ۱۵۷، ۲۴۸ تے ۲۸۹ تے لکھیا ہے کہ اوہ تفصیلی بحث کر کے گل نکھیڑ چکے ہن کہ ایہہ شلوک بابا فرید دے نہیں سگوں فریدِ ثانی دے ہن۔ پر اوہناں کسے وی صفحے تے کوئی وی تفصیلی بحث نہیں کیتی۔ سوائے صفحہ ۹۴ والے فقریاں دے جو اساں ایتھے دے دِتے ہن۔

ہُن اسیں آپنے مُڈھلے سوال وَل آوندے ہاں کہ گورو گرنتھ صاحب وِچ شامل شلوک تے شبد بابا فرید دے ہن جاں شیخ ابراہیم دے ؟

ایسے توں اِک ہور وی سوال پُنگردا ہے۔ اوہ ایہہ کہ ایہناں دوناں وِچوں کوئی شاعرؔ وی سی جاں نہیں ؟ ساڈے کول ایس گل دے چوکھے سارے شواہد موجود ہن کہ بابا فرید شاعر سن (اتے جیویں کہ خلیق احمد نظامی نے دسیا ہے کہ اوہناں نے عربی، فارسی تے مقامی بولیاں وِچ شعر لکھے[14]) پر اُج تائیں ایہہ کسے نے نہیں دسیا اتے نہ ای کسے زبان دے شعر دی کوئی وَنگی دِتی ہے کہ شیخ ابراہیم وی کسے بولی دے شاعر سن، سوائے اوہناں گِنے چُنے لکھیاراں دے جو مکالیف دی ٹوری

گئی لبھہ تے ٹرے ہن۔

بہت سارے تذکرہ نگاراں بابا فرید نوں فارسی دا شاعر من کے، اوہناں دے کلام دی ونگی دتی ہے۔ والہ داغستانی[۱۵]، رحم علی خاں امام[۱۶]، میر حسین دوست سنبھلی[۱۷]، احمد علی ہاشمی سندیلوی[۱۸]، صدیق حسین خاں[۱۹]، تے سرہنگ خواجہ عبدالرشید[۲۰]، نے بابا فرید دی ایہہ رُباعی ونگی پاروں دتی ہے:

شب نیست کہ خونِ دِل غمناک نریخت
روزی نہ کہ آبروئی من پاک نریخت
یک شربتِ آب خوش نخوردم ہرگز
کان باز زراہِ دیدہ برخاک نریخت

"اسرارالابرار"، "تذکرہ حسینی"، "شمع انجمن" تے "اخبارالاخیار" وچ ایہہ رُباعی وی لکھی گئی ہے:

دوشینہ شبم دِل حزینم بگرفت
د اندیشۂ یار نازنینم بگرفت
گفتم بسرو دیدہ روم بر درِ تو
اشکم بدوید و آستینم بگرفت

"ریاض الشعرا"، "تذکرہ حسینی"، "مخزن الغرایب" تے "تذکرہ شعرائے پنجاب" وچ ایہہ رُباعی وی بابا فرید دی دسی گئی ہے:

ہر سحر بر آستاں سر می زنم
بر طریقِ دوستاں در می زنم
ہمچو مرغِ نیم بسمل پیشِ تو
درمیانِ خاک و خوں پر می زنم

- عبدالرحمٰن شاکر نے ایہہ شعر دِتا ہے[۲۲]:

ے بفلہ را منظور نتواں ساختن

میخ را در دیدہ نتواں کوفتن، گو از زراست

پروفیسر بلدیو سنگھ ہوراں آپنے مضمون "نسب نامہ بابا فرید الدین گنج شکر"[۲۳] وِچ بابا فرید دیاں فارسی رُباعیاں تے شعر درج کیتے ہن - اوہناں نوں ایہہ شعر ۱۹۳۲ء وِچ فرید کوٹ وِچ چلہ بابا فرید دے گدی نشین شاہ محمد غوث ہوراں گھلے سن - ایہہ رُباعی اوہناں نے قاضی حمیدالدین ناگوری دی سند تے لکھی:

(۱) عشقِ تو مرا اسیر و حیران کردہ است

در کوئے خرابات پریشان کردہ است

با ایں ہمہ رنج و محنت اے دوست ببیں

اسرارِ تو در دِلم کہ پنہاں کردہ است

(۲) گیرم کہ بشب نماز بسیار کُنی

در روز دوائے شخص بیمار کُنی

تا دِل نہ کُنی ز غصہ و کینہ خالی

حد خرمنِ گُل بر سرِ یک خار کُنی

ایہو رُباعی "تاریخ فرشتہ"[۲۴] وِچ وی بابا فرید دی دسی گئی ہے - ایس توں وکھ وی "سیرالاولیا"، "اسرار الاولیا" تے "راحت القلوب" وِچ وی ڈھیر سارے شعر تے رُباعیاں لبھدیاں ہن، جو بابا جی نے ویلے کویلے پڑھیاں سن - ساڈی جاپے جے اوہ سارا کلام نہیں تاں اوہناں وِچوں کُجھ بابا فرید جی دے ضرور ہن - ایہو گل خلیق احمد نظامی نے وی رتا کو کھول

سکے کیتی ہے۔[۲۵]

مثالاں تاں ہور وی دتیاں جا سکدیاں ہن۔ میری جاچے بابا فرید نوں فارسی دا شاعر سدھ کرن لئی دِتیاں گئیاں ونگیاں کافی ہن۔

حافظ محمود شیرانی[۲۶] تے مولوی عبدالحق[۲۷] ہوری بابا فرید نوں اُردو دا پہلا شاعر مَندے ہن کُجھ ونگی:

وقتِ سحر وقتِ مناجات ہے
خیز دراں وقت کہ برکات ہے۔۔۔

پاک رکھ توں دل کو غیر سے سائیں فرید آوتا ہے
قدیم قدیمی کے آونے سے لازوال دولت کوں پاوتا ہے

فارسی، عربی تے اُردو توں وکھ ہندی وِچ وی باباجی دے شعر لبھدے ہن۔ گورو گرنتھ صاحب وِچ اوہناں دے جو چار شبد لبھدے ہن اوہ ہندی وِچ ای ہن۔ ایس توں وکھ "گلزار فریدی" (صفحہ ۱۰۲) وِچ ہندی دا ایہہ دوہڑا لبھدا ہے:

فریدا ایہہ دم گئے ای باوری جاگن کے کر چوپ
یہ دم ہیرے لعل نے گِن گِن شاہ نوں سونپ

حضرت شاہ عالم دے ملفوظات "جمعات شاہی[۱]" وِچ ایہہ شعر ہے:

اساں کیری یہی سو ریت
جاوں نائے کہ جاوں مسیت

---

[۱] آردو کی نشو و نما میں صوفیائے کرام کا کام۔ مولوی عبدالحق صفحہ ۱۱

شیخ باجن[ا] نے ایہہ مصرع دتا ہے :

ع جس کا سائیں جاگتا، سو کیوں سووے داس

سوال ایہہ ہے کہ جے بابا فرید فارسی، عربی، اردو تے ہندی وچ شاعری کر سکدے سن تاں آپنی ماں بولی پنجابی وچ کیوں نہیں ؟

ایہدے توں پہلاں کہ اسیں ایس گل دا جواب دئیے پہلے اسیں ایہہ ویکھدے ہاں کہ بابا فرید دے شاعر ہوون تے اعتراض کیہڑے ہن ۔

(ا) میکالیف دو گلاں آکھدا ہے :

(i) گورو نانک بابا فرید نوں نہیں، سگوں شیخ ابراہیم نوں ملے سن ۔ ایس پاروں چھیکڑلے بزرگ دے شعر ہن ۔

(ii) جیہڑے شلوک باباجی دی زندگی دے کجھ پکھاں اتے چانن پاؤندے ہن، اوہناں بارے اوہ کہندا ہے کہ شیخ ابراہیم نے اوہناں نوں شعری جامہ پہنایا ہے ۔

(ب) لاجونتی رام کرشن نے میکالیف دی (i) نوں کمزور دلیل دس کے، اک نویں دلیل ایس شعر راہیں دتی ہے کہ :

ے شیخ حیاتی جگ نہ کوئی تھر رہیا
جس آسن ہم بیٹھے، کیتی بیس گیا

(ج) بابا فرید آپنے آپ نوں مسعود آکھدے سن جدکہ شلوکاں وچ "فرید" تخلص بنھیا گیا ہے۔[ب، پ]

را : اوہی ۔ صفحہ ۱۳ ۔

رب : انوار الفرید محمد مسلم نظامی، پاکپتن شریف، ۱۹۶۵ء ۔

رپ : اسرار الاولیا، ترجمہ معین الدین دردائی، نفیس اکیڈمی کراچی صفحہ ۱۰، ۱۹۷۱ء

(د) مسلمان لکھن پڑھن لئی فارسی ورتدے سن، باباجی کیویں مقامی بولی ورت سکدے سن -

(ر) بابا فرید ویلے پنجابی اجے اینی پکیری بولی نہیں سی کہ اوہدے وِچ ایہجے خیالات دا اظہار کیتا جا سکدا -

ایہہ پنج اعتراض ہن جو بابا فرید دے شاعر ہوون دی حیثیت بارے کیتے جاندے ہن - ایس ایہناں بارے ترتیب وار آپنیاں دلیلاں دیندے ہاں -

(ا) ا : - مکالیف نے گورونانک تے شیخ ابراہیم وچالے ملاقات بارے "جنم ساکھی" دا حوالہ دِتا ہے - اِنج جاپدا ہے کہ میکالف نے ایہہ "جنم ساکھی" دھیان نال نہیں پڑھی - میرے کول ایس جنم ساکھی (اِکو) دے دُو وکھرے وکھرے چھپے ہوئے نسخے ہن -

(i) پراچین جنم ساکھی - گوروسنگھ سبھا، لاہور نے انڈین پریس لاہور توں چھپوائی ۱۸۸۴ء

(ii) جنم ساکھی، فوٹو زِنکوگرافی راہیں سروے آف انڈیا نے چھاپی ۱۸۸۵ء

ایس دا قلمی نسخہ لیفٹیننٹ گورنر سر چارلس ایچیسن نے اتارے لئی لندن توں "کوبرک ذخیرہ" وچوں منگوا کے دِتا سی - ایس جنم ساکھی (ii) دے ۹۳ توں ۹۴ صفحیاں اُتے "آسا دیس" وِچ شیخ فرید تے گورونانک وچالے ملاقات دا حال دسیا گیا ہے - اِنج ای ۱۳۶ توں ۱۴۳ صفحیاں اُتے "پٹن دیس" وِچ شیخ برہم (شیخ ابراہیم) نال گورونانک جی دی ملاقات دا حال لکھیا گیا ہے -

میکالف نے دوجی ملاقات تے ٹیک لائی ہے اتے اساں ویکھ لیا ہے کہ اوس دی ایہہ ٹیک غلط ہے - جنم ساکھی وِچ تاں بابا فرید تے شیخ ابراہیم دوناں نال ملاقات دا ذکر ہے - اِک ملاقات نوں سچ تے دُوجی نوں جھوٹھ کیویں پروان کر لئیے -

ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوراں وڈا چِڑاں نتارا کیتا ہے کہ جنم ساکھیاں لکھن والیاں ولوں آپنے گورو تے مذہب دی سچیائی تے وڈیائی دسن لئی ایہہ ساریاں ملاقاتاں گھڑیاں گئیاں ہن[۲۸] -

(۲) اگے ٹرسکے میکالف نے کجھ شلوک دتے ہن اتے آکھیا ہے کہ ایہہ شیخ ابراہیم دے ہن جویں:

ے فریدا روٹی میری کاٹھ کی، لاون میری بھکھ
جیہناں کھادھی چوپڑی، گھنے سہن گے دکھ

لکھدا ہے کہ ایس شلوک وِچ اوس کاٹھ دی روٹی ول اشارہ ہے جو بابا فرید دے مزار تے پئی ہے۔

بڑی حیرانگی دی گل ہے کہ کاٹھ دی روٹی آپنے ڈھڈ نال تاں بابا فرید بنھی پھرن اتے اوس نوں شلوک دے دھاگے وِچ شیخ ابراہیم پرووَن۔

اِنج ای میکالف مَندا ہے کہ ماں دے آکھن تے بابا فرید نے ۱۲ سال ریاضت کیتی سی اتے ایس دوران پنچھی باباجی دے سِر دے والاں وِچ آہلنے بنا لیندے سن تے جانور اوہناں دے گوشت نوں ٹھونگے ماردے سن۔ پر ایس شلوک

ے فریدا تن سُکا، پنجر تھیا، تلیاں کھونڈیں کاگ
اجے سُ رب نہ بوہڑیو، ویکھ بندے کے بھاگ

بارے اوہ ایہو آکھدا ہے کہ ایہہ شیخ ابراہیم دا ہے۔

کیڈی اچرج گل ہے کہ ریاضت بابا فرید کردے ہن، کاں ٹھونگے اوہناں دے ماردے ہن اتے ایس تجربے نوں بیان کرن والے شیخ ابراہیم ہن۔ جیہناں نال ایہہ واپری ای نہیں۔

(ب) لاجونتی رام کرشن نے ایہہ کلم کلا شعر ——————

ے شیخ حیاتی جگ نہ کوئی تھر رہیا
جس آسن ہم بیٹھے کیتی بیس گیا

ثبوت دے طور تے پیش کیتا ہے، ہور کوئی دلیل نہیں دے سکی۔ میکالف دیاں دلیلاں نوں

کمزور سمجھدی ہے۔

اسیں ویکھدے ہاں کہ ایہہ شعر اوس نے شبد "آسا" وچوں لیا ہے اتے سیاق و سباق توں وکھریاں کر کے ویکھیا ہے ۔ ایہہ "آسا" دا چھیواں شعر ہے، اتے ایس سارے شبد وچ دنیا دی "چلو چلی" تے فانی ہوون دا نقشہ الیکیا گیا ہے ۔ جے اسیں اِکو دلیل نال ٹُرنا سر سکدا ہووے تاں بابا فرید دے شلوکاں وچوں اِکو نہیں، کِتی ونگیاں دِتیاں جا سکدیاں ہن۔

ایہدے توں وکھ شیخ ابراہیم ۴۲ سالاں دی عمر وچ ۹۴۰ھ/۱۵۳۳ء وچ گدی نشین ہوتے سن ۔ میکالف، وحید احمد مسعود[29]، مولوی محمد شفیع[30]، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ[31]، بھائی کاہن سنگھ[32]، نے اوہناں دی وفات دا سال ۹۵۹ھ/۱۵۵۲ء/۱۶۱۰ بکرمی دِتا ہے[1] ۔ اِنج اوہ ۶۰/۶۱ وریاں دی عمر وچ رب نوں پیارے ہو گئے جد کہ بابا فرید نے ۹۵ ورھیاں دی لمی پائی سی ۔ ایہناں دوناں بزرگاں دیاں عمراں نوں ساہمنے رکھ کے ایہہ شلوک پڑھو ۔

ے بڈھا ہویا شیخ فرید، کنبن لگی دیہہ
جے سو ورھیاں جیونا، بھی تن ہوسی کھیہہ

ے فریدا ایہنیں نکی جنگھئیے تھل ڈونگر بھویوم
اُج فریدے کوجڑا سئے کوہاں تھیویوم

کیہ ایتھے وی شیخ ابراہیم نے بابا فرید دی ہڈ ورتی نوں شعراں وچ ڈھالیا ہے؟ جے نہیں تاں پھیر ایہہ دسو کہ جو بڈھا ہویا ای نہیں، اوہنے ایہہ شلوک کیوں لکھ دِتے؟

---

1 : قریشی احمد حسین دی کتاب "پنجابی ادب کی مختصر تاریخ" (صفحہ ۳۷) تے ۹۸۲ھ/۱۵۷۵ء مرن تاریخ دِتی گئی ہے، جو غلط ہے۔

(ج) ایہہ ٹھیک ہے کہ بابا فرید نے شیخ نظام الدین اولیا نوں جو خلافت نامہ دِتا سی اوس اُتے "فقیر مسعود" دستخط کیتے سن۔ سیر الاولیا وِچ ایہدی بہ لفظ عبارت عربی وِچ دِتی لبھدی ہے۔[۳۳] "فوائد السالکین" ناں دے جعلی ملفوظات وِچ "مسعود اجودھنی"[۳۴] لکھیا گیا ہے۔ اِنج ای ہور تھاںواں تے وی باباجی نوں "مسعود" لکھیا لبھ پیندا ہے۔

پر ایہہ وی حقیقت ہے کہ ایس نالوں کِتے ودھ مثالاں موجود ہن، جنہاں وِچ اوہناں نوں شیخ فرید، مولانا فرید وغیرہ آکھیا تے لکھیا گیا ہے۔

پر اُلٹی دلیل دی بنیاد تے ایہہ شلوک شیخ ابراہیم دے وی نہیں ہو سکدے کیوں جو شیخ ابراہیم ہوراں دا ناں جاں تخلص "فرید" نہیں سی۔ "فرید ثانی"، "فرید ثالث"، "شیخ ابراہیم کلاں"، "بل راجہ" وغیرہ اوہناں دے القاب سن، اتے القاب نوں کدے وی کسے نے تخلص دے طور تے نہیں ورتیا۔ نالے ایہدے توں ایہہ وی سدھ ہو جاندا ہے کہ پہلاں کوئی فرید موجود سی، جس دے اوہ "ثانی" سن۔

جے ایہہ آکھیا جاوے کہ سارے گورو صاحبان نے "نانک" تخلص ورتیا ہے، اِنج ای شیخ ابراہیم ہوراں دی "فرید" تخلص ورتیا ہوسی۔ ایہہ دلیل وی پوہندی نہیں۔ کیوں جو "نانک" (پہلے گورو) ناں دا بندہ موجود سی، اوس نے آپنی شاعری وِچ "نانک" تخلص ورتیا سی تاں جا کے دوجے (جانشین) وی ایہہ تخلص ورت سکے سن۔ ایس بنیاد تے سبھ توں پہلاں ایہہ مَنّنا پوسی کہ بابا فرید شاعر سن اتے اوہناں نے شلوک لکھے سن۔

جد اسیں پچھانہہ پرت کے ویکھدے ہاں تاں سانوں لبھدا ہے کہ باباجی لئی "فرید" ناں عام ورتیا گیا ہے۔ جے باباجی دا ناں صرف "مسعود" ای ہوندا تاں خواجہ قطب الدین بختیار کاکی، بدر الدین غزنوی، حضرت نظام الدین اولیا، امیر خورد، امیر خسرو، بیرم خاں وغیرہ ایہہ ناں

نہ ورتدے۔

سارے تذکریاں وچ لکھیا لبھدا ہے کہ جدوں بابا فرید قندھار تے دوجیاں تھاواں توں تعلیم پراپت کرکے خواجہ قطب الدین بختیار کاکی دی خدمت وچ دلی حاضر ہوئے تاں اوہناں نے سبھ توں پہلا سوال کیتا۔

"مولانا فرید تسیں آگئے؟"

"گلزارِ فریدی" وچ لکھیا ہے کہ حضرت معین الدین اجمیری تے قطب الدین بختیار کاکی جدوں بلاوندے سن "بابا فرید" آکھ کے سددے سن[٢٥]۔

بدرالدین غزنوی باباجی دے پیر بھائی سن، جدوں بچھڑ گئے تاں اوہناں نے اک خط لکھیا جیہدے دو مصرعے ایوں ہن[٣٦]۔

؎ فریدالدین وملت یار زیرک، کہ مدحش در کرامت زندگانی
دریغا خاطرم کہ جمع داری، بمدحش کر دمے گوہر فشانی

شیخ نظام الدین اولیا نے آکھیا[٣٧]۔

؎ پیرما پیرست مولانا فرید
ہمچو او در خلق مولانا فرید

امیر خسرو نے "افضل الفوائد" وچ لکھیا ہے کہ ۵ محرم ٦٩١ھ روز شنبہ نوں حضرت نظام الدین اولیا نے دسیا کہ ایہہ دن بابا فرید دی وفات دا ہے۔ امیر خسرو نے ایس سلسلے وچ ایہہ شعر لکھے۔

؎ بے گمان پنجم محرم بود
کہ فرید از زمانہ نقل نمود

ے روزِ ترحیلِ اُو سہ شنبہ دان   کاندریں نیست حرفِ شک و گمان
شُد و تاریخ نقل او بہ یقین   عمدۂ دین حق فرید الدین[۳۸]

امیر خسرو نے اِک ہور تھاں بابا فرید دے پوتے اتے گدی نشین شیخ علاؤالدین بارے لکھیا، جیویں خلیق احمد نظامی نے دِتا ہے[۳۹]:

ے علائی دُنیا و دین شیخ و شیخ زادۂ عصر
کہ شد بمرتبہ قائم مقام شیخ فرید

میر خورد نے آپنی کتاب "سیر الاولیا" وِچ وی "فرید" ناں ای ورتیا ہے جیویں:

ے شیخ اعظم فریدِ ملت و دین،
شیخ ابوالغیث و شیخ سیف الدین

بیرم خاں (مرن: ۹۶۸ھ/۱۵۶۱ء) نے لکھیا[۴۰]:

ے کانِ نمک و گنج شکر شیخ فرید
گر گنجِ شکر کانِ نمک گردید
در کانِ نمک کرد نظر گشت شکر
شیریں تر ازیں کرامتے کس نشنید

سیر الاقطاب[۴۱] تے تذکرۂ خاصانِ خدا[۴۲] وِچ کسے بزرگ دا عربی وِچ لکھے قصیدہ دے ایہہ شعر دِتے ہن:

ے البدر یطلع من زید جنیبہ   والشمس تغرب فی شقایق خدہٖ
تلک الجمال باسرہٖ فکانما   حسن البریۃ کلہا من عندہٖ

میری جاچے ایہنیاں مثالاں کافی ہن، اُنج تاں ہور وی کئی دِتیاں جا سکدیاں ہن، جو ایہہ

وسدیاں ہن کہ ودھیرے کر کے باباجی نوں "فرید" ای آکھیا جاندا سی ۔

(د) میکالف تے دوجیاں نوں ایہہ گل نہیں سمجھ آوندی پئی کہ جس بندے دیاں صرف دو پشتاں ایتھے رہیاں ہوون ، اوہ کیویں مقامی بولی وِچ شعر آکھ سکدا اے ۔ نالے مسلمان تاں پڑھن لکھن لئی عربی تے فارسی ورتدے سن ، اوہ مقامی بولی کیویں ورتوں وِچ لیا سکدا اے ۔

بابا فرید بارے بکھیڑا تاں اسیں پچھیکڑ وِچ کریسوں ، پہلاں اسیں کجھ ہور لکھیاراں دی دس پاؤندے ہاں ، جنہاں نے مقامی بولی نوں ورتوں وِچ لیاندا ۔

بابا فرید دے مرید شیخ نظام الدین اولیا دے مرید امیر خسرو سن ۔ اوہناں دے پیو امیر سیف الدین محمود ہندوستان وِچ آئے سن ۔ ایہدے باوجود اوہناں نے بہت چنگی ہندی لکھی ، جیویں :

ے گوری سووے سیج پر ، مکھ پر ڈارے کیس
چل خسرو گھر آپنے ، رین بھئی سبھ دیس

ے خسرو رین سہاگ کی ، جاگی پی کے سنگ
تن میرو من پیو کے ، دوؤ بھئے اک رنگ
چکوی چکوا دو جنے ان مت مارو کوئے
ایہہ مارے کرتار کے رین بچھورا ہوئے

عبدالرحیم خاں خانخاناں دا پیو بیرم خاں ہندوستان وِچ آیا سی ۔ ایس دے باوجود عبدالرحیم ہندی دا بہت وڈا شاعر سی اتے "رحیمن" تے "رحیم" تخلص کردا سی ۔ پنڈت ایودھیا سینہاں اُپا دھیائے نے لکھیا اے کہ "ہندی میں بھی انہوں نے کئی گرنتھوں کی رچنا کی ہے"[۲۳] اک ادھی ونگی کافی اے ـ

٥ یُوں رحیم سُکھ ہوت ہے ، بڑھت دیکھ نج گوت
جیوں بڑرو اکھیاں نہ لکھ ، آنکھن کو سُکھ ہوت

٥ سگھن کُنج امریا سِیتل چھاںہہ
جھگرت آئی کوئلیا ، پُن اُڑ جاںہہ

ایہہ مَیں صرف اوہناں دِیاں مثالاں دِتیاں ہن جیہناں دے پیو باہروں ایتھے آئے سن ۔ بابا فریدجی دے تاں دادا قاضی شعیب ایتھے آئے سن ، پھیر اوہ کیوں نہیں مقامی بولی (پنجابی) وِچ لکھ سکدے سن ۔

گل ایہہ وی ہے کہ باباجی ویلے دووَیں بولیاں یعنی عربی فارسی لوکاں دے ہڈاں وِچ اینیاں رچیاں نہیں سن جیویں کہ بعد وِچ ۔ سُجان رائے بٹالوی ولوں تاں ایتھوں تیک لکھیا گیا ہے کہ فارسی بولی اکبر بادشاہ ویلے ٹوڈرمل نے لاگو کیتی سی ، نہیں تاں پہلاں صوبیاں وِچ دیسی بولیاں راہیں سرکاری کار وہار چلایا جاندا سی ۔[۴۴]

ویکھن والی اِک گل ایہہ وی ہے کہ سارے تذکرہ نگاراں نے لکھیا ہے کہ بابا فرید نے پاک پتن وِچ کئیاں قبیلیاں نوں مسلمان کیتا سی ۔ سوچن والی گل ایہہ ہے کہ کیہ ایہہ کم اوہناں نے عربی فارسی توں لیا ہوسی ، جو مقامی لوک سمجھدے نہیں سن ۔ صاف ظاہر ہے کہ باباجی نے اوہناں لوکاں دی آپنی بولی پرچار لئی ورتی ہوسی ۔ اتے ایہو اوہو بولی ہوسی ، جو اوہناں نے کوٹھیوال تے ملتان وِچ آپنے بچپن وِچ آپنے ہانیاں تے سنگیاں ساتھیاں دے موہوں ورتیندی سُنی ہوسی تے آپوں بولی ہوسی ۔

(ر) ایہہ تصوّر اُنج ای غلط ہے کہ کوئی بولی کدے کچی ہوندی ہے تے پھیر ویلا پا کے اوہ پکی ہو جاندی ہے ۔ پنجابی اودوں توں پنجاب وِچ بولی جاندی ہے ، جدوں توں لوکاں نے ایس

علاقے وِچ وسنا شروع کیتا ہے۔ گل صرف اینی ہے کہ جیویں جیویں ویلا بیتدا ہے وکھ وکھ بولیاں بولن والیاں وِچالے میل ملاپ ودھدا ہے ۔ ایس میل ملاپ دے سِٹے وجہوں لفظاں دا دان پران ہوندا ہے ۔ اِنج کسے وی بولی دے لفظاں دے ذخیرے وِچ تاں گھاٹا وادھا ہوندا ہے ، پر پینڈا نہیں وڈھدا ۔ سو پنجابی تاں ایتھے مڈھ قدیم توں ٹُری آ رہی ہے پر ویلا لنگھن دے نال نال ایہدے لفظی ذخیرے وِچ مُنڈا ، دراوڑی ، سنسکرت ، پہلوی ، یونانی ، تُرکی ، عربی ، فارسی انگریزی تے دُوجیاں بولیاں دے لفظاں دا وادھا ہویا ہے ۔ ایتھے ایس موضوع تے ودھیرے بحث کرنی کُتھاں ہوسی ۔

ہُن اسیں بابا فرید دی پنجابی شاعری ول آوندے ہاں :

(۱) میر خورد نے آپنی کتاب "سیر الاولیا" شیخ ابراہیم توں گھٹو گھٹ ۱۵۰ سال پہلاں لکھی سی اوہدے وِچ بابا فرید دا اِک پنجابی دوہڑا دِتا گیا ہے ۔ امیر خورد لکھدا ہے[۴۵] :

" چوں کار بریں منوال است ایں چند روز عمر کہ ماندہ است در گوشہ مشغول شدہ بگزراں چنانکہ ہیچ کس خبر حق تعالےٰ براں مطلع نباشد تاں مگر ایمان بسلامت توانی برد ایں کار کہ تو بیش گرفتہ بمنزلۂ حلوائے است کہ در آں زہر تعمیہ کردہ باشند ۔ ظاہر ایں بغایت شیریں می نماید خاما زہر ہلاہل است ۔ ایں دوہرہ کہ بزبانِ مبارک حضرت شیخ الشیوخ العالم فرید الحق والدین گذشتہ است مناسب ایں معنی است ۔ دوہرہ ۔

؎ کنت نہو ہتیں کار رِہی ناکاں ہت مَناں
بس کندے مدہن گر ہورِیں ٹُہہ کہا !

(۲) اصغر علی چشتی نے "جواہرِ فریدی"[۴۶] (۱۰۳۳ھ/۱۶۲۳ء) وِچ فارسی وِچ لکھی سی۔ ایس کتاب وِچ بابا فرید نوں پُٹھیاں لٹک کے ریاضت کردیاں، "ہندی" وِچ ایہہ دوہرہ اُچاردیاں دسیا گیا ہے۔

؎ فریدا دَھڑ سُولی، سِر پنجرے، تلیاں ٹُکن کاگ
رب اجیوں نہ بَاہڑے تو دھن ہمارے بھاگ

خلیق احمد نظامی والے "جواہرِ فریدی" دے قلمی نسخے[۴۷] (فارسی) وِچ ایہہ دوہرہ ایوں دِتا گیا ہے:

؎ فریدا دھر سولی سِر پنجرے تلیاں توکت کاگ
رب اجیون نہ باہڑے سو دھن اساڈے بھاگ

جے ایہہ دوہرہ شیخ ابراہیم دا ہوندا تاں علی اصغر چشتی نوں کیہ لوڑ پئی سی کہ اوہ ایہہ آکھدا کہ ایہہ بابا فرید نے اُچاریا سی۔

ایہہ دوہرہ (شلوک نمبر ۹۰) گورو گرنتھ صاحب وِچ ایوں دِتا گیا ہے:

؎ فریدا تن سُکا، پنجر تھیا، تلیاں کھونڈیں کاگ
اجے سُ رب نہ بوہڑیو، دیکھ بندے کے بھاگ

(۳) پٹنہ یونیورسٹی دے پروفیسر سیّد حسن عسکری نے آپنے مضمون "شمالی بہار دا پندرہویں صدی دا اک شطاری صوفی شاعر"[۴۸] وِچ لکھیا ہے کہ بہار دے شطاری صوفی امام الدین راجگیری دے ملفوظات "اقتباس الانوار" (لکھت محمد اکرم براسوی) اتے باڑھ دے صوفی حضرت سیّد جعفر قادری شطاری دی بیاض پڑھن توں پتہ لگدا ہے کہ عربی دے نال نال ایہہ "ہندی" وِچ وی ذکر کردے ہوندے سن۔ ذکر دے ایہہ الفاظ اوہو ای ہن جیہڑے بابا فرید نے وضع کیتے سن:

"اوہاں توں، اُہیں توں، ایہاں توں، ایہاں توں، ہُوں ہُوں، اُوہاں توں،
اوہی، ایہی، اَیہی"۔

ایس ذکر دی دس "جواہرِ فریدی" تے "اُردو نثر کا آغاز اَور ارتقا"[49] وِچ وی پائی گئی ہے پر اوتھے ایہدے بول ایوں لبھدے ہن:

"ایہوں توں، اوہوں توں، اَیہی توں"۔

ایس دی تصدیق اِک قلمی نسخہ "جواہرِ خمسہ"[50] توں وی ہوندی ہے، جس نوں شیخ محمد غوث (شاید مرن: ۹۷۰ھ/۱۵۶۲ء) نے لکھیا سی۔ پنجاب یونیورسٹی لائبریری والے نُسخہ وِچ لکھیا ہے:

"بندگیٔ حضرت قطب الاقطاب حضرت شیخ فرید گنج شکر قدس اللہ سرہ ذکر بزبانِ ہندی وضع فرمودہ اند دریابد بدین سند:

اہو نہ توں، اُہو نہ توں، اہو نہ توں، اِھبھیں نہ توں (ایہہ بھی نہ توں)

"جواہر خمسہ" دے چوتھے تے پنجویں جواہر دا اُردو وِچ وی ترجمہ ہو کے چھپ چکیا ہے۔ جس دا ناں "جواہر خمسہ اُردو"[51] ہے۔ اوہدے وِچ ایوں لکھیا ہے:

"بندگی حضرت قطب الاقطاب شیخ فریدالدین گنج شکر قدس سرہ نے پنجابی زبان میں بھی (ذکر) وضع فرمایا ہے:

اُھُوں توں، اِھوں توں، اِتھیں توں۔

"جواہرِ خمسہ" دے ترجمہ کرن والے نے تاں ساری گل ای کھول دِتی ہے کہ بابا فرید نے پنجابی بولی وِچ ذکر وضع فرمایا سی۔ اجوکی املا وِچ ایس ذکر نوں اِنج لکھیا جاسی:

"اوہو نہ توں، ایہو نہ توں، ایہہ بھی نہ توں"۔

ہُن آپے ای دسو کہ جیہڑا بندہ مروجہ عربی ذکر نوں تیاگ کے آپنی ماں بولی نوں ذکر دا

ذریعہ بناوندا ہے، اوہدے دِل وِچ آپنی ماں بولی لئی کیڈا اتھاہ پیار ہے۔ جے اوہ شاعر ہے تاں اوہ کیوں نہ آپنی ماں بولی نوں شاعری لئی ورتوں وِچ لیاوے گا؟

(۴) مولوی عبدالحق ہوراں[۵۲] لکھیا ہے: "...... جتنے اولیا اللہ سرزمین ہند میں آئے یا یہاں پیدا ہوئے وہ باوجود عالم و فاضل ہونے کے (خواص کو چھوڑ کر) عوام سے اُنہیں کی بولی میں بات چیت کرتے اور تعلیم تلقین فرماتے تھے۔ یہ بڑا گر تھا اور صوفیا اِسے خوب سمجھتے تھے۔ ہمارے اس بیان کی تصدیق فاضل شارح اکھروتی (تصنیف ملک محمد جائسی) کے قول سے بھی ہوتی ہے .....

..... حضرت خواجہ گنج شکر در زبانِ ہندی و پنجابی بعضے از اشعار نظم فرمودہ، چنانکہ در مردم مشہور اند۔ اشعار از دوہرہ و سورۃ[۱].... و امثالِ آں نظم نمودہ۔"

(۵) مولوی عبدالحق ہوراں لکھیا ہے شیخ باجن (مرن: ۹۱۲ھ/۱۵۰۶ء) نے آپنی کتاب "خزانۂ رحمت" وِچ بابا فرید دے تِن قول نقل کیتے ہن[۵۳]، جیہناں وِچوں اِک ایہہ ہے:

سہ آود لاہو ساتھردایویں بنجہ کریں
مُول سنبھالیں اپنا، باچھیں لاہا لینہ

ایس دوہڑے نوں اِنج پڑھیا جاسی:

سہ آوہ لدھو ساتھڑو، ایویں وِنج کریں
مُول سنبھالیں آپنا، پاچھے لاہا لیں

حافظ محمود شیرانی ہوراں نے شیخ باجن ولوں نقل کیتے گئے بابا فرید دے اِک ہور دوہڑے دی دس پائی ہے:[۵۴]

---

[۱]: سورٹھا۔

ے سائیں سیوں گل گھل، گئی ماس نرھیا دیہہ
تب لگ سائیں سیوساں، جب لگ ہو سوہ کیہہ

ایہو دوہڑا اگے جا کے ایوں دتا گیا ہے[۵۵]۔

ے سائیں سیوت گل گھل، گئی ماس نہ رہیا دیہہ
تب لگ سائیں سیوساں، جب لگ ہو سوں کیہہ

ایہہ دوہڑا انج پڑھیا جاسی :

ے سائیں سیویاں کھل گئی، ماس نہ رہیا دیہہ
تب لگ سائیں سیوساں، جب لگ ہوسوں کھیہہ

جدوں شیخ باجن نے آپنی کتاب "خزانۂ رحمت" لکھی سی اودوں شیخ ابراہیم ایس دنیا تے تشریف نہیں لیائے سن۔ ایہناں دوہڑیاں توں وی ایہو ای سٹا نکلدا ہے کہ بابا فرید شاعر سن اتے پنجابی دے وی۔

(۶) میر عبدالواحد بلگرامی[۵۵] (مرن ۱۰۱۰ھ/۱۶۰۸ع) نے بابا فرید دے دو دوہڑے دتے ہن، اوہناں آپنی کتاب ۱۵۶۱ء وچ لکھی سی، جدوں شیخ ابراہیم لجے ۹ سال دے سن، دوہڑے ایہہ ہن :

(ا) ے ٹوپی لیندی باوری دینہ کہری نلج
چوہا کدہ نمانوے پچھے بندھتے پہ چھج

(ب) ے منان من منائیاں سر مٹی کیا ہوے
کتینن بھیڈاں منیاں سرگ نہ لدھی کوہی

ایہناں دوہڑیاں نوں ایوں پڑھیا جاسی :

(ا) ے ٹوپی لیندے باورے، دیندے کھرے نلج
چوہا کھڈ نہ ماوا ای، پچھے بندھیے چھج

(ب) ؎ مناں اِمَن مناياں ، ہسر مَنتے كيا ہوءِ
کیتی بھیڈاں مُنیاں ، سُرگ نہ لدھے کوءِ

(۷) مسعود حسن شہاب نے لکھیا ہے[۱] کہ حضرت بہاؔ الدین زکریا ملتانی بابا فرید نوں گاجراں گھلیا کردے سن اتے اوہناں وٹے بابا فرید ہوری حضرت زکریا ملتانی نوں پاکپتن توں بیر گھلیا کردے سن اِک سال جدوں گاجراں نہ اَپڑیاں تاں باباجی نے بیر وی نہ گھلے اتے ایہہ شعر لکھ گھلیا :

؎ ہتھڑیں وٹوں ہتھڑے ، پیراں وٹوں پیر
تُساں نہ مُتیاں گاجراں ، اساں نہ مُتّے بیر

میری جاچے ایہہ دسن لئی ایہناں مثالاں کافی ہن کہ بابا فرید نہ صرف پنجابی وِچ شعر ای کہندے سن سگوں عام ٹوگرہ توں ہٹ کے "ذِکرہ" وی اوہ آپنی ماں بولی پنجابی وِچ ای کردے سن -

کُتھاں نہ ہوسی کہ ایتھے ایس گل دی وی دس پا دِتی جاوے کہ بابا فرید جی ای نہیں سگوں اوس دَور دے کُجھ اللہ لوگ وی عربی فارسی توں وکھ پنجابی راہیں آپنے خیالات دا اظہار کردے سن۔ حضرت بہاؔوالدین زکریا ملتانی نے حضرت حمیدالدین حاکم نوں اِک وار ایہہ دوہڑا لکھ کے گھلیا :

؎ حاکم آہئیں حکم آپ وچار ۔ جے دن گاوَن سے کتی ولار ولار
جے دن لدھیا مندے کُجھ نہ ہار ۔ جُیں ٹانگ نہ تلا کیویں لنگھسی پار

حضرت حمیدالدین حاکم ہوراں ایہدے جواب وِچ لکھ کے گھلیا :

؎ حاکم آپ ہئیں حکم کراہیں وچار ۔ جیہناں اللہ منیا تے محمدؐ نبی وچار
. . . . ۔ جیہناں ٹانگ نہ تلا سے بھی لنگھسن پار

اِنج ای خلاصۃ الاحباب (قلمی: ۵۲، الف) وِچ حضرت شاہ رکنِ عالم دی تاریخِ وفات

پنجابی وِچ لبھدی ہے ، لکھاری خلیفہ محمد افضل ہوراں دے بیان توں پتہ لگدا ہے کہ ایہہ بہت پہلاں لکھی گئی سی ؛

ے ست سے پنج تریہا سن تے ستویں ماہ جمادی الاُولیٰ
چلو ناں سیتوں ڈیکھن جاووں سُتا شاہ جلوُلا

اِک گل ہور ، کتیاں تھاواں تے بابا فرید لئی پنجابی دی تھاں "ہندی" بولی ورتن دا دسیا گیا ہے ۔ ایہدے توں اوہ "ہندی" نہیں سمجھنی چاہیدی ، جو اجکل بھارت دی قومی زبان ہے ۔ سگوں پُرانے زمانے وِچ "ہندی" ہندوی تے ہندکی ہر اوس بولی نوں آکھیا جاندا سی جو پاکستان تے ہندوستان دے لوک بولدے سن ۔ مولوی عبدالحکیم دی پنجابی کتاب "زلیخا ہندی" دے ناں ہیٹھ اتے خواجہ عاقل محمد جوگی دا پنجابی دیوان "دیوانِ ہندی" دے ناں ہیٹھ چھپیا ہے ۔ ایس توں وکھ کجھ شعراں دیاں ونگیاں ویکھ لوو ۔

مولوی محمد مسلم (۱۸۰۵ء ۔ ۔ ۱۸۰۰ء) "گلزارِ محمدی" وِچ لکھیا :-

ے ہندی اندر لکھیا ، ایہہ ہے سبھ بیان
پڑھ پڑھ راضی ہووسن ، مومن مسلمان

حمل فقیر (۱۸۱۴ء ۔ ۱۸۷۵ء) اِک دوہڑے وِچ :

ع ہندی بیت حمل دے یارو ، عالم وِچ اظہار ہوتے

حافظ محمد لکھو کے "انواعِ محمدی" وِچ :

ع ہر مسئلے دی سند حدیثوں ، نال سند بھی لکھی
ترجمہ بھی وِچ ہندی لکھیا ، مشکل سمجھ نہ رکھی

اِنج ای مولوی لطف علی بہاولپوری نے وی آپنے پنجابی قصہ "سیفل نامہ" بارے ایہہ دسیا

ہے کہ اوہناں نے ہندی وِچ لکھیا ہے۔

سو بابا فرید بارے جیتھے ایہہ لکھیا ہے کہ اوہناں نے ہندی وِچ دوہڑا لکھیا جاں "ذِکر" وضع فرمایا تاں اوہدے توں پنجابی ای مراد ہوندی ہے۔

مُکدی ایتھے مُکاوندے ہاں کہ شیخ ابراہیم (شیخ برہم) شاعر نہیں سن۔ میکالف نے سبھ توں پہلی وار اوہناں نوں شاعر آکھ کے دوجے لکھیاراں نوں گراہے پایا۔ دوجے بنّے بابا فرید نہ صرف پنجابی دے شاعر سن سگوں اوہناں نے عربی فارسی تے ہندی وِچ وی ڈھیر سارے شعر آکھے ہن جو کئیاں کتاباں وِچ لبھدے ہن۔

جے سچ پُچھو تاں ایہنیاں دلیلاں دین دی لوڑ دی نہیں سی۔ ایویں اتمام حُجت لئی ایہہ سرکھپائی کیتی گئی ہے۔ نہیں تاں اینا ای لکھ دینا کافی سی کہ گورو ارجن جی نے گورو گرنتھ صاحب وِچ جو شلوک تے شبد دِتے ہن، اوہ بابا فرید دے ہن۔ ایہہ کیویں ہو سکدا ہے کہ گورو ارجن جی نوں ایہہ نہ پتہ لگ سکیا ہووے کہ ایہہ کلام کس بزرگ دا ہے۔ شیخ ابراہیم تاں اوہناں دے جمن (۱۵ اپریل ۱۵۶۳ء) توں صرف اِک سال پہلاں فوت ہوتے سن۔

نالے گورو ارجن جی نوں کیہ اعتراض سی جے اوہ شیخ فرید دی تھاں شیخ ابراہیم لکھ لیندے۔ اسیں ویکھدے ہاں کہ اوہ گورو گرنتھ صاحب دے مندرجات بارے اینے محتاط سن کہ جیتھے اوہناں نے صوفیاں بھگتاں دے کلام وِچ گھاٹے وادھے کیتے ہن، نال ای دس وی پا دِتی ہے:

(ا) بھگت کبیر دے ۱۴ویں پدے دا اِک سرناواں ایوں دِتا ہے:-

"گوڑی کبیر جی نال رلائے لکھیا مہلا پنجواں"

(ب) "شلوک شیخ فرید جی" دے سرناویں ہیٹھ جنے شلوک دِتے ہن اوہناں وِچوں ۱۸ شلوک گورو صاحبان دے ہن۔ بھاویں اوہناں وِچ "فریدا" دی ورتیا گیا ہے تاں وی دس پا دِتی

ہے کہ کیہڑا شلوک کیہڑے گورو صاحب دا ہے۔

گورو ارجن جی بہت وڈے شاعر تے اوہدے توں وڈے سُچیت تے سُوجھوان مرتب سن۔ کیویں مَنیا جا سکدا ہے کہ اوہناں توں تاں نکھیڑا نہ ہو سکیا پر میکالف نے آکے ۳۰۰ ورھیاں مگروں اصل گل دا تھَوہ دِتا۔

حوالے

(۱) The Sikh Religion. vol. VI, P/356

(۲) Linguiatic Survey of India.

(۳) ہنس چوگ۔ صفحہ ۶۹۔

(۴) اورینٹیل کالج میگزین لاہور، فروری ۱۹۲۶ء۔ مضمون "شیخ فرید جی"۔

(۵) Punjabi Sufi Poets, P/7

(۶) پنجابی ساہت دا اتہاس، صفحہ ۲۷، ۲۸۔

(۷) ساہت درشن، صفحہ ۱۳۲۔

(۸) پنجابی ساہت دا اتہاس، صفحہ ۳۲، ۳۳۔

(۹) پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ، صفحہ ۸۹۔

(۱۰) اوہی صفحہ ۹۷۔

(۱۱) سوانح فریدالدین مسعود، صفحہ ۲۱۵۔

(۱۲) پنجابی ادبیات دا تحقیقی مطالعہ، صفحہ ۹۴۔

(۱۳) پنجابی اَدب کی مختصر تاریخ، صفحہ ۳۷-۳۹۔

(۱۴) The Life & Times of Sh. Farid p/84

(۱۵) ریاض الشعرا (قلمی)

(۱۶) تذکرہ منتخب اللطائف -

(۱۷) تذکرہ حسینی -

(۱۸) مخزن الغرایب (قلمی نسخہ)

(۱۹) شمع انجمن -

(۲۰) تذکرہ شعرائے پنجاب -

(۲۲) گلستانِ مسرت -

(۲۳) اورینٹل کالج میگزین، لاہور، فروری ۱۹۴۱ء -

(۲۴) تذکرہ مشائخ کرام، صفحہ ۴۲ -

(۲۵) ایضاً، صفحہ ۴۸، فٹ نوٹ ۱ -

(۲۶) پنجاب میں اردو -

(۲۷) اردو کی نشوونما میں صوفیائے کرام کا کام -

(۲۸) اورینٹل کالج میگزین لاہور، نومبر ۱۹۳۸ء، صفحہ ۷۵ -

(۲۹) ایضاً، صفحہ ۸۰ -

(۳۰) مقالات مولوی محمد شفیع، صفحہ ۱۲۵ -

(۳۱) ایضاً -

(۳۲) مہاں کوشش، صفحہ ۶۰۷ - ۶۰۸ -

(۳۳) سیر الاولیا (اُردو ترجمہ) صفحہ ۱۱۷ -

(۳۴) فوائد السالکین، صفحہ ۱

(۳۵) گلزارِ فریدی، صفحہ ۳۰ -

(۳۶) آب کوثر صفحہ ۹۳۹ -

(۳۷) سبع سنابل، صفحہ ۵۷ -

(۳۸) افضل الفواید امیر خسرو -

(۳۹) اوہی صفحہ ۶۱ -

(۴۰) اخبار الاخیار، صفحہ ۱۲۰ - ترجمہ، مولوی سُبحان محمود

(۴۱) سیر الاقطاب، صفحہ ۱۶۱ -

(۴۲) تذکرۂ خاصانِ خدا، صفحہ ۱۷۸ -

(۴۳) ہندی بھاشا اور ساہتیہ کا اتہاس، صفحہ ۳۰۵ -

(۴۴) خلاصۃ التواریخ اُردو، صفحہ ۵۲۲ -

(۴۵) سیر الاولیا، امیر خورد -

(۴۶) جواہر فریدی، صفحہ ۱۸۷ -

(۴۷) اوہی، صفحہ ۸۶

(۴۸) Indian History Congress (Proceedings of the 13th: Session, 1950) P/157-58.

(۴۹) اُردو نثر کا آغاز اور ارتقا، رفیعہ سلطانہ، صفحہ ۲۹ -

(۵۰) جواہر خمسہ، ورقہ ۱۹۵/ا پنجاب یونیورسٹی لائبریری ۳۵۸۱/۵۵۸

(۵۱) جواہرِ خمسہ اُردو، صفحہ ۱۸ - ۱۹

(۵۲) اوہی، صفحہ ۸ - ۹

(۵۳) اوہی، صفحہ ۱۳ -

(۵۴) مقالاتِ شیرانی (جلد پہلی) صفحہ ۱۴۰ -

(۵۵) اوہی، صفحہ ۲۹۳ -

(۵۶) اوہی صفحہ ۵۸ -

(۵۷) خطۂ پاک اوچ، صفحہ ۳۷۶ -

(۵۸) گورو ارجن دیو (جیون تے بانی) صفحہ ۱۱ -

ع شبد وہی بھگت جا پڑے، جن کی بانی سچّی ہو۔

کجھ بُھلاں بارے

ڈاکٹر محمد باقر ہوراں "پنجابی بیت" بارے آپنی اک ریڈیائی تقریر وچ، جیہڑی ماہنامہ "لہراں" لاہور دے جولائی ۱۹۷۲ء دے شمارے وچ وی چھپی سی، بابا فرید دے تھلے دِتے شلوک دا ترجمہ ایوں کیتا سی:

(۱) محل نِسکھن رہ گئے، واسا آیا تَل
گوراں سے نِمانیاں، بہسن رُوحاں مَل

ترجمہ: محل ہر صورت خالی ہون گے تے اوہ قبراں آباد ہون گیاں، جیہڑیاں تھلاں وچ بنیاں ہوئیاں نیں۔

ڈاکٹر ہوراں ایتھے تَل دے معنی تھل کیتے ہن، جدکہ ایہدے معنی "ہیٹھاں" تے "نیچے" ہوندے ہن۔ اِک ہور پچھن والی گل ایہہ ہے کہ کیہ تھلاں وچ بنیاں ہوئیاں قبراں نے ای آباد ہونا ہے تے دوجیاں سکھنیاں رہنیاں ہن؟ نالے ڈاکٹر ہوری ایہہ شلوک (۹۶) لکھن لگیاں ایہدا تیجا مصرع چھڈ گئے ہن، جو ایوں ہے:

ع آکھیں شیخا بندگی، چلن اَج کہ کل

جدوں پنجاب یونیورسٹی دے "شعبہ پنجابی زبان تے اَدب" وچ مینوں "شلوک فرید" پڑھاون لئی آکھیا گیا تاں مینوں تھلے لکھیاں کتاباں وی ویکھنیاں پئیاں:

۱ : ارشاداتِ فریدی - جیشی رام مشتاق -

۲ : شلوک فرید - چودھری محمد افضل خاں -

۳ : بول فریدی - ڈاکٹر فقیر محمد فقیر -

۴ : Couplets of Baba Farid - مقبول الٰہی -

۵ : کلام بابا فرید - عبدالمجید بھٹی -

جے ایہناں کتاباں دیاں ساریاں اُکائیاں، اُونتائیاں تے بُھلاں گِناون لگ پئیے تاں گل لمی ہو ویسی - ایس پاروں پرکھ پڑچول کرن لگیاں، دیگ وچوں دو چار چاولاں دی ڈنگی لینی ای ضروری سمجھی گئی ہے -

گورو گرنتھ صاحب نوں گورو ارجن جی نے ۱۶۰۴ء وِچ ترتیب دتا سی - اِک چھڈ کے باقی دے سارے شلوک تے شبد گورو گرنتھ صاحب وِچ درج ہن - ایہہ شلوک گورو گرنتھ صاحب وِچ شامل نہیں -

سہ کُوک فریدا کُوک توں ، جیوں راکھا جوار
جب لگ ٹانڈا نہ گرے، تب لگ کُوک پُکار

گورو گرنتھ صاحب وِچ "بانی شیخ فرید جیو" دے سرناویں ہیٹھ ۱۳۰ شلوک دِتے گئے ہن - ایہناں وچوں ۱۸ شلوک گورو صاحبان دے ہن لتے رہندے ۱۱۲ بابا فرید جی دے ہن -

سارے لکھاریاں نے گورو گرنتھ صاحب نوں کدے وی پھرولن دی کھیچل نہیں کیتی - جس دا سِٹا ایہہ نکلیا ہے کہ عبدالمجید بھٹی، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے مقبول الٰہی ہوراں سارے دے سارے شلوک بابا فرید جی دے متھے لئے ہن جد کہ صرف مرحوم چودھری محمد افضل خاں ہوراں

گورو صاحبان دے گھٹ ودھ سارے شلوکاں دی دس پائی ہوئی ہے ۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں تاں اِک ہور وی ودھیکی کیتی ہے ۔ اوہناں دا شلوک نمبر ۱۴۹

اِنج ہے ۔

(۳) سے سبھناں من نانک ٹھاہن مُول مچانگوا
جے تُوں پری دی سِک ہیاؤ نہ ٹھائے کہیں دا

دیباچے وِچ (صفحہ ۹۴) لکھیا ہے کہ گورو نانک جی نے ایہہ بول آپنے کولوں لکھ کے بابا جی

دے شلوکاں وِچ شامل کر دتا ہے ۔ گورو گرنتھ صاحب وِچ ایہو شلوک (نمبر ۱۳۰) ایوں دِتا گیا ہے :

سے سبھناں من مانک ، ٹھاہن مُول مچانگوا
جے تُو پریا دی سِک ، ہیاؤ نہ ٹھاہیں کہیں دا

ڈاکٹر ہوراں نے مانک دا آپنے کولوں ای نانک بنا چھڈیا ہے ۔ جد شلوک ای غلط دِتا

ہے تاں اگوں معنی تاں آپے ای غلط دینے سن ۔

بابا جی دے شلوک نمبر ۱۲ دا دوجا مصرع جیشی رام مشتاق تے ڈاکٹر فقیر ہوراں ایوں دتا ہے :

(۴) ع کر سائیں سے پُرہڑی رنگیں ویلا ہوتے

جو کہ اصل اِنج ہے :

ع کر سائیں سیوں پرہڑی رنگ نویلا ہوتے

(۵) ایہدے توں اگلا شلوک تیجے گورو امرداس جی دا ہے ، مقبول الٰہی ہوراں ایہدا

اِک مصرع :

ع فریدا کالیں دھولیں صاحب سدا ہے ، جے کو چیت کرے

بابا جی دے شلوک نال رلا لیا ہے ۔ اگوں اوہدے معنی وی غلط دِتے ہن ۔ گورو جی

تاں آکھدے ہن کہ کالیں (جوانی وِچ) اتے دھولیں (بڈھیپے وِچ) یعنی ہر ویلے اللہ نوں یاد کیتا جا سکدا ہے ۔ مقبول الٰہی ہوراں ایہدا ترجمہ کیتا ہے ۔

It's never too late.

He'll turn your grey to black.

(۶) جیشی رام مشتاق تے ڈاکٹر فقیر ہوراں ایہہ شلوک بابا فرید دا بنا دِتا ہے ۔ جد کہ ایہہ گورو نانک جی دا ہے ۔

ے سوہرے پیئیے کنت کی کنت اگم اتھاہ

نانک سو سوہاگنی جو بھاوے بے پرواہ

ایہناں لکھیاراں نے نانک دی تھاں فریدا آپنے کولوں لکھ دِتا ہے ۔

(۷) مقبول الٰہی ہوراں باباجی دے ایس مصرعے (شلوک نمبر ۴۴) دا ترجمہ ایوں کیتا ہے ۔

ے فریدا اِکناں آٹا اِگلا، اِکناں ناہیں لون

Some knead flour of their with butter

Others are deprived of Curry

پتہ نہیں اوہناں نے "آٹا اِگلا" دے ایہہ معنی کِتھوں لے آندے ہن ۔ پہلی تاں گل ایہہ ہے کہ ایہہ "اِگلا" نہیں سگوں "اگلا" ہے، دوجی گل ایہہ ہے کہ ایہدے معنی "بہوتا" "چوکھا" تے "ڈھیر سارا" ہن ۔ جیویں کہ باباجی نے اِک ہور مصرعے وِچ وی ایسے لفظ نوں جمع دے صیغہ وِچ ورتیا ہے ۔

ع فریدا کھنتھڑ میخاں اگلیاں، جند نہ کائی میخ

گورو گرنتھ صاحب وِچ گورو صاحبان نے ایہہ لفظ کئی وار ورتیا ہے، جیویں ۔

۷۸ توں بخشیں اگلا، نت دیویں، چڑھیں سوایا

۷۸ حرمت تس نوں اگلی، اوہ دجوں بھی دونا کھاۓ

عبدالمجید بھٹی ہوراں جوایس مصرعے دی شکل بنائی ہے، اوہ وی ویکھ لوو -

۷۸ فریدا اِکناں آٹا اِگلا، اِکناں ناہیں لون

ترجمہ : روکھی سوکھی اک کھائیں، اِک کھائیں شکر اور گھی

(۸) باباجی دا شلوک نمبر ۵۴ ہے -

۵ فریدا ننڈھی کنت نہ راویو، وڈی تھی مویوس

دھن کوکیندی گور میں، تیں شوہ نہ ملیوس

جیشی رام مشتاق، ڈاکٹر فقیر، چودھری افضل خاں، عبدالمجید بھٹی تے مقبول الٰہی ہوراں

تھوڑے جیہے گھاٹے وادھے نال ایہنوں اِنج لکھیا ہے -

۵ فریدا نڈھی کنت نہ راویو، وڈی تھی موتی آس

دھن کوکیندی گور میں، تے شوہ نہ ملیاس

جد شلوک ای غلط ہے تاں معنی تاں آپے ای غلط کرنے سن - مقبول الٰہی ہوراں ایوں

ترجمہ کیتا ہے -

In youth she did not win her spouse
In old lost all hope
And in the grave she wept & cried
"Alas! my limited scope!"

پہلی تاں گل ایہہ ہے کہ "راویو" دے معنی won نہیں، سگوں لُبھایا، رِجھایا ہن -

دُوجی گل ایہہ ہے کہ "وڈی تھی مویوس" دے معنی lost all hope نہیں گوں "بُڈھی ہوئی تے مرگئی"! ایس توں وکھ ..... Alas! my limited بارے شلوک وِچ نہ کوئی لفظ ہے، نہ اشارہ ہے۔

عبدالمجید بھٹی ہوراں تاں ہور وی کمال وکھایا ہے۔ پہلاں اوہناں نے باباجی دے شلوک دی تصیح کیتی ہے تے پھیر اوس ٹھیک کیتے ہوئے شلوک دا آپنی مرضی دا ترجمہ کیتا ہے۔

ﷺ منڈی کنت نہ راویو، وڈی تھی ہوئی آس
دھن کوکیندی گور میں تے سُہہ نہ ملی آس

ترجمہ: پہلی عمر نہ کنت رِجھایا، بوڑھی ہو گئی آس
کنت مِلن کی اب کیسی، جب گور بُلاتے پاس

باباجی دا شلوک نمبر ۵۸ ہے۔

ﷺ فریدا منڈپ مال نہ لاہو، مرگ ستانی چت دھر
سا ای جاہو سمھال، جتھے ای تو ونجنا!

ساریاں نے ایہہ شلوک غلط لکھیا ہے جیویں کہ

ﷺ فریدا منڈپ مال نہ لائیے، مرگستانے چت دھر
سائی جائے سنبھال، جتھے ہی توں ونجناں

جد ساریاں نے شلوک ای غلط لکھیا ہے تاں ترجمے تاں آپوں ای غلط کرنے سن۔

مقبول الٰہی ہوراں ایہدا ترجمہ ایوں کیتا ہے۔

Spend not your wealth on high houses
On grave O concentrate

And look after the place which is Your goal — the Ultimate

ساریاں نے "مرگ ستائی" نوں "مرگ ستانے" بنا دِتا ہے۔ مقبول الٰہی ہوراں مرگستانے دا ترجمہ GRAVE کیتا ہے جد کہ دوجیاں نے قبرستان، باباجی نے تاں آکھیا سی "مرگ ستائی" یعنی "ڈاڈھی موت"، "طاقتور موت"۔ ایہدا اُلٹ "نتائی" ہے۔ گورو صاحبان نے ایہہ لفظ ایوں ورتیا ہے۔

ع ہو سِستانا گھرے نہ ملے، ساہ گیاں پچھوتائے

ایس توں وکھ دوجا لفظ "سنبھال" نہیں سگوں "سمھال" ہے جس دے معنی LOOK AFTER نہیں سگوں "چیتے رکھن" "یاد کرن" ہے جیویں شاہ حسین نے ورتیا ہے۔

ع ایہہ دنیا دن دوتے پیارے، ہر دم نام سمھال

(۱۰) چوہدری افضل خاں نوں چھڈ کے جیشی رام مشتاق، ڈاکٹر فقیر تے مقبول الٰہی ہوراں ایس شلوک نوں بابا فرید جی دا منیا ہے جد کہ ایہہ پنجویں گورو ارجن جی دا ہے۔

ے فریدا خالق خلق مَنہ، خلق وسے رب ماہنہ
مندا کس نوں آکھیے جاں تِس بِن کوئی ناہنہ

گورو ارجن جی دا اِک ہور شلوک (نمبر ۸۲) ہے۔

ے فریدا بھوم رنگاولی، منجھ وِسولا باغ
جو جَن پیر نوازیے، تنہاں انچ نہ لاگ

چوہدری افضل خاں نوں چھڈ کے باقی ساریاں نے ایس شلوک نوں بابا فرید جی دا سمجھیا ہے۔ دوجی گل ایہہ ہے کہ "منجھ وِسولا" دی تھاں "مجھو سولاں" لکھیا ہے۔

صاف ظاہر ہے جے لفظ غلط ورتے ہن تاں ترجمے وی غلط ہوسن ۔ مقبول الہٰی ہوراں PARK OF THOMS ترجمہ کیتا ہے جد کہ دوجیاں نے "کنڈیاں دا باغ" ترجمہ کیتا ہے ۔ جد کہ گورو جی "زہر بھریا باغ" آکھدے پئے ہن ۔ وِسولا یعنی وِس والا ۔ جیویں مگرلا، پچھلا، اگلا، وِچ "لا" ورتیا گیا ہے ۔

(ک) باباجی دا شلوک نمبر ۸۰ ایوں ہے ۔

فریدا گلیں سو سجن وِیہہ، اِک ڈھونڈیندی نہ لہاں ۔
دُکھاں جیوں مالیہ، کارن تِنہاں ما پِری!

ڈاکٹر فقیر ہوراں نے جیویں "کلیات بلھے شاہ"، "نادر شاہ دی وار"، "چٹھیاں دی وار"، "سکھاں تے انگریزاں دی لڑائی" وغیرہ وِچ وڈے شاعراں دے کلام دی تصیح کیتی سی اِنج ای اوہناں نے باباصاحب دے شلوکاں دی وی تھاؤں تھائیں کر دِتی ہے ۔ اوہناں نے ایس شلوک نوں ایوں لکھیا ہے ۔

فریدا گلیں سو سجن ویہہ، اِک نہ لہاں ڈھونڈیندی ۔
دُکھاں جیوہ ملہی، کارن تِناں ما پری!

تصیح دے چاء وِچ اوہ ایہہ گل وسار گئے کہ ایہہ دوہڑا نہیں سگوں سورٹھا ہے ۔ دوہڑے دے مصرعیاں دی ماتراں ونڈ ایوں ہوندی ہے ۔

(۱) ۱۳ + ۱۱ = ۲۴ ماتراں (۲) ۱۳ + ۱۱ = ۲۴ ماتراں

چھیکڑ وِچ قافیہ رلدا ہے ۔ جد کہ سورٹھا دی ونڈ اُلٹ ہوندی ہے ۔

(۱) ۱۱ + ۱۳ = ۲۴ ماتراں (۲) ۱۱ + ۱۳ = ۲۴ ماتراں ۔

دوناں مصرعیاں وِچ قافیہ وِسرام توں پہلاں آوندا ہے ۔

جے ایس شلوک دے ترجمیاں ول آئیے تاں چودھری افضل خاں نوں چھڈ کے باقی ساریاں نے معنی غلط کر تے ہن ۔ مقبول الٰہی ہوراں دوجے مصرعے دے ایہہ معنی کیتے ہن ۔

I smoulder like the green twigs
In search of Allah, You!

مقبول الٰہی ہوراں "مالیہ" دا ترجمہ GREEN TWIGS کیتا ہے ۔ جد کہ ایس لفظ دے معنی "گوہے دی چُور بھُور" ہے اتے ڈنگر وچھا رکھن والے لوک ایہہ جاندے ہن ۔ ایس توں وکھ "کارن تنہاں ما پری" دے معنی In search of Allah نہیں سگوں "اوہناں آپنے پیاریاں پاروں" ہے ۔

(۱۳) دو چار ونگیاں عبدالمجید بھٹی ہوراں دی کتاب وچوں دے کے گل مُکا دیندے ہاں ۔ باباجی دا شلوک (نمبر ۱۲۷) ایوں ہے ۔

ے کون سُ اکھر، کون گُن، کون سُ منی آمنت
کون سُ ویسو ہوں کری، جت وس آوے کنت

بھٹی ہوراں ایہہ شلوک انج دتا ہے ۔

ے کون سو اکھر، کون گُن، کون سو منیاں منت
کون سو ویس ہوں کریں جس وس آوے کنت

ایس شلوک وچ "سو" نہیں سگوں "سُ" ہے ۔ سُ اکھر سُ ویسو ۔ ایہہ "سُ" پنجابی وچ "چنگا"، "ودھیا" دے معنیاں وچ ورتیا جاندا ہے جیویں سچجا، سُلکھنا وغیرہ وچ ورتیا گیا ہے ۔ دوجی ترکیب "منی آمنت" ہے جیہدے معنی "سبھ توں وڈا منتر ہے"، یعنی اسم اعظم ہے ۔ تیجا لفظ ایہدے وچ "ہوں" ہے جیہدے معنی "میں" ہے ۔ سارے شلوک

دے بدھ پدھرے معنی ایہہ ہن ——— اوہ کیہڑا وِدھیا اکھر ہے، اوہ کیہڑا وِدھیا گُن ہے اوہ کیہڑا اسم اعظم ہے، اوہ کیہڑا وِدھیا ویس میں کراں، جس نال میرا خصم میرے وس وِچ آجاوے۔

عبدالمجید بھٹی ہوراں ایس شلوک دا جو ترجمہ کیتا ہے، اوہ ایوں ہے ۔

؎ کون سا اسم، عمل ہو کیسا ؟ منتر پھونکیں نین
کیسا انوکھا بھیس بھروں، پی بس میں رہیں دن رین

جے باقی گلاں چھڈ وی دیئیے تاں ایہہ ضرور آکھنا پوسی کہ بھٹی ہوراں ترجمے وِچ "منتر پھونکیں نین"، "انوکھا" تے "دن رین" دے لفظ خورے کتھوں لے آندے ہن۔

(۱۴) مضمون دے شروع وِچ اساں گل کیتی ہے کہ ڈاکٹر فقیر ہوراں "مانک" دی تھاں "نانک" ورت کے ایس نوں گورو نانک دا شعر بنا دِتا ہے۔ عبدالمجید بھٹی ہوراں ایہہ مصرع لکھیا تاں ٹھیک ہے پر ترجمہ کرن لگیاں وَل وِنگ پا دِتا ہے۔ مصرع ہے ۔

؏ سبھناں مَن مانِک ، ٹھاہن مُول مچانگوا

جس دا سِدھا سِدھا ترجمہ ایوں ہے ——— ساریاں دے دِل بہوں مُلّے موتی ہن ، اوہناں نوں توڑنا اکا ای چنگا نہیں ۔

بھٹی ہوراں ایہدا ترجمہ ایوں کیتا ہے :

؏ ہر دِل میں بستا ہے اللہ ، بن کر رُوپ سنگھار

(۱۵) بابا فرید جی دا شلوک نمبر ۲۷ ایوں ہے :

؎ فریدا شکر، کھنڈ، نِوات، گُڑ، ماکھیوں، ماجھا دُدھ
سبھے وستو مِٹھیاں، رب نہ پُجّن تُدھ

ایہدا سِدھا جیہا ترجمہ ایہہ ہے۔ شکر، کھنڈ، مِشری، شہد، دُدھ ایہہ ساریاں چیزاں

مِٹھیاں ہن ۔ پر اے اللہ! ایہہ تیری مٹھاس تائیں نہیں اپڑ دیاں۔

عبدالمجید بھٹی ہوراں ایس شلوک دا ترجمہ ایوں کیتا ہے :

ع دودھ میں شہد ملا کے پئیں، اور گھی میں شکر بھی کھائیں
یہ انعام فرید نہ تجھ کو، اللہ یاد کرائیں

(۱۴) ایہناں شلوکاں بارے گل دی لڑی کتھوں تائیں ٹوری رکھاں ؟ چھیکڑ وچ اِک وَنگی ہور دے کے مَیں گل مُکاندا ہاں :

ع فریدا کتھے تیڈے ماپے آ، جِنہیں توں جنیوں
تیں پاسوں اوہ لد گئے، توں اجے نہ پتینوں

ایہدا سِدھ پدھرا ترجمہ ایوں ہے ۔ اے فرید! اوہ تیرے ماپے کتھے ہن، جیہناں تینوں جنیا سی ۔ بابا جی پھیر آپے ای جواب دیندے ہن کہ اوہ تیرے کولوں لد گئے، توں اجے وی رجیا نہیں ۔ مطلب ایہہ کہ تیری اجے وی تسلی نہیں ہوئی کہ توں وی اِک دِن ایتھوں ٹُر جانا ہے ۔

عبدالمجید بھٹی ہوراں ایہدا ترجمہ انج کیتا ہے :

ع جانے کیوں نہ فرید اِک دن، تو لد جائے گا آپ
لد گئے تیرے سامنے جیسے، تیرے ماں باپ

بھٹی ہوراں "پتینوں" دا لفظ اکا ای چھڈ دِتا ہے ۔ گوربانی وچ ایہو لفظ ایوں ورتیا گیا ہے ۔

ع نانک تہو مے مار پتینے . . . . .

. بھیشی رام مشتاق، چودھری محمد افضل خاں، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، مقبول الٰہی تے عبدالمجید بھٹی

ہوراں نے بڑی محنت نال آپنیاں کتاباں لکھیاں ہن ۔ پنجابی ادب وچ ایہناں کتاباں دا اِک آپنا تھاں ہے ۔ بابا فرید جی دے لفظاں وچ ایہہ سبھ " مانِک امولویں " ہن ۔ اِنج جاپدا ہے کہ ایہناں بزرگاں کاہلی تے ان گہیلی توں کم لیا ہے ۔ ایسے پاروں تھاواں تھائیں ٹپلے کھادے ہن ۔ ایڈے وڈے کم نوں ہتھ پایاں ایہہ ہو جانا ناممکن وی نہیں، پر ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے عبدالمجید بھٹی ہوراں بابا فرید دے شلوکاں وی جو تصحیح کیتی ہے اوہ چجدی نہیں ۔ اوہ رتا کو احتیاط توں کم لے سکدے سن ۔

اِنج ای اوکھے لفظاں دے معنی لبھن لئی پنجابی ڈکشنریاں، گورو گرنتھ کوش تے پنجابی دا کلاسیکی ورثہ پھرولیا جا سکدا سی ۔

کئیاں تھاواں تے معنی کرن لگیاں بھارتی لکھاریاں نے وی ٹپلے کھادے ہن ۔ پر اِنج رکتے رکتے ٹانویں ٹانویں تھاں تے ہویا ہے ۔ ہیٹھاں اسیں بھارتی لکھاریاں دیاں کتاباں بارے وچار کردے ہاں ۔

(۱) بھگتاں دی بانی : بھائی بھگوان سنگھ

(۲) ٹیکہ بھگتاں دی بانی : بیدی کاکا سنگھ گیانی

(۳) شلوک تے شبد فرید جی ٹیکہ : پروفیسر صاحب سنگھ

(۴) کلام حقانی : ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل

(۵) فرید تے فرید بانی : ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی

(ا۔ ۱) بابا فرید دا شلوک نمبر ۲۲ اِیوں ہے :

۵ ، فریدا جے میں ہوندا واریا ، مِتاں آئیڑیاں

ہیڑا جلے مجیٹھ جیوں ، اُپر انگاراں

"ہیڑا" لفظ شلوک نمبر ۴۰ تے نمبر ۷ ، وِچ وی ورتیا گیا ہے ، جیویں :

؎ سو ہیڑا گھڑیال جیوں ، ڈکھی رین وِہا ہِ

؎ ہیڑے مُتی دھاہ ، سے جانی چل گئے

ایہناں اُپر دسے پنجاں لکھاریاں نے "ہیڑا" دے معنی "سریر"، "تن" تے "جسم" کیتے ہن ، جو صحیح نہیں ہن ۔

شاہ حسین نے وی آپنی اِک کافی وِچ ایہہ لفظ ایوں ورتیا ہے :

؎ ہیئڑے نوں عشق چرو کا آہا ، جاں آہی دُدھ واتی

ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے آپنی کتاب "مکمل کلام شاہ حسین لاہوری" وِچ ایسے لفظ نوں "ہی ارے" پڑھیا ہے اتے ایہدے معنی "دل" کیتے ہن ۔

اصل وِچ ایہہ لفظ "ہیڑا" نہیں ، سگوں "ہیئڑا" ہے اتے گورو گرنتھ صاحب وِچ ایہدے ہجے (اکھر، جوڑ) ٹھیک نہیں دِتے گئے ۔ ایہدے معنی "دل" ای ہن ۔ گورمکھی وِچ ਹੀਅੜਾ تے ہندی وِچ हीअड़ा لکھیا جاسی ۔ اتے ایہدے جوڑ "ہیا+ڑا" ہن ۔ جیویں گورو نانک جی نے "جیئڑا" اِک تھاں ایوں ورتیا ہے :

؎ کیوں نہ مریجے ، جیئڑا نہ دِیجے ، جاں شَوہ بھیا وِڈانا

گورو گرنتھ وِچ "شَوہ" لفظ دی اِملا کجھ تھاواں تے وکھری وی ہے جیویں شلوک نمبر ۱۴ سَہُہ ، نمبر ۳۴ سَہہ ، نمبر ۴۳ سَہہ ، نمبر ۵۲ سَہہ ، نمبر ۵۴ سَہہ تے سُوہی للت وِچ سَہہ ۔ پر ساریاں نے معنی اِکو ای دِتے ہن ، جیویں کھسم ، پتی ، پربھو ۔ اصل گل ایہہ ہے کہ سُوہی للت وِچ جو "سَہہ" ورتیا گیا ہے اوہدے معنی دوجیاں نالوں وکھرے ہن ۔ ایہدے معنی "سکھی" "سہیلی" جاں جیویں پنجابی لوک گیتاں وِچ "سیتو" دا لفظ ورتیا گیا ہے ، اوہ ہن ۔

(۱۸) شلوک نمبر ۳۰ دا مصرع ہے :

ع جیہناں نین نیندرا ولے تنہاں ملن کواؤ

"کواؤ" لفظ گُربانی وِچ بہت واری ورتیا گیا ہے جیویں :

(۱) ع تُوں جانو ای سبھسے دے کیسیں جند کواؤ

ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی نے اپنی کتاب "واراں گورو نانک" وِچ ایہدا ترجمہ "لباس" کیتا ہے۔

(۲) کیتا پساؤ، ایکو کواؤ

(۳) ایک کواوے تے سبھ ہوا

ایہدا ترجمہ ساریاں نے اِنج کیتا ہے "اللہ تعالیٰ نے "کُن" آکھ کے ایہہ سارا جہان پیدا کیتا ہے"۔

پر شلوک نمبر ۳۰ دے "کواؤ" دا سارے ای لکھاری "کتھوں" تے "کیویں" معنی دیندے ہن، جو غلط ہن۔

اصل وِچ ایہہ لفظ "ک + واؤ" جیہدے معنی "بھیڑی ہوا"، یعنی "بدلو" ہن جیویں پنجابی وِچ پچ توں کچج، پُتر توں کپُتر، کرم توں ککرم وغیرہ بناتے جاندے ہن۔

مُکدی ایہہ مکاندے ہاں کہ ...... ایہناں پنجاں کتاباں وچوں سبھ توں ودھ غلط معنی بیدی کاکا سنگھ دی کتاب وِچ دِتے گئے لبھدے ہن جیویں :

(۱۹) شلوک نمبر ۵ لڑ = تن، پِجھنا = ناس ہونا۔ نمبر ۱۲ راویا = پیار، نویلا = چڑھدیاں کلاں وِچ۔ نمبر ۱۴ بھٹھ = دِتے ہوئے۔ نمبر ۱۵ ونجھایا = خراب۔ نمبر ۲۱ وڈانی = دُوجے نمبر ۳۷ راڈھی = وِواہ، "راہیندے" نوں "راہے دے" پڑھ کے "راہے" دے معنی "منگی ہوئی" کیتے ہن۔

بھگوان سنگھ تے ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل نے لفظاں دے وکھرے معنی نہیں دِتے۔

پھیر ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل تے ڈاکٹر کالا سنگھ بیدی دیاں کتاباں وِچ اکھر جوڑ اینے غلط ہن کہ پہلاں ایہناں بارے اتے پھیر اوہناں دے معنیاں بارے لکھیا جاوے تاں گل لمی ہو ویسی۔

جیویں چودھری محمد افضل خاں ہوراں بارے میں پہلاں لکھ آیا ہاں کہ پاکستان وِچ چھپیاں کتاباں وچوں اوہناں دی کتاب اُتے ودھیرے بھروسہ کیتا جا سکدا اے۔

ایہہ کتاب جدوں (۲۳ دسمبر ۱۹۷۸ء) چھپن لئی پریس گھلی جا رہی سی تاں لوک ورثے کا قومی ادارہ، اسلام آباد ولوں چھپوائی گئی شریف کنجاہی ہوراں دی کتاب "کہے فرید" پڑھن نوں لبھ پئی۔ لکھیار نے وڈی لگن تے محنت نال بابا فرید دے شلوکاں دا اُردو وِچ ترجمہ کیتا ہے۔ میری جاچے پاکستان تے بھارت وِچ بابا فرید دے شلوکاں بارے ہُن تائیں جنیاں دی کتاباں چھپیاں ہن ایہہ سبھ توں ودھیا ہے۔

ایس ویلے ایس کتاب بارے ودھیرے گھلھ کے تاں نہیں لکھیا جا سکدا، اُنج دو چار گلاں سانجھیاں کر لینیاں کتھاں نہ ہوسن۔

شریف کنجاہی ہوراں نے آپنی ولوں تاں ایہہ آہر کیتا ہے کہ بابا فرید دے شلوک اِن بِن اُنج دے اُنج لکھے جاون جیویں گورو گرنتھ صاحب وِچ لکھے لبھدے ہن۔ پر ایہہ منناپوسی کہ اوہ ایہہ گل نبھاہ نہیں سکے۔ ڈاکٹر جیت سنگھ سیتل (کلام حقانی) وانگ اوہناں نے وی جتھے جی کیتا ہے، گورو گرنتھ صاحب والی اِملا اپنائی ہے اتے جتھے جی کیتا ہے لفظاں نوں من مرضی مطابق لکھ دِتا ہے۔ ونگیاں دین دی لوڑ نہیں۔ ہتھ والی کتاب تے اوہناں دی کتاب وِچ دِتے گئے شلوکاں دا آپو وِچ ٹاکرا کر کے نتارا کیتا جا سکدا اے۔

دوجی گل ایہہ ہے کہ دیباچہ (صفحہ ۱۴) وِچ جو شلوک جاں مصرعے دِتے گئے

ہن، اوہناں وچوں کئیاں لفظاں دا مُہاندرا آپو وچ نہیں رلدا۔ اِک ونگی:

فریدا روٹی میری کاٹھ کی، لاون میری بُھکھ
جنہاں کھادی چوپڑی گھنے سہن گے دُکھ (صفحہ ۴۶)

پر ایہو شلوک دیباچہ (صفحہ ۸) وچ ایوں دِتا گیا ہے:

فریدا روٹی میری کاٹھ دی، لاہوے میری بُھکھ
جنہاں کھادیاں چوپڑیاں گھنے سہن گے دُکھ

تیجی گل ایہہ ہے کہ کئی لفظ پنجابی متن وچ غلط لکھے گئے ہن، جیویں پڑینڈی (صفحہ ۲۰) جلنے (صفحہ ۲۴)، ویلا (۲۸)، شاخ (۳۰)، رنگ نہ ویلا (۳۲)، بھوئیں، جنگیئے (۳۸)، آئے زاں (۴۰)، داخ (۴۲)، تاؤ، سنپھی (۵۰)، کنتھڑ (۶۴)، سروور، گوکیندی (۰) وغیرہ وغیرہ۔ ایہہ لفظ صحیح ایوں ہن۔ پونڈی، جاناں، وَیل، ساکھ، رنگ نویلا، بھوِیں، جنگِھیے، آئیڑیاں، داکھ، ناؤں، سنبھہی، کھنتھڑ، سرور، گوکیندی۔

چوتھی گل ایہہ ہے کہ ٹاوِیں ٹاوِیں تھاں تے ترجمہ وچ وی اُونتائیاں لبھدیاں ہن۔ ایتھے اِک ادھی ونگی ای دِتی جا سکدی ہے۔

(۱) "نِنڈھی کنت نہ راولیو" (صفحہ ۷۰-۱)، راولیو دے معنی یاد کرنا نہیں سگوں "رِجھایا، لُبھایا" ہے۔

(۲) "پرہنڈڑی نوار" (صفحہ ۲، ۳-۴)، ایس دے معنی چھڈ دِتے ہن، جد کہ ایہدے معنی ہن "پیاری نیند نوں تیاگ دے"۔

(۳) "تتی توء نہ پلوے ..... (صفحہ ۸، ۹-۱)، ایس شلوک وچ "فرید اب وہ کنوارا سماں نہ لوٹے گا"۔ وادھو ہے۔

گورو گرنتھ صاحب توں باہرے شلوک

جیویں کہ اساں پہلاں لکھیا ہے کہ گورو گرنتھ صاحب وچ بابا فرید دے ۱۱۲ شلوک تے چار شبد لبھدے ہن۔ ایہدے توں ایہہ سٹا نہیں کڈھنا چاہیدا کہ باباجی نے صرف ایہو کجھ لکھیا سی۔ ایس ویلے کجھ نہیں آکھیا جا سکدا کہ گورو نانک جی نے بابا فرید دے گیارہویں جانشین شیخ ابراہیم توں کِنا کو کلام لیا سی؟ پھیر ایہہ وی نہیں دسیا جا سکدا کہ گورو نانک جی نے جِنا کلام اکٹھا کیتا سی اوہ سارے دا سارا گورو گرنتھ صاحب وچ گورو ارجن جی نے شامل کر لیا سی۔ ہاں اوہدے وچ آپنی ولوں کجھ گھاٹے وادھے وی کیتے سن۔ پر اِک گل پکی ہے کہ جِنا وی کلام گورو گرنتھ صاحب وچ شامل کر لیا گیا سی اوہ اگوں تبدیل ہوون توں بچ رہیا۔ نہیں تاں ہو سکدا سی کہ اوہ ساڈے تائیں اپڑدیاں اپڑدیاں ایہی شکل وٹا لیندا کہ اَج ساڈے لئی اوہدا پڑھنا اوکھا ہو جاندا۔ ایتھے اسیں اوہدی اِک مثال دیندے ہاں۔ میر خورد نے باباجی دا اِک شلوک ایوں دِتا ہے:

ے کنت نہو ہتیں کارڑی ناکاں ہت مناں

بس کندلے مدہن گر ہوریں لُھہ کہاہ !

ایس شلوک نوں ایوں پڑھیا جا سکدا ہے:

ے کنت نیو نہہ، تن گا رڑے، ناگاں ہتھ مناں

بِس گندلیں . . . .

پر ایہدا ایہہ مطلب نہیں کہ اساں ایس نوں ٹھیک پڑھ لیا ہے۔ شلوک پنجابی وچ ہے۔ لکھن والا اوہ بندہ ہے جس دا دادا (سید محمد کرمانی) ایران توں آ کے پنجاب وچ رہیا سی۔ ایتھے ای اوہدا پیو (نورالدین مبارک کرمانی) جمیا سی، پر آپ اوس (میر خورد) نے زندگی دا وڈھیرا حصہ دِلی وچ بتایا سی۔ ایہہ وی ہو سکدا ہے کہ اوس نوں پنجابی آوندی ای نہ ہووے۔ اِک ہور وی گل ہے کہ اودوں ٹھیک مقامی آوازاں جیویں بھ، پھ، دھ، ڈھ، جھ، چھ وغیرہ لئی کوئی اکھر مِتھے ای نہیں گئے سن۔ جو لکھاری آپنیاں فارسی کتاباں وچ پنجابی جاں ہندی دے لفظ دیندا سی، اوہناں دی اِملا آپنی من مرضی نال کردا سی۔ اِملا وچ اجے اِکسارتا نہیں آئی سی۔ ایس پاروں پرانیاں کتاباں وچ ورتے گئے ہندی جاں پنجابی دے کئیاں لفظاں نوں پڑھنا اج وی اوکھا جاپدا ہے۔ اِنج ای میر خورد ولوں دِتا گیا شلوک اَجے تائیں صحیح طور تے پڑھیا نہیں جا سکیا۔

دُوجے بنّے گورو گرنتھ صاحب وچ بابا فرید دا جو کلام درج ہے اوہنوں پڑھنا ایڈا اوکھا نہیں۔ "ایڈا" ایس پاروں آکھیا گیا ہے کہ گورو گرنتھ صاحب وچ لگاں ماتراں (اعراب) دی ورتوں بہت گھٹ کیتی گئی ہے۔ پر ایہدے نال کوئی وڈھیرے فرق نہیں پیندا کیوں جو گورمکھی مصمتے (CONSONANTS) اَج وی اوسے طرح لکھے جاندے ہن جیویں پہلاں لکھے گئے سن۔ جے تھوڑا بہت فرق پیا ہے تاں اوہ اکھر جوڑاں جاں ہجیاں وچ کِتے کِتے لبھدا ہے۔ ہر زندہ بولی وچ ایہہ سُدھائی ہوندی رہندی ہے۔ چاسر دے اکھر جوڑ تے اج دی انگریزی دے اکھر جوڑ میل کے۔ ایہہ گل وڈھیرے نِکھڑ سکدی ہے۔

اسیں گل ایہہ کر رہے ساں کہ بابا فرید دا جِنا کلام گورو گرنتھ صاحب وچ درج ہے، ایہہ ضروری نہیں کہ بابا جی نے ایہدے توں ودھ نہ لکھیا ہووے۔ گورو گرنتھ صاحب وچ ۱۵ صوفیاں بھگتاں دا کلام شامل ہے۔ ایہہ کدے وی کسے نہیں آکھیا کہ اوہناں نے صرف اینا ای لکھیا سی، جو گورو گرنتھ صاحب

وچ شامل کر لیا گیا سی۔

بھگت کبیر جی دا سبھ توں ودھ کلام گورو گرنتھ صاحب وچ شامل ہے۔ پر اوہناں دے مجموعہ "بیجک" جاں "کبیر گرنتھاولی" وچ جنا کلام لبھدا ہے، اوہ گورو گرنتھ صاحب وچ شامل کلام نالوں کتے ودھ ہے۔

دوجے بھگتاں جیویں جے دیو، روی داس، میرا بائی، راما نند، بینی وغیرہ دا گورو گرنتھ صاحب وچ بہت ای تھوڑا کلام لبھدا ہے، پر جے دیو، میرا بائی جاں روی داس دے جو مجموعے چھپے ہن اوہناں وچ چوکھا سارا کلام درج کیتا گیا ہے۔

دوویں گلاں ہو سکدیاں ہن۔ اک تاں ایہہ کہ ایہناں دا کلام اودوں اینا ای لبھیا ہووے، جنا گورو گرنتھ صاحب وچ درج کر لیا گیا، جاں پھیر ایہہ کہ گورو ارجن جی نے جنا مناسب سمجھیا، اونا رکھ لیا، باقی چھڈ دتا۔ دوجی گل ودھیرے صحیح جاپدی ہے، اوہ ایس پاروں کہ گورو ارجن ویلے ای بھائی بنو نے گورو گرنتھ صاحب دی جو نقل (کھاری بیڑ) تیار کیتی سی، اوہدے وچ اوس نے ہر بھگت دا ہور وی کلام شامل کر دتا سی۔ گل واضح کرن لئی ایتھے اک دو مثالاں دیندے ہاں۔

بھگت سور داس دا گورو گرنتھ صاحب وچ اکو مصرعہ درج ہے، ایہدے توں اگے جو مصرعے آوندے ہن، اوہ گورو ارجن دے ہن (جیویں بابا فرید دے شلوکاں نال کتے کتے دوجے گورو صاحبان دے شلوک) پر بھائی بنو نے بھگت سور داس دا سارے دا سارا شبد درج کیتا ہے۔ انج ای میرا بائی دے دو بھجن ہور وادھائے لبھدے ہن (ودھیرے جانکاری لئی ماہنامہ "پنجابی دنیا" پٹیالہ جنوری فروری ۱۹۶۵ء وچ سنت اندر سنگھ چکرورتی دا مضمون "گورو گرنتھ صاحب دیاں بیڑاں دا بھید" ویکھیا جا سکدا ہے)

گل مکدی ایہہ ہے کہ بابا فرید دا سارے دا سارا کلام گورو گرنتھ صاحب وچ درج نہیں

ہور وی چوکھا سارا کلام ہے جو سانوں دوجیاں تھاواں توں لبھدا ہے۔

سبھ توں پہلی وار ایس پاسے دل دھیان ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے دیوایا سی۔ اوہناں نے ۱۵ شلوک دسے سنے نال ای ایہہ وی حکم کیتا سی کہ کوئی صاحب ایہناں نوں نقل کرن دی کھیچل نہ کرن۔

پچھے جیہے مشہور پنجابی سکالر پیارا سنگھ پدم ہوراں نے وڈی گھالنا مگروں بابا فرید دے ۲۰ شلوک اِک تھاں جمع کر کے دِتے ہن۔ اوہناں نے ایہہ شلوک تھلے دسیاں کتاباں تے قلمی نسخیاں وچوں لئے ہن۔

(۱) بیڑ بھائی پیندے والی، راولپنڈی (ہن دلی وچ)

(۲) اِک پرانا قلمی نسخہ (۲۵۰ ورھے پرانا، اوہناں دی اپنی لائبریری وچ)

(۳) مسلے شیخ فریدجی کے (قلمی نسخہ ۳۵۹، بھاشا وبھاگ، پٹیالہ)

(۴) سربنگی (قلمی نسخہ ۱۱۵۰۹، مہندرا کالج پٹیالہ)

(۵) پراتن جنم ساکھی۔

(۶) شبد شلوک بھگتاں کے (۱۹۰۱ء دی چھپی کتاب۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے کجھ شلوک ایسے کتاب وچوں لے کے دِتے سن)۔

(۷) ارشاداتِ فریدی۔ جگبشی رام مشتاق۔

اک ہور گل:

(۱) ڈاکٹر ہوراں اپنی کتاب (صفحہ ۱۹) وچ لکھیا ہے کہ خسرو آپنے دادا گورو نوں ملن لئی ملتان آیا سی۔ ایسے کتاب دے صفحہ ۲۳ اُتے لکھیا ہے کہ امیر خسرو ۱۲۵۳ء وچ جمیا سی، جد بابا فرید نوں ۱۲۶۵ء وچ فوت ہویا مندے ہو۔ تاں ایہہ کیویں ہو سکدا ہے کہ ۱۲ ورھیاں دا بچہ دُور دوراڈا ٹُر کے آوے۔ اجے تاں اوس نے خواجہ نظام الدین اولیا نوں مُرشد دی نہیں پھڑیا سی۔ نالے بابا فرید اوہدوں ملتان وچ نہیں سگوں پاکپتن وچ رہندے سن۔

(۸) پنجابی ساہت دا اتہاس: پروفیسر پریتم سنگھ دا بابا فرید بارے مضمون۔

ایتھے پیارا سنگھ پدم ہوراں والے (۲) شلوک دین توں وکھ، کجھ ہور شلوکاں دا وادھا کیتا جا رہیا ہے، جو میں تھلے دسیاں کتاباں وچوں لئے ہن۔

(۱) سیر الاولیا۔ امیر خورد۔

(۲) سبع سنابل۔ میر عبدالواحد بلگرامی (مرن: ۱۰۱۷ھ/۱۶۰۸ء)

(۳) مقالاتِ حافظ محمود شیرانی۔ مرتبہ مظہر محمود شیرانی۔

(۴) اُردو کی نشوونما میں صوفیائے کرام کا کام۔ مولوی عبدالحق

(۵) خطہ پاک اُچ۔ مسعود حسن شہاب۔

(۶) بانی بابا فرید جی۔ پنڈت اونکار ناتھ۔

(۷) خلاصۃ الاوراد۔ سید امام الدین بھاکری (ترین جلداں)

ایہہ شلوک جیویں کہ کتاباں وچ لبھدے ہن، اُنج نہیں دِتے گئے سگوں جیویں ایہہ اجوکی املا وچ لکھے جاندے ہن، اوس طرح لکھے گئے ہن۔ تاں جے عام پڑھن والے ایہناں نوں سوکھے ای سمجھ سکن۔

اِک دو گلاں ایہناں بارے گوہ گوچرے کرن والیاں ہن۔

"سبع سنابل" وچوں اسیں دو شلوک لئے ہن۔ اوتھے نال ای فارسی وچ ترجمہ وی لبھدا ہے۔

(۱) ؎ ٹوپی لیندی باوری دیند کھری نلج

چوہا کڈھ نہ ماؤ سے چھپے بندھتے چھج

ترجمہ: ؎ نادان ترست مرد کلہ گیر بے خرد

مرد کلاہ دہ بیقین سخت بے حیا

مُوشی کہ خود برخنہ نگنجد زتنگیش
بندد بخویش بارِ گراں در مضیق جا

(ب) ے منان من منائیاں سر مٹی کیا ہوے
کتنیں بھیڈاں منیان سرگ نہ لدھی کوی

ترجمہ: ے اے سر تراش دل بتراش از ہوای نفس
کز سر تراشیت نبود راہ دین حصول
چندیں ہزار میش تراشیدہ ہر طرف
زینہایکی بدر گہہ مولےٰ نشد قبول

" سبع سنابل " دا لکھیار میر عبدالواحد بلگرامی ۳ رمضان ۱۰۱۷ھ (۱۶۰۶ء) نوں فوت ہویا سی۔
صاف ظاہر ہے کہ ایہہ کتاب اوس نے بہت پہلاں لکھی ہوسی۔ گھٹو گھٹ ایہہ تاں پکی گل ہے
کہ ایہہ گورو گرنتھ صاحب (۱۶۰۴ء) توں بہت پہلاں لکھی گئی ہے۔

سبع سنابل دے شلوکاں نوں اسیں اجوکی اِملا مطابق ایوں لکھ سکدے ہاں۔

(ا) ے ٹوپی لیندے باوریے، دیندے کھرے نلج
چُوہا کُھڈ نہ ماوئ ای، پچھے بندھیے چھج

(ب) ے منا! مُن مُنایاں، سر مُنّے کیا ہوئے
کیتی بھیڈاں مُنیاں، سرگ نہ لدھی کوئے

جدا اسیں " مآثر عالمگیری " ویکھدے ہاں تاں اوتھے اورنگزیب عالمگیر دے موہنوں شلوک

اکھوایا لبھدا ہے۔ محمد ساقی مستعد خاں نے لکھیا ہے کہ اِک دیہاڑے (فروری مارچ ۱۶۹۰ء) بادشاہ موہرے صلابت خاں میر توزک اول نے اِک بندہ پیش کیتا۔ اوس نے آکھیا کہ مَیں دُور دراڈے تھاں بنگال توں تہاڈا مرید ہون لئی آیا ہاں۔ مینوں اُمید ہے کہ میری سدھر پوری کرو گے۔ بادشاہ مسکرایا۔ جیب وچوں ۱۰۰ روپے تے کجھ سونا چاندی کڈھیا اتے صلابت خاں نوں آکھیا کہ ایہنوں دے دیو۔ جس فیض دا ایہہ سوچ کے آیا ہے اوہ ایہو ہے۔ اوس بندے نے ایہہ سبھ کجھ بھواں کے ماریا تے آپ دریائے کرشنا وِچ چھال مار دِتی۔ صلابت خاں نے رولا پایا کہ بندے نوں ڈُبن توں بچاؤ۔ وت اوس نوں بچا لیا گیا۔ اوس ویلے سردار خاں وَل مُونہہ کر کے بادشاہ نے آکھیا۔

ٹوپی لیندے باوری دیندے کھرے نلج
چوہا کھد نما ولی توکل بندھے چھج

ایہہ شلوک اجوکی املا مطابق اِنج ہوسی۔

ٹوپی لیندے باورے، دیندے کھرے نلج
چُوہا کھڈ نہ ماو ای، تِکل بندھے چھج

سوال ایہہ ہے کہ ایہہ شلوک اورنگ زیب عالمگیر نے کتھوں پڑھ سُن کے چیتے کیتا سی؟

جد اسیں گورو گرنتھ صاحب ول دھیان ماردے ہاں تاں ویکھدے ہاں کہ گورو نانک جی دی "وار ملار" دے شلوک ۲۷ دے پہلے دو مصرعے ایوں ہن۔

کُلاہ دیندے باولے، لیندے وڈے نلج
چُوہا کھڈ نہ ماو ای، تِکل بنھے چھج

ایہہ گل تاں پکی ہے کہ اورنگ زیب ویلے گورو گرنتھ صاحب اینا عام نہیں ہویا سی۔

جے عام ہویا وی ہوندا تاں ایہہ منشا پوری کہ اورنگ زیب نوں گورومکھی نہیں آوندی سی ۔ دُوجے بنّے گورو نانک جی دا کلام وی اورنگ زیب ویلے تائیں بوہتے پرچلت نہیں ہویا سی ۔ گورو گرنتھ صاحب دے ترتیب دِتے جاون توں پہلاں ایہہ "گوئندوال والیاں پوتھیاں" وچ سانبھیا پیا رہیا سی ۔

سارے مورخ ایہہ گل آکھدے ہن کہ اورنگ زیب ادبی جھکا رکھدا سی ۔ میری جاپے ایہہ شلوک اوس نے "سبع سنابل" وچ ای پڑھیا ہوسی ۔ ایہہ گل ایس پاروں وی ٹھیک جاپدی ہے کہ "ٹوپی" دا لفظ "سبع سنابل" تے "مآثر عالمگیری" دوناں وچ ورتیا گیا ہے ۔ جے "کُلاہ" دا لفظ دوناں وچوں کسے نے ورتیا ہوندا تاں اسیں ٹیوا لا سکدے ساں کہ ایہہ گورو نانک جی دے شلوک توں لیا گیا ہے ۔

میری جاپے گورو نانک نے ایہہ شلوک ویاکھیا (توضیح) لئی نکھیڑ لیا ہوسی ۔ پر گورو گرنتھ صاحب دے مرتب (گورو ارجن) جاں کاتب (بھائی گورداس) ایس دی دس پاون توں اکّ گئے ہن ۔

اسیں اِک ونگی دے کے آپنی گل دی وضاحت کردے ہاں ۔ بابا فرید دا شلوک (۳۱) ہے :

سوہرے ڈھوئی نہ لہیں ، پئیے ناہیں تھاؤں

پر واتڑی نہ پُچھ ای ، دھن سوہاگن ناؤں

گورو نانک نے آپنے اِک شلوک (۳۲) وچ "سوہاگن" لفظ دی ویاکھیا ایوں کیتی ہے ۔

سوہرے پئیے کنت کی ، کنت اگم اتھاہ

نانک سو سوہاگنی ، جو بھاوے بے پرواہ

ایس توں صاف پرتیت ہوندا ہے کہ گورو نانک نے پہلاں بابا فرید دا شلوک نوٹ کیتا اتے اوہدے مگروں اوہدی ویاکھیا کرن لئی آپنا شلوک لکھیا ۔

اِنج ای ہتھ والے شلوک بارے دی ایہو آکھیا جا سکدا اے کہ گورو نانک نے بابا فرید دا ایہہ شلوک نوٹ کیتا سی اتے مگروں آپنی ولوں ایہدی دیا کھیا کیتی سی، کیوں جو گورو گرنتھ صاحب وِچ ایس شلوک نال جُڑے ہوئے اگے جو مصرعے لبھدے ہن، اصل وِچ اوہ ایسے دی دیا کھیا ہن جیویں ———

دین دعائیں سے مریں، جن کو دین سے جائیں
نانک حکم نہ جاپ ای، کِتھے جاء سمائیں
فصل اہاڑھی ایک نام، ساونی سچ ناؤں
میں محدود لکھایا کھسمے، کے در جائیں
دنیا کے در کیترڑے، کیتے آویں جائیں
کیتے منگیں منگتے، کیتے منگ منگ جائیں

بابا فرید نے آپنے شلوک وِچ پکھنڈی پیراں فقیراں نوں پاگل تے اوہناں دے مگر لگن والیاں نوں بے شرم آکھیا ہے۔ فرماؤندے ہن کہ ایہناں لوکاں دا وطیرہ اوس چوہے ورگا ہے جو آپ تاں کُھڈ وِچ وڑ نہ سکے، پر ہاسو ہینی گل ایہہ کرے کہ لک نال چھج وی بنھ لوے۔

گورو نانک نے ایس شلوک دِچلی گل نوں اگے ایوں ٹوریا ہے۔ فرماؤندے ہن کہ ایہے پکھنڈی پیر فقیر (اللہ لوک پیراں فقیراں وانگوں) دعاواں وی دیندے ہن، پر اوہ آپ وی مردے ہن تے دُعاواں لین والے وی مر جاندے ہن۔ مطلب ایہہ کہ دووِیں مُک مُکا جاندے ہن۔ اوہناں نوں چیتے کرن والا کوئی نہیں رہندا، جد کہ اللہ لوکاں دا ناں ہمیش چیتے کیتا جاندا ہے . . . . .

میری جاچے ،، سبع سنابل ،، والا شلوک بابا فرید دا ای ہے۔ گورو گرنتھ صاحب وِچ

چڑھاون لگیاں گورو ارجن جی ایس دا نکھیڑا نہیں کر سکے ۔ ایہہ شاید ایس پاروں ہویا کہ اودوں نکھیڑ کے دسن لئی داوین پاون دا رواج ای نہیں سی، جیویں اَج اسیں کسے دے شعر دی تضمین کرن لگیاں داوین ورت لیندے ہاں ۔ اِنج جاپدا ہے کہ گورو نانک نے وی ایہہ شلوک لکھ کے، نال ای آپنے وِیاکھیا والے مصرعے لکھے ہوسن ۔ سنس رام ہوراں "گوتند وال والیاں سینچیاں" تیار کرن لگیاں ایدھرلے بنّے دھیان نہ دِتا ۔ مگروں گورو ارجن نے وی پُن چھان کیتے بِناں" سینچیاں " توں گورو گرنتھ صاحب وِچ اُتارا کر لیا ۔

ساڈا شلوک ۱۰۷ ایوں ہے :

ے زندگی دا وساہ نہیں ، سمجھ فریدا توں
کر لے اچھے عمل تے، ہو جا سرنگوں

ایہہ شلوک سانوں حکیم اللہ بخش انصاری ہوراں گھلیا ہے ۔ ایہہ حلاصتہ الاوراد (ہتھ لکھت) وِچ موجود ہے ۔ اوہناں نے دسیا ہے کہ ایس کتاب دے لکھیار سید امام الدین بھکری (م ن ۹۰۵ / ۱۵۰۰ ء) اُنچ شریف دے بخاری خاندان وچوں سن ۔ اتے ایہناں دا مزار بھکر ضلع میانوالی وِچ اَج وی موجود ہے ۔

ہُن اسیں ویکھدے ہاں کہ گورو گرنتھ صاحب دے ترتیب دِتے جاون توں ۳۰ وَرھے پہلاں ایہہ بزرگ رب نوں پیارے ہو گئے سن ۔ ایہدے توں وی ایہہ گل سِدھ ہوندی ہے کہ بابا فرید دا سارا کلام گورو گرنتھ صاحب وِچ درج نہیں ہے ۔ گورو ارجن جی نے گورو گرنتھ صاحب وِچ بابا فرید دا اوہو کلام درج کیتا سی جو اوہناں تائیں اپڑیا سی اتے اوہناں دی گھس وٹی آتے پورا اُتر دا سی ۔

مُکدی گل ایہہ ہے کہ جو شلوک اساں " گورو گرنتھ صاحب توں باہرے " دے سرناویں

ہیٹھ دِتے ہن، جے اوہ سارے نہیں، تاں ودھیرے بابا فرید دے ای ہن۔ ہو سکدا ہے، کہ اوہناں وِچوں کُجھ شلوکاں دی لفظالی وِچ کُجھ ادلا بدلی ہو گئی ہووے۔ جیویں سانوں "سبع سنابل" تے گورو گرنتھ صاحب وِچ، درج اِکو شلوک وِچ کُجھ لفظاں دی ادلا بدلی نظر آئی ہے۔

اک ہور گل: ہم تے اساں اِک کتاب "شبد شلوک بھگتاں کے" دی دَس پائی ہے جس وِچوں بابا فرید دے کُجھ شلوک لے کے ڈاکٹر موہن سنگھ نے اپنی کتاب "پنجابی اَدب دی مختصر تاریخ" وِچ درج کیتے سن۔ اوہدے بارے دَسن والی اچھی گل ایہہ ہے کہ ایہو کتاب "شبد شلوک" دے ناں ہیٹھ بھاشا وِبھاگ، پٹیالہ نے مڑ ۱۹۶۹ء وِچ چھاپی ہے۔ ایس کتاب دے صفحہ ۴ توں ۶ تیک بابا فرید دا کلام درج لبھدا ہے۔ میری جاچے ایہہ کلام اُکا ای بابا فرید دا نہیں ہے۔ نہ تاں بولی اتے نہ ای لکھن ڈھنگ پکھوں ایس نوں بابا فرید دا کلام آکھیا جا سکدا ہے۔ ایسے پاروں ایس کلام نوں ایتھے شامل نہیں کیتا گیا۔

حوالے

(۱) سیر الاولیا۔ صفحہ ۳۶۷ (فارسی)

(۲) ناگری پرچارنی سبھا، کاشی (سبھا نے ایہہ دی دسیا ہے کہ ۱۵۶۱ بکرمی دی ہتھ لکھت توں ایہہ کتاب تیار کیتی گئی ہے)

(۳) پنجابی اَدب دی مختصر تاریخ۔ صفحے ۲۰۔۲۲

(۴) ایہہ کتاب بھاشا وِبھاگ، پٹیالہ ولوں چھاپی جا چکی ہے۔

(۵) سبع سنابل، صفحہ ۵۸

(۶) مآثر عالمگیری، صفحے ۳۳۳۔۳۳۴

ع اُتم شلوک، سادھ کے بچن

شلوک کیہ ہے

ا- چودھری محمد افضل خاں ہوراں لکھیا ہے[۱]:

"شلوک ہندی دا اِک لفظ ہے: شاہ لوک، شاہ دی دنیا، فقیر دا جہان، بادشاہ دا کلام۔
شلوک فارسی دے بیت وانگوں عام طور تے دو[۲]
ہم قافیہ مصرعے دا ہوندا ہے، جس نوں ہندی
(سنسکرت یا اپ بھرنش) وِچ دوہا آکھیا جاندا ہے۔
ملتانی بولی وِچ دوہے نوں دوہڑا کہندے ہن
پر ایہہ ضروری نہیں شلوک (دوہڑا) دو مصرعے
دا ای ہووے، ایہہ ودھ مصرعیاں دے وی
ہو سکدے ہن اتے ہَین۔"

(ب) اِک ہندی ڈکشنری وِچ شلوک دے معنی ایوں دسے گئے ہن[۲]:

"۱- شبد، آواز ۲- پکار ۳- ستُتی، پرشنسا۔
۴- کیرتن، یش ۵- انُشٹُب چھند ۶- سنسکرت دا کوئی پد۔"

(ج) "گورو گرنتھ کوش" وِچ ایوں دسیا گیا ہے:

"۱- چھند کوِتا وِچ رچی رچنا۔ ع

اُتم شلوک، سادھ کے بچن

۲- سنسکرت وِچ انُشٹُبھ تول دے چھنداں نوں کہندے

ہن۔ پر پنجابی وِچ ایسے تول دے چھنداں نُوں کہندے
ہن جو دوہے یا دوہے دے قریب ہون، جیوں
نوویں پاتشاہی دے شلوک ۔"

(د) شمشیر سنگھ اشوک ہوراں لکھیا ہے[۳]:
"دوہڑا یعنی شلوک جاں سورٹھا وِدھیرے مشہور ہن۔"

(ر) ڈاکٹر مہندر کور گل نے لکھیا ہے[۴]:
"عام طور تے شلوک نُوں دوہڑے دا مترادف منّیا جاندا ہے۔"

(س) بھائی کاہن سنگھ نابھہ ہوراں لکھیا ہے[۵]:
۳۔ پرشنسا، اُستت، تعریف۔ ۴۔ یش دا گیت۔
۵۔ چھند، پد کا وِے، پدیے۔

ایہہ ہن شلوک دیاں کجھ تعریفاں۔ چودھری محمد افضل خاں ہوراں شلوک دی تعریف آپنے کولوں گھڑ لئی ہے۔ شلوک نُوں "شاہ دی دنیا" آکھ کے اتے ایہدے نال کوئی سانگا جوڑے بناں "بادشاہ دا کلام" تائیں اپڑ جانا، اینویں بے تھوہے ٹیوے لاون والی گل ہے۔

شمشیر سنگھ اشوک ہوراں شلوک، دوہڑا تے سورٹھا نُوں اکّو دھاگے وِچ پرو دِتا ہے، جد کہ ایہہ ترِیوے چیزاں وکھو وکھریاں ہن۔

ڈاکٹر مہندر کور گل ہوراں کوئی ذمہ واری قبولن دی تھاں گل دوجیاں دے موڈھیاں تے سٹ گھتی ہے۔

بھائی کاہن سنگھ نابھہ ہوراں اوہو کجھ لکھ دِتا ہے، جو اوہناں

نُوں ہندی تے سنسکرت دیاں ڈکشنریاں وِچ لکھیا لبھیا ہے۔ آپنی وَتوں نکھیڑا کرن دا کوئی آہر نہیں کیتا۔

ہُن اسیں، آپنی وَتوں نتارا کرن دا جتن کر دے ہاں:

اسیں جدوں گورو گرنتھ صاحب وَل دھیان مار دے ہاں تاں ویکھدے ہاں پئی اوتھے سانوں دو مصرعیاں دے ای نہیں، سگوں کئی کئی مصرعیاں دے شلوک لبھدے ہن۔ جیویں "رام کلی دی وار" دی ستویں پَوڑی وِچ گورو ارجن جی نے ۱۶ مصرعیاں دا شلوک لکھیا ہے۔ جے شلوک، دوہڑا جاں سورٹھا ہوندا (جیویں کہ اشوک ہوری آکھدے ہن) تاں ایہدے دوتوں ودھ مصرعے نہیں ہونے چاہیدے سن۔

اِنج ای گورو گرنتھ صاحب وِچ گورو نانک جی دے ۲۵۸ شلوک ہن۔ اوہناں دے ۲۲۶ شلوک اوہناں دیاں آپنیاں واراں تے دُوجے گوروآں دیاں واراں وِچ شامل ہن۔ باقی دے ۳۲ شلوک "شلوک واراں توں وَدھیک" دے سرناویں ہیٹھ درج ہن۔

ایہناں شلوکاں نُوں ویکھیاں تھوہ لگدا ہے کہ گورو نانک جی نے دو مصرعیاں توں لَے کے ۲۶ مصرعیاں تِیک دے شلوک لکھے ہن۔ جیویں "وار ملار" دا ۵۲واں شلوک اتے "آسا دی وار" دا ۱۲واں شلوک ۲۶ مصرعیاں دے ہن۔

اسیں ایہہ وی ویکھدے ہاں کہ گورو نانک جی دے کئیاں شلوکاں دے مصرعیاں دیاں ماتراں اِکّو جیہیاں نہیں۔ جیویں "آسا دی وار" دے اک شلوک دے دو مصرعے ہن، پہلے دیاں ۲۴ اتے دوجے دیاں ۲۸ ماتراں ہن۔ اِنج ای کئیاں شلوکاں وِچ ماتراں دی گنتی ۱۵، ۱۶

۱۸ تے ۲۴ تائیں وی اپڑ جاندی ہے۔

پھیر ایہہ وی گل ہے کہ گورو نانک جی دے شلوکاں وِچ کدھرے قافیہ ہے اتے کدھرے نہیں۔ جتھے رلدا ہے اوتھے شلوک دے ساریاں مصرعیاں وانہیں رلدا۔ کِتے مثنوی وانگ دو دو مصرعے ہوندے ہن، جیویں:

نانک گورو نہ چیتنی، من آپنے سُچیت
چُھٹے تِل بُوآڑ جیوں، سُنجے اندر کھیت
کھیتے اندر چُھٹیاں، کہو نانک شوہ ناہ
پھلیئیں پھلیئیں بپُڑے، بھی تن وِچ سواہ

گورو نانک جی نے چھنداں دے کئی روپ ورتے ہن، پر اوہناں سبھناں نوں گورو گرنتھ صاحب وِچ شلوک ای دسیا گیا ہے، جیویں:

۱۔ چوپئی

کوڑ بول، مُردار کھاءِ : ۱۶ ماتراں
اوری نُوں سمجھاون جاءِ : ۱۶ ماتراں
مُٹھا آپ مُہاءِ ساتھے : ۱۶ ماتراں
نانک ایسا آگو جاپے : ۱۶ ماتراں

۲۔ اُپمان

اکھیں باجھوں ویکھنا، وِن کنّاں سُننا : ۱۲+۱۰ ماتراں
پیراں باجھوں چلنا، وِن ہتھاں کرنا : ۱۲+۱۰ ماتراں

۳۔ سورٹھا

ع تُمی تُما وِس، اِک دھتورا نم پھل : ۱۰+۱۳ ماتراں
من مُکھ وِلیس رَس، جِس توں چِت نہ آوہی : ۱۰+۱۳ ماتراں

۴۔ دوہڑا

ع رت لگے کپڑے، جامہ ہوء پلیت : ۱۳+۱۱ ماتراں
جو رت پیویں مانساں، تِن کیو نرمل چیت : ۱۳+۱۱ ماتراں

دوہڑے دے ۱۸ روپ منّے جاندے ہن اتے بھائی کاہن سنگھ نابھہ نے ایہناں دیاں ونگیاں دتیاں ہن۔ انج گورو نانک جی ولوں گورو گرنتھ صاحب وِچ دوہڑے دے صرف ۵ روپ ورتے گئے لبھدے ہن، جیہناں دے ناں ایہہ ہن : چل، چارنی، نر، شیس تے منڈوک۔

ہُن تائیں جو اسیں نکھیڑا کر سکے ہاں، اوہ ایس سِٹّے تے اپڑاوندا ہے پئی شلوک کسے وی اِک شعری صنف جاں چھند نوں نہیں آکھیا جا سکدا۔ "سنکھیپت شبد ساگر" تے "مہاں کوش" وِچ دسیا گیا ہے کہ حمد و ثنا (اُستت تے یش) والے شعراں نوں شلوک آکھیا جاندا ہے۔ ایہہ تعریف وی شلوک بارے اڈھکویں ہے۔ جد اسیں گورو نانک دے شلوکاں ول جھات پاوندے ہاں تاں ویکھدے ہاں کہ اوہناں نے اپنے کلاوے وِچ ڈھیر سارے موضوع سمیٹے ہوئے ہن، جیویں :

(ا) "سری راگ" دے شلوکاں وِچ اچی ذات دا مان تکبر تے مذہبی رَوہ رِیتاں نوں چھڈ کے اُچا سُچا کردار اپناون دی وڈیائی دتی گئی ہے۔

(ب) "وار ماجھ" دے شلوکاں وِچ مذہب، سماج تے سرکار اُتے تنقید لبھدی ہے۔ مذہباں وِچ فرقہ پرستی، سماج وِچ ذات پات دی ونڈ، اتے سرکاری اہلکاراں دے ظلم تے بے انصافی دے خلاف آواز بلند کیتی گئی ہے۔

(ج) "آسادِی وار" دے شلوکاں وِچ اپنے دَور دِی سیاسی مند حالی، سماجی بھیڑ تے مذہبی پکھنڈاں بارے دس پائی گئی ہے۔

(د) "راگ سوہی" دے شلوکاں وِچ زُہد کماون، اللہ نال ملاپ دِی سدھر، سچ تے معرفت دِی وڈیائی اتے ایہناں دِے حصول دِی اہمیت تے زور دِتا گیا ہے۔

(س) "وار ملار" دے شلوکاں وِچ پرچلت قدراں بارے بے اطمینانی اتے سرکارِی مشینری نُوں تنقید دا نشانہ بنایا گیا ہے۔

انج اسیں ویکھدے ہاں کہ گورو نانک جی دے شلوکاں وِچ جتھے اللہ تعالیٰ دی حمد و ثنا نُوں تھاں دِتی گئی ہے، اوتھے نال دے نال ذات پات دِی ونڈ، مذہبی جنون، چالُو وِہار توں نابری، سرکاری مشینری اتے تنقید وغیرہ جیہے چوکھے موضوع شلوکاں دے پراگے وِچ سمیٹے لبھدے ہن۔

انج سنکھپت شبد ساگر تے بھائی کاہن سنگھ جیہے عالم وَلوں ایہہ آکھیا جاناں کہ شلوک حمد و ثنا والے شعر ہوندے ہن، غلط ثابت ہو جاندا ہے۔

پچھیکڑ وِچ اسیں ایہہ وِی ویکھ لیئے کہ کیہ شلوکاں وِچ "انشٹپ چھند" ورتیا جاندا ہے، جیویں "سنکھپت شبد ساگر" تے "گورو گرنتھ کوش" نے دس پائی ہے۔

ڈاکٹر مہندر کمار دِی کتاب "رِیتی کالین میں ریتی کاویوں کا کاوِ شلپ" وِچ لکھیا گیا ہے کہ گایتری بوہت پُرانا چھند منّیا گیا ہے۔

ایس چھند دے تن چرن اتے ہر چرن وِچ ۸ اکھر ہوندے سن۔ اِنج تناں چرناں دے ۲۴ اکھر ہوندے سن۔ اگے چل کے جد تناں۳ چرناں دی تھاں اٹھاں اکھراں والے چار چرن ہو گئے تاں ایس نوں "انشٹپ چھند" آکھیا جاون لگ پیا۔ ایہو گل "ہندی چھند پرکاش" دے لکھیار پنڈت رگھو نندن شاستری نے وی آکھی ہے۔ اوہ لکھدا ہے کہ گایتری توں انشٹپ چھند، ایہدے توں پراکرت جاں اپھرنش دا ماترک چھند گاتھا ایہدے توں آرے، اتے ایہدے توں ہندی وِچ اپڑ کے دوہا (دوہڑا) بن گیا۔

اِنج جاپدا ہے کہ "سنکھپت شبد ساگر" تے "گورو گرنتھ کوش" دے لکھیاراں پہلاں ایہہ فرض کر لیا سی کہ شلوک اصل وِچ دوہڑے نوں ای آکھدے ہن۔ تدے تاں اوہناں نے شلوک نوں انشٹپ چھند دا ناں دِتا۔ جد مڈھلی سوچ اِی بھلیکھے بھری سی تاں اگوں جو سِٹے کڈھے گئے، اوہ وی غلط ہو گئے۔ اوہ ایس پاروں کہ اسیں پچھے نکھیڑ آئے ہاں کہ شلوک تے دوہڑا اکو شعری صنف دے دو۲ ناں نہیں ہن۔

دوجی گل ایہہ وی ہے کہ ہندی تے گورمکھی لکھیار ایہو واہ لاوندے ہن کہ ہر نویں پرانی چیز نوں رِکھ دھروہ کے کیویں نہ کیویں سنسکرت جاں ویداں نال جوڑ دین۔ ایتھے وی اوہناں نے دوہڑے نوں ویداں دے گایتری چھند توں شروع کر کے انشٹپ، گاتھا تے آرے تیک اپڑا دتا ہے۔ بھلا اوہناں نوں کوئی پچھے کہ ویداں دے چھند تاں ورنک (اکھراں دی گنتی والے) سن جیویں گایتری (اِک مصرعہ: ۲۴ اکھر)، انشٹپ چھند (اک مصرعہ: ۳۲ اکھر) وغیرہ، وت ایہہ ماترک

(ماتراں دی گنتی والے) چھنداں وِچ کیوں وٹ گئے؟ ایس پاروں ایہہ آکھنا اُکّا اِی نرمُول تے غلط ہے کہ گایتری چھند وٹدیاں وٹدیاں پنجابی دوہڑا بن گیا۔

ہُن اسیں بابا فرید دے شلوکاں وَل جھات پاوندے ہاں۔

گورو گرنتھ صاحب وِچ بابا فرید دے ناں ہیٹھ کل ۱۳۰ شلوک ہن، جیہناں وچوں ۱۱۲ شلوک باباجی دے ہن تے رہندے ۱۸ شلوک گورو صاحبان دے ہن۔ ایہناں ۱۱۲ وچوں ۹۶ دوہڑے رُوپی ہن۔ باقیاں دا لیکھا ایوں بندا ہے۔

(ا) شلوک نمبر ۱ : ۸ مصرعے، قافیہ رلدا ہے۔

(ب) شلوک نمبر ۱۶، ۹۹، ۱۲۸ : چار مصرعے، پہلے دوٗ مصرعیاں دا دوجے دوٗ مصرعیاں نال قافیہ نہیں رلدا۔

(ج) شلوک نمبر ۴۹ تے ۹۷ : تن مصرعے، قافیہ رلدا ہے۔

(د) شلوک نمبر ۱۰۰ : ۶ مصرعے، قافیہ رلدا ہے۔

(ر) شلوک نمبر ۸، ۵۸، ۱۱۵ : دو مصرعے، قافیہ نہیں رلدا۔

(س) شلوک نمبر ۹۸ : چار مصرعے، قافیہ رلدا ہے۔

(ش) شلوک نمبر ۸۴، ۸۷، ۱۱۷، ۱۲۹، ۱۳۰ : سورٹھے۔

دوہڑا

جیویں کہ ہُنے دسیا گیا ہے کہ بابا فرید دے کلام وِچ سبھ توں ودھ دوہڑے لبھدے ہن۔ ایس چھند بارے اسیں تھوڑی جیہی بحث پچھے وِی کر آئے ہن۔ ایتھے اسیں ایہدے رُوپ تے تول بارے گل

کراں گے۔

دوہڑے وِچ دو مصرعے ہوندے ہن، ہر مصرعہ دو چرناں وِچ ونڈیا۔ پہلے چرن وِچ ۱۳ ماتراں، پھیر وِسرام اتے اگلے چرن وِچ ۱۱ ماتراں ہوندیاں ہن۔ اِنج دوہڑے دے دوناں مصرعیاں دیاں کُل ماتراں ۴۸ (۲۴ + ۲۴) ہوندیاں ہن:-

بھائی کاہن سِنگھ نے دوہڑے دے ۱۸ روپ دِتے ہن۔ لگھو گورو گھٹ ودھ کرن نال ایس دیاں ماتراں وِچ لوڑیندا فرق پایا جا سکدا ہے۔

جیویں ڈاکٹر مہندر کور گل نے لکھیا ہے کہ پِنگل اچاریہ نے لگھو گورو گھٹ ودھ کرکے اِنی دوہڑے دے کئی اُپ بھید منّے ہن۔ جیویں کہ ہیٹھے دسیا گیا ہے کہ دوہڑے دے ہر مصرعے دیاں ۲۴ (۱۳ + ۱۱) ماتراں ہوندیاں ہن۔ پر گورو ارجن جی دے ایس دوہڑے دیاں ماتراں پوریاں نہیں بندیاں۔ ـــ

ہیٹھ مجھاہوں ما پری، پِسے کیہو دِیدار

۱ ۲ ۲ ۲ ۲ ۱ ۲ ۱ ۲ ۲ ۲ ۱ ۲

سنت سرنائی لبھئے، نانک پران ادھار

۱ ۲ ۱ ۱ ۲ ۱ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۱ ۲

ایس دوہڑے دے دوجے مصرعے دیاں ماتراں پوریاں (۱۳ + ۱۱) ہن، پر پہلے مصرعے دے پہلے چرن تے دوجے چرن وِچ اِک اِک ماترا گھٹ ہے۔ ایتھے اسیں ایہہ کراں گے کہ پِنگل اچاریہ وَلوں دِتی گئی چھوٹ توں فائدہ اُٹھاواں گے۔ ایوں ہٹھ نوں ہٹّھ اتے پسے نوں پسّے پڑھ کے لوڑیندیاں ماتراں دا گھاٹا پورا کر لواں گے۔

اجیہی لوڑ سانوں بابا فرید دے دوہڑیاں دی تقطیع کرن لگیاں

وِی پَیندی ہے۔ اوہناں دے دوہڑیاں وِچ کئیاں تھاواں تے ماتراں دِی گنتی گھٹ ودھ ہے، جو اسیں پِنگل اچاریہ دِی دسّی ہوئی چھوٹ راہیں پُوری کر لیندے ہاں۔ وَنگی پاروں بابا فرید دا شلوک نمبر ۲۹ لیندے ہاں۔ سہ

(فریدا) رُکھی سُکھّی کھا کے، ٹھنڈا پانی پی ۱۲ + ۱۰ : ۲۲
۲ ۲۲ ۲۲ ۲ ۲ ۲۲ ۲۲

ویکھ پرائی چوپڑی، نہ ترسائیں جی ۱۳ + ۱۰ : ۲۳
۲ ۲۲۲۲ ۲۱۲۲۲۱ ۱۲

ہُنی دوہڑے وِچ ۴۸ (۲۴ + ۲۴) ماتراں ہوندیاں ہن پر ایس شلوک دا لیکھا جوڑیاں کل ۴۵ (۲۲+۲۳) ماتراں بندِیاں ہن۔ ایوں پہلے مصرعے وِچ دو تے دوجے وِچ اک ماترا گھٹ ہے۔ ایہہ شلوک کیوں جو دوہڑا ہے ایس پاروں ایس دیاں گھٹ ماتراں انج اِی پوریاں کر لواں گے جیویں گورو ارجن دے شلوک وِچ کیتیاں گئیاں ہن۔ لکھن پڑھن لگیاں ایس شلوک دی شکل ایوں ہوسی: سہ

(فریدا) رُکھی سُکھّی کھاءِ کے، ٹھنڈا پانی پیو ۱۳ + ۱۱ : ۲۴
۱۲ ۲۲ ۲ ۲ ۱ ۲ ۲۲۲۲

ویکھ پرائی چوپڑی، نہ ترسائیں جیو ۱۳ + ۱۱ : ۲۴
۱۲ ۲ ۲ ۲ ۲۲ ۲۱۲۲۲۱ ۱۲

گورو گرنتھ صاحب وِچ ایہناں لوڑاں تھوڑاں نُوں پُوریاں کرن وَل چوکھا دھیان دتا گیا ہے۔ ایسے پاروں اوتھے "پی" تے "جی" دِی اِملا پیو (ਪੀਉ)، جیو (ਜੀਉ) کیتی گئی لبھدی ہے۔

گل نوں ہور کھولن لئی بابا فرید دا اِک ہور شلوک (نمبر ۳۶) لیندے ہاں۔

پڑھا پڑھا آکھیئے ، پڑھا توں سُلطان : ۱۴ + ۱۱ : ۲۵
۱ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲

جت تن پڑھیوں نہ اُپجے ، سو تن جان مسان : ۱۴ + ۱۱ : ۲۵
۱ ۲۱ ۱ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲

اسیں ایتھے ویکھدے ہاں کہ دوناں مصرعیاں دے پہلے چرن ۱۴، ۱۴ ماتراں دے ہن ، جدکہ ایہہ ۱۳ ، ۱۳ ماتراں دے ہونے چاہیدے سن ۔ ایس دوہڑے وِچ آکھیئے نوں "آکھیئے" تے پڑھیوں نوں "پڑھ" "پڑھیا" وَیسی ۔ ایوں لوڑیندیاں ۱۳ ، ۱۳ ماتراں پُوریاں تھی جاسن ۔ گورو گرنتھ صاحب وِچ ایہو املا ایہناں لفظاں لئی اپنائی گئی ہے ۔

بابا فرید دے کئی شلوک اجیہے وی ہن جو دوہڑے دے تول تے ہر پکھوں پورے اُتردے ہن ، جیویں شلوک نمبر ۴ ہے ؛ ـــ

کِھنتھڑ میخاں اگلیاں ، جِند نہ کائی میخ : ۱۳ + ۱۱ : ۲۴
۱۲ ۲۲ ۲ ۲ ۲۲۲ ۲ ۲ ۲ ۱

واری آپو آپنی ، چلے مشایخ شیخ : ۱۳ + ۱۱ : ۲۴
۱ ۲ ۲ ۲۱ ۲۱ ۲۱۲ ۲۲ ۲ ۲

انج ای شلوک نمبر ۲۶ ہے ، جس بارے بھائی کاہن سنگھ نے آکھیا ہے کہ ایہہ دوہڑے دا منڈوک روپ (۱۵واں روپ) ہے ، جس وِچ ۱۸ گورو تے ۱۲ لگھو آوندے ہن ؛ ـــ

مَیں بھولاوا پگ دا ، مت مَیلی ہو جاۓ
گہیلا روح نہ جان ای ، سر بھی مٹی کھاۓ

بابا فرید دے دوہڑے رُوپی شلوکاں دی ماترا ونڈ ہر تھاں پُوری کرن دی لوڑ نہیں پیندی کیوں جو ایہناں وِچ دوہڑیاں دیاں متھیاں ماتراں دی تھاں گھٹ ودھ ماتراں ہون پاروں اوہ اِک وکھری شعری صنف جاں

چھند بن جاندے ہن۔ شلوک نمبر ۵ اپمان ہے، جس دا ذکر اسیں گورو نانک جی دے شلوکاں بارے گل کردیاں دس آئے ہیں: ـ

جے جاناں لڑ چھجنا، پیڈھی پائیں گنڈھ ۲۲ : ۱۰ + ۱۲ :
۲ ۲۲ ۲۲ ۲۲۲ ۲۲ ۲

تیں جے وڈ نہیں نا نہہ کو، سبھ جگ ڈٹھا ہنڈھ ۲۲ : ۱۰ + ۱۲ :
۲۲۲۲ ۲ ۲۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲

سورٹھا

ایہہ دوہڑے چھند دا اُلٹ ہوندا ہے یعنی ایہدے وچ ہر مصر ۱۱ + ۱۳ : ۲۴ ماتراں دا ہوندا ہے۔ ایس توں وکھ قافیہ پہلے وِسرام تے رلدا ہے، جیویں سرکھنڈی چھند وِچ ہوندا ہے۔

بابا فرید دے شلوکاں وِچ ۵ سورٹھے لبھدے ہن جیویں نمبر ۸۷ :

ـ (فریدا) گلیں سُ سجن ویہہ، اک ڈھونڈیندی نہ لہاں ۲۴ : ۱۳+۱۱ :
۲۱۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲۲۱ ۲۲

دھکھاں جیوں ماہیہ، کارن تنہاں ما پری ۲۴ : ۱۳+۱۱ :
۲۱ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲ ۲۲ ۲۱ ۲ ۲

چار چار مصرعیاں والے شلوکاں وِچ ماترا ونڈ اِک جیہی نہیں۔ سوائے شلوک نمبر ۱۲۸ دے جو ''گیتا مالتی'' چھند دے نیڑے ڈھکدا ہے۔

ایہہ گیتا مالتی تد بندا جے چھیکڑ وِچ رگن (۲+۱+۲) ہووے۔ پر ایس شلوک وِچ یگن (۱ + ۲+۲) آوندا ہے، جیویں: ـ

مت ہوندی ہوءِ ایانا، تان ہوندے ہوءِ نتانا
۲۲۱

ان ہوندے آپ ونڈائے، کوئی ایسا بھگت سدائے
۲ ۲ ۱

دنگی پاروں کجھ شلوکاں دی تقطیع کیتی گئی ہے، ساریاں دی لوڑ نہیں۔

ایس سارے تجزیہ توں اسیں ایس سِٹے تے پہنچدے ہاں کہ چودھری محمد افضل خاں، بھائی کاہن سنگھ نابھہ، سنکھیپت شبد ساگر، گورو گرنتھ کوش تے دوجیاں وِچوں شلوک دیاں جو تعریفاں اج تائیں کیتیاں گئیاں ہن، اوہ ہر پکھوں اُدھریاں ہن۔ ساڈی جاچے شلوک دو جاں دو توں ودھ مصرعیاں والی اِک اجیہی نظم ہے، جس نُوں کسے اللہ لوک نے لکھیا ہے ایس وِچ موضوع دی کوئی قید نہیں۔ رب دی حمد توں لے کے سرکاری مشینری دے ظلم تے جبر نُوں موضوع بنایا جا سکدا ہے۔

"اللہ لوک" دا اساں ایس پاروں وادھا کیتا ہے، کیوں جو جے کسے عام شاعر دی نظم ہوسی تاں پھیر اوس دی ماترا ونڈ کر کے آکھیا جاسی کہ ایہہ دوہڑا، سورٹھا، اُپمان، چوپئی جاں کسے ہور چھند وِچ ہے۔ جے اوس دی بنتر فارسی شعری رُوپاں نال رلدی ہوسی تاں اوہ غزل، مثنوی، قطعہ وغیرہ اکھوائے گی۔

ایہہ بالکل اوہو ہی گل ہے جیویں اسیں ویشنو بھگتاں دے بھجناں نُوں "بشن پدے"، سِکھ گورو صاحبان دے کلام نُوں "شبد" تے صوفیاں دے کلام نُوں "کافیاں" کہندے ہن۔ ہُن خواجہ غلام فرید دے کلام وِچ ڈھیر ساریاں غزلاں ہن، پر ایہدے باوجود اوہناں نُوں کافیاں دا اِی ناں دِتا گیا ہے۔

حوالے

۱۔ شلوک فرید، صفحہ ۱۲

۲۔ سنکھیپت شبد ساگر

۳۔ ماہنامہ "پنجابی دنیا"۔ پٹیالہ (گُر ساہت انک)، جنوری، فروری ۱۹۶۵ء

مضمون "سری آدگرنتھ دا چھند پربندھ"۔

۴۔ گورو ارجن دیو — جیون تے بانی، صفحہ ۳۵۹

۵۔ مہان کوش، صفحہ ۱۲۷

۶۔ گرچھند دواکر، صفحہ ۲۱۲، ۲۱۷

۷۔ حوالے لئی دیکھو گورو ارجن دیو — جیون تے بانی، صفحہ ۳۵۵

۸۔ اوہی صفحہ ۳۷۴

بولی

بابا فرید دی بولی پنجابی ہے ۔ ایہہ سارے مَندے ہن ۔ پر ایہدی کیہڑے لسانی ٹبر نال سانگا جاری ہے ، ایس بارے پرچلت نظریہ تاں ایہو ہے کہ ایہہ ہند آریائی ٹبر دی بولی ہے ۔ مینوں ایس گل نال اختلاف ہے ۔ ایس بارے آپنی رائے سبھ توں پہلاں مَیں آپنے اِک اردو مضمون "پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی"[۱] وِچ دسی سی ۔

ایس مضمون وِچ مَیں ایہہ دسیا سی کہ ایس دھرتی اُتے پنجابی مُڈھ قدیم توں بولی جا رہی ہے جیویں جیویں باہروں قوماں ۔ مُنڈا ، دراوڑ ، آریہ ، یونانی ، ایرانی ، عرب ، مُغل ، انگریز وغیرہ پنجاب وِچ آوندیاں گئیاں ، اوہ ایتھوں دے وسنیکاں دی بولی دے ذخیرہ الفاظ وِچ تاں وادھا کر دیاں گئیاں ، پر مُول رُوپ وِچ پنجابی اوہو ای رہی جو مُڈھ قدیم توں ٹُری آوندی سی ۔ ایہہ ٹھیک ہے کہ پنجابی وِچ سنسکرت دے ڈھیر سارے لفظ تت سم جاں تدبھو روپ وِچ لبھدے ہن (اتے ایہناں دی ای ورتوں نوں ویکھ کے عالماں نوں ٹپلا لگیا ہے) پر ایہدے نال پنجابی ہند آریائی نہیں بن جاندی ۔ اِنج تاں فارسی تے ہسپانوی بولیاں وِچ چوکھے سارے عربی لفظ لبھدے ہن ۔ پھیر کیہ ایہناں بولیاں نوں سامی ٹبر نال جوڑیا جاسی ؟ جے نہیں ، تاں پنجابی نوں وی سنسکرت وِچوں پھُٹی نہیں آکھیا جا سکدا ۔

کجھ عالماں نے ایہہ وی نظریہ پیش کیتا ہے کہ پنجابی[۲] ، سندھی[۳] وغیرہ سنسکرت دیاں دِھیاں

نہیں ہن سگوں جس مُڈھلی بولی توں سنسکرت وجود وِچ آئی ہے اوسے توں ایہہ وی اگانہہ ٹُریاں ہن ۔ مطلب ایہہ کہ سنسکرت اتے دُوجیاں بولیاں دا مُڈھ اِکو ہے ۔ ایسے پاروں آپو وِچ لفظاں دی سانجھ پائی جاندی ہے ۔

ایس نظریہ وِچ دی گل پھیر اوتھے دی اوتھے ای ہے ۔ کسے دو بولیاں وِچ لفظاں دی سانجھ دا ہونا ، لسانی ٹبّر متھن وِچ مدد نہیں دیندا ، سگوں اوس تاریخی عمل ول دھیان دواندا ہے جس وِچوں دی اوہ بولیاں لنگھیاں ہن ۔

۲

۱۹۲۱ء توں پہلاں ساڈی تاریخ آریاں دے آون توں شروع ہوندی سی ۔ اودوں کسے نوں ایہہ ای نہیں پتہ سی کہ ہڑپہ ، موہنجو دڑو وغیرہ تھیہاں دے تھلّے اِک وڈی شاندار تہذیب دے آثار دبے ہوئے ہن ۔ ایس پاروں لسانیات بارے جس وی گل کیتی اوس ایہہ آکھیا کہ سنسکرت ساریاں اجوکیاں بولیاں ۔ پنجابی ، سندھی ، گجراتی ، بنگالی ، ہندی وغیرہ دی جننی ہے اتے ایہہ ساریاں ہند آریائی ٹبّر نال تعلق رکھدیاں ہن ۔ نویاں لبھتاں ول جھات پاون دی تھاں ، ہر اِک نے ولیم جونز ، جان بیمز ، میکس میولر ، جارج گریسن ، سُنیتی کمار چیٹرجی وغیرہ دی گل نوں ودھیرے وزنی متھ لیا ۔

عام طور تے آکھیا ایہہ جاندا ہے کہ آریہ آپنے نال ویدک لے کے آئے ، جس وِچ اوہناں نے رِگ وید لکھیا ۔ جد ایہہ بولی زمانے دے ہیر پھیر نال وٹن لگی تاں پانِنی (۵۰۰ ق م) نے "اشٹادھیائے" راہیں ایس نوں گرامری اصولاں وِچ ڈھالیا ۔ پھیر ایہہ اپ بھرنش بنی اتے ایس توں اجوکیاں بولیاں دا رُوپ دھاریا ۔ سوال ایتھے ایہہ پیدا ہوندا ہے کہ سنسکرت ہر

پنج ست سو سال مگروں رُوپ کیوں وٹاندی رہی ہے؟ اوہ کیہڑے عوامل سن، جو ایس نوں ہر وار اک نویں شکل اتے ہزاراں دی گنتی وچ نویں لفظ دے جاندے سن؟ جے اسیں ایہہ گُنجھل کھول لیئے تاں باقی کوئی مشکل نہیں رہ جاندی۔

ایہدا سِدھا سانواں جواب ایہہ ہے کہ اینہہ اوہ مقامی بولیاں سن جو سنسکرت دا رُوپ وٹاندیاں سن اتے ایہدی لفظالی وچ وادھا کردیاں سن۔

آریہ جدوں پنجاب وچ آئے، اوہ جاہل، اُجڈ تے گنوار لوک سن۔ بھیڈاں بکریاں پالنا اوہناں دا کم سی۔ آریاں دے مقابلے وچ پنجاب دی ہڑپہ تہذیب آپنی سِکھراں نوں چھوہ رہی سی۔ ایتھوں دی آپنی بولی سی، آپنی لپی سی، واہی بیجی سی۔ دُراڈے مُلکاں نال ونج وپار سی۔

آریا ایتھے قابض ہو گئے پر ایہہ کیویں ہو سکدا سی کہ اوہ ایتھوں دے لوکاں دی بولی تے وسیب توں متاثر نہ ہوندے؟ ڈاکٹر ایس کے چیٹرجی نے لکھیا ہے کہ کرم تے آواگون دے نظریئے، یوگ سادھن، شِو تے وِشنو بارے مذہبی تے فلسفیانہ وچار، پُراناں تے ہور گاتھا وچ لبھدے دیو مالائی قِصّے سبھ غیر آریائی ہن۔ ایس توں وکھ لباس وچ دھوتی تے ساڑھی، ویاہ تے ہور رسماں وچ مہندی تے ہلدی دی ورتوں، اِملی، ناریل، چاول، پان، سپاری نال مذہبی تعلق وغیرہ ایہہ سبھو کُجھ آریاں نے ایتھوں دے مُڈھلے وسنیکاں توں لیا ہے۔

کُجھ عالماں نے ایہہ وی دس پائی ہے کہ برہمی لپی (جس وچ اشوک دے کتبے لکھے گئے ہن اتے جیہدے توں دیو ناگری لپی بنی ہے) وی ہڑپہ، موہنجو ڈرو دیاں موہراں دی لپی توں لئی گئی ہے سوال ایہہ ہے کہ جے آریاں نے ایہہ سبھ کُجھ ایتھوں دے وسنیکاں توں لیا سی (اتے یقیناً ہور وی بہت کُجھ جیویں جادو ٹونا، درختاں دی پُوجا وغیرہ) تاں اوہناں نے الفاظ کیوں نہ لئے ہوسن۔ ایس گل نوں واضح کرن لئی ایتھے اسیں کُجھ لفظ دیندے ہاں۔

ویدک	سنسکرت	پنجابی
اشو	گھوٹک	گھوڑا
شوان	کُکر	کُتا
اوی	میش	بھیڈ
واہ۔رتھ	گڈِکا	گڈا
اد	کھاد	کھانا
پرِن	پورَے	پُور
سرِک	رکت، لوہت	رت، لہو
وکش	ورِدھ	ودھ

ویدک	سنسکرت	پنجابی
ویش	گریہہ	گھر
ہن	مارے	مار
شمن	پرستر	پتھر
اُدن	جل، پانیہ	پانی
یج	پُوجے	پُوجنا
ورِش	سانڈھ	ساہن
اُکشن	بلی ورد	بلد
گرِدھ	پراب	پاہ، پھڑ
ور	درکشن	رکھ

ایہناں ونگیاں توں صاف پتہ لگدا ہے کہ آریاں دی اصل بولی ویدک، پنجابی توں ودھیرے دُوراڈی ہے پر سنسکرت دے گھٹ ودھ سارے الفاظ پنجابی نال سانجھے ہن ۔ اُچارن دا فرق ضرور موجود ہے ۔ ایہہ منّی پرمنّی گل ہے کہ کِسے اِک بولی دے بولن والا جدوں کِسے دُوجی بولی دے لفظ آپناوندا ہے تاں اوہناں نوں آپنے اُچارن دے مطابق ڈھال لیندا ہے ۔ ونگی پاروں کجھ انگریزی/فارسی/عربی دے لفظ ویکھو ۔

انگریزی	=	ٹائم	پنجابی =	ٹَیم
//	=	سٹیشن	// =	ٹیشن
فارسی	=	شہتیر	// =	چھتیر
عربی	=	تعویذ	// =	تِویت

اِنج ای آریاں نے جدوں پنجابی وچوں لفظ لئے تاں اوہناں نوں آپنے اُچارن مطابق سنسکرت وِچ ڈھال لیا۔

ایں ساری بحث توں اسیں ایس سِٹّے تے پُجدے ہاں :

ا : ہر اوہ لفظ جو سنسکرت وِچ ورتیا گیا ہے، ضروری نہیں کہ اوہ سنسکرت دا ای ہووے۔

ب : گھٹ ووّدھ اوہ سارے لفظ جو رگ وید وِچ موجود نہیں، پر سنسکرت وِچ لبھدے ہن اوہ مقامی بولیاں توں لئے گئے ہن۔

ج : جس ویلے اسیں ویکھدے ہاں کہ لفظ دی اصل تاں اِکو ای ہے پر سنسکرت تے پنجابی دے اُچارن وِچ وکھریواں ہے، اوس توں ایہہ سِدھ ہوندا ہے کہ اوہ لفظ بنیادی طور تے پنجابی توں اُدھار لیا ہے، اتے سنسکرت بولن والیاں نے آپنے اُچارن مطابق اوہنوں ڈھال لیا ہے۔

عالم تاں ایتھوں تائیں آکھدے ہن کہ سنسکرت تاں اِک پاسے رہی، رگ وید دی بولی دی ملاوٹ توں پاک نہیں۔ ڈاکٹر سنیتی کمار چیٹرجی[۵] نے کئی لفظ جیویں شام، کالا، نیلا، پھل، نیر ول وغیرہ گنوائے ہن، جو ویدک دے آپنے نہیں ہن سگوں ایتھوں مانگویں لئے گئے ہن۔

پروفیسر دُنی چندر[۶] نے کجھ ہور لفظاں دی وی دس پائی ہے جو دوجیاں بولیاں وچوں سنسکرت وِچ ورتے گئے ہن۔ اوہ لکھدے ہن کہ اُلوکھلم، مُسل وغیرہ لفظ دراوڑی توں اتے کیندر، ہورا وغیرہ لفظ یونانی توں لئے گئے ہن۔

۳

ایسے بحث نوں اسیں اِک ہور پکھوں ویکھدے ہاں۔ جے ودھ نہیں تاں سنسکرت

دے چار پڑا بڑے واضح ہن:-

(۱) رگ وید دے کجھ سوکت جنہاں دی بولی اَج تائیں کسے نوں سمجھ نہیں آئے، جاں اوہناں دے معنیاں بارے اختلاف ہے۔

(۲) باقی رگ وید، یجر وید دا منتراں والا حصہ تے اتھرو وید دا پہلا حصہ۔

(۳) برہمن گرنتھاں دے کجھ حصے، اشٹا دھیائے تے نِرکت۔

(۴) مہا بھاشیہ، راماین، مہا بھارت وغیرہ۔

بھاویں پروفیسر جیکوبی تے لوکمانیہ تلک ایہہ آکھدے ہن کہ آریہ ۶۰ ہزار پہلاں ایتھے آئے سن۔ پر بہتے عالم ہن اِس گل تے متفق ہن کہ ایہہ اَج توں ۳۵۰۰ سال پہلاں ایتھے اپڑ گئے سن۔ چوتھے پڑا دیاں کتاباں مگروں سنسکرت دے نال نال دوجیاں بولیاں دی وی دَس پینی شروع ہو جاندی ہے۔ ہور تاں ہور سنسکرت دے ڈرامیاں وِچ مہاراشٹری شورسینی وغیرہ دی وی ورتوں شروع ہو جاندی ہے۔ سنسکرت دا زوال شروع ہو جاندا ہے اتے دیسی بولیاں آپنے اندر سنسکرت دے لفظ (تت سم تے تدبھو روپ وِچ) جذب کر کے لکھن پڑھن وِچ آون لگ پیندیاں ہن۔

ایتھے اِک وار پھیر ایہہ بھلیکھا دُور کرن دی لوڑ ہے کہ سنسکرت دے پہلے، دوجے جاں تیجے پڑا دا مطلب ایہہ نہیں کہ اودوں مقامی بولیاں موجود نہیں سن اتے نہ ای ایہہ سٹا کڈھنا چاہیدا ہے کہ اودوں مقامی بولیاں وِچ کجھ لکھیا ای نہیں گیا سی۔ ایہہ سچی گل ہے کہ کجھ نہ کجھ ضرور لکھیا گیا سی، پر اوہ ساڈے تائیں اپڑ نہیں سکیا۔ اِس دھرتی تے نِت دھاڑے جھکھڑ جھلدے رہے، اوہناں دی دھوڑ ہیٹھ اوہ اودوں گواچ گیا۔ پھیر سبھ توں وڈی گل ایہہ ہے کہ اودوں چھاپے خانے موجود نہیں سن۔ لکھن دا رواج اُنج وی گھٹ سی۔ اِس

پاروں کوئی سانبھ کے رکھدا تاں کیویں رکھدا؟

بابا فرید نوں پنجابی دا پہلا شاعر منیا جاندا اے۔ پر ایہدا مطلب ایہہ نہیں لیا جا سکدا کہ اوہناں توں پہلاں پنجابی وچ کوئی شاعر ای نہیں سی۔ ہزاراں ہوتے ہوسن پر اوہناں دا کلام ساڈے تائیں نہیں اپڑ سکیا۔ جے پنجابی وچ پہلے توں اینی امیر روایت موجود نہ ہوندی تاں بابا فرید اجیہے شعر کہہ ای نہیں سکدے سن۔ جے ایہہ من وی لیئے کہ بابا فرید توں پہلاں پنجابی دی جھولی سکھنی سی، تاں ایہہ کیویں ہو سکدا اے کہ اوہناں دی ریہہ تے ہور کوئی وی نہ ٹردا۔ اسیں ویکھدے ہاں کہ بابا فرید مگروں دوجا ناں شاہ حسین دا آوندا اے۔ بابا فرید تے شاہ حسین وچالے گھٹ ودھ ۴۰۰ سالاں دی وِتھ اے۔ کیہ ایہناں چار صدیاں وچ پنجاب دے وسنیک آپنی ماں بولی بھل گئے سن۔ جے نہیں تاں ایہہ منناں پوسی کہ ڈھیر سارے لوکاں کجھ نہ کجھ لکھیا تاں ہوسی، پر اوہ ساڈے تائیں اپڑیا نہیں۔ سو انج ای جدوں ایتھے سنسکرت پردھان سی، اوس دا ایہہ سِٹّا کڈھنا کہ اوددوں ہور کوئی بولی ای نہیں سی، اتے اوہدے وچ کجھ لکھیا ای نہیں جاندا سی، بے تھہوا اے۔

۴

پروفیسر سنت سنگھ سیکھوں نے آپنی کتاب[۸] وچ ایہہ ثابت کرن لئی بڑا ٹل لایا اے کہ پنجابی بولی دا ہر لفظ سنسکرت توں آیا اے۔ پنجابی نوں ہند آریائی ٹبر دی ثابت کرن لئی اوہ آریاں توں قدیم وادیِ سندھ دی تہذیب بارے ہُن تائیں ہو چکی کھوج نوں جھٹلاوندیاں، ایہہ آکھ کے کھہڑا چھڈا لیندے ہن کہ "شاید ایہہ لوک آریا ای ہون، پر اگلے ای ساہنہ وچ ایہہ آکھدے[۹] ہن کہ "سنسکرت اتے مڈھلے وسنیکاں دی بولی دا اثر ہویا ہوسی۔" جد ہڑپا دا سی

دی آریا ای سن، تاں اوہناں دی بولی دکھری کیویں ہو گئی ؟

ایس توں اگلے پیراگراف وچ آکھدے ہن کہ ٹ، ٹھ، ڈ، ڈھ، ن تے ڑ اکھراں والے گھٹ ودھ سارے الفاظ دراوڑی ٹبر دیاں بولیاں توں پنجابی وچ آئے ہن۔

پر صفحہ ۸۰ تے جا کے اک وار پھیر مکر گئے ہن اتے دراوڑی ٹبر دیاں بولیاں نوں وی سنسکرت دے کھاتے وچ پا لیا ہے۔ لکھیا ہے کہ "ایس طرح اسیں ایہناں نوں سنسکرت پرِوار دیاں ہی پیچھے پد اُتے اُپجیاں بولیاں آکھ سکدے ہاں"۔

پروفیسر سنت سنگھ سیکھوں ہوری دیسی بولیاں دے اثر نوں منن لئی تیار نہیں ہن۔ پر صفحہ ۱۸۱ اُتے جا کے اوہناں دے موہنوں اک سچی گل وی اُتّے سِدھ نکل جاندی ہے۔ اوہ لکھدے ہن کہ اجوکیاں بولیاں وچ سینکڑے لفظ ایہے ہن جو ویکھن نوں پراکرت جاں سنسکرت وچوں نکلے لگدے ہن، پر ایہناں دے مول روپ سنسکرت جاں پراکرت وچ نہیں ملدے جیویں !

اڈّا، گوڈا، کِل، کھوٹ، ڈھونڈھ،

پروفیسر ہوری جے کوشش کردے تاں اوہناں نوں سنسکرت وچ ورتے گئے ہزاراں نہیں سگوں لکھاں لفظ ایہے لبھ پیندے سن، جو مول روپ وچ دیسی بولیاں توں لئے گئے ہن، پر اوہناں اُتے اُچھار سنسکرت دا پایا گیا ہے۔

۵

پروفیسر پریم پرکاش سنگھ آپنی کتاب "پنجابی بولی دا نکاس تے وکاس" تے پھیر آپنے مضمون "پنجابی بھاشا ــ آریا کہ اناریا" وچ اوسے لیہ تے ٹُرے ہن جس لیہ تے سنت سنگھ

یکھوں تے دُنی چندر ہوری ٹُرے ہن۔

اِنج ای پروفیسر شیام دیو پراشٹر[۱۴] نے وڈی گھالنا گھال کے اتے وید، پران، اپنشد، براہمن، تے ۱۰۰ توں ودھ سنسکرت دیاں کتاباں پھرول کے، ڈیڑھ دو ہزار لفظ ایجے گنوائے ہن جیہناں بارے اوہ ایہہ آکھدے ہن کہ ایہہ سنسکرت وچوں پنجابی وچ آئے ہن۔ جیویں کہ مَیں پہلاں لکھ آیا ہاں، معاملہ اصل وچ اُلٹ ہے۔ حقیقت وچ ایہہ لفظ پنجابی وچوں سنسکرت وچ گئے ہن کیوں جو جے ایہہ سنسکرت دے آپنے لفظ ہوندے تاں ایہہ ہَولی ہَولی سنسکرت دیاں کتاباں وچ نہ داخل ہوندے۔ اُتے دُسیاں ۱۰۰ کتاباں دی تھاں تناں چاراں وچوں ای لبھ پیندے۔ سوچن والی گل ایہہ ہے کہ کسے بولی دی لفظالی ای کِنّی کو ہوندی ہے؟ ایہہ کیویں ہو سکدا ہے کہ ہزاراں ہزاراں ورھیاں تائیں سارے لکھیاراں دیاں نظراں توں اوہلے رہن، تے پھیر اک دیہاڑے ملکڑے جیہے آپنے مونہاں توں گھنڈ چکنے شروع کر دین۔

ایہو گل ڈاکٹر دھرمیندر کُمار گپت[۱۳] ہوراں نوں وی آکھی جا سکدی ہے جیہناں دا ہندی مضمون "شیخ فرید کی بھاشا" چھپیا ہے۔ اوہناں نے عربی فارسی دے لفظ چھڈ کے باقی سارے لفظاں دا رشتہ سنسکرت نال جوڑیا ہے۔ نال دے نال ایہہ وی لکھیا ہے کہ گیارہویں بارہویں صدی عیسوی وچ اِک پاسے اپ بھرنش وچ اُدب تخلیق کیتا جا رہیا سی تے دوجے پاسے اجوکی بولیاں (پنجابی ہندی، سندھی، بنگالی، گجراتی وغیرہ) وجود وچ آ رہیاں سن۔ ایس پاروں ضروری سی کہ اجوکیاں بولیاں وچ اپ بھرنش دا عنصر داخل ہو جاوے۔

اسیں ڈاکٹر دھرمیندر کُمار گپت دے بیان نوں "سینہہ رانک" دی کسوٹی اُتے پرکھدے ہاں۔ ساریاں لکھیا ہے کہ ایہہ کتاب اپ بھرنش وچ لکھی گئی ہے۔ ایس نوں اددہ مان نے لکھیا ہے جس دا اصل ناں عبدالرحمٰن سی۔ اتے اوہ ملتان دا رہن والا سی۔ ایہہ وی لکھیا گیا ہے کہ ایہہ

کتاب ۱۲ ویں صدی وِچ لکھی گئی سی[14] ۔ وَنگی پاروں ایہدے وِچوں دو شعر دیندے ہاں، جو ڈاکٹر بناری داس جین ہوراں آپنے اِک مضمون وِچ دِتے ہن[15] ۔

ے پَہُو بھنئی پسیجھ دِھیئرِ مَن پُنتھِ دھرِ
سنُوَرِ نِرُ لُوئینہہَ وَنہلُوُ نیرُ بھرے
پاڈُ سَہہَ ہِنچ گُمبھہَ تہِہ پَرِ بھمئی !
اَنَ بکئی نِبی پیوِین سُندرِ نِہہ دلیئی

سینہہ راسک وِچ کُل ۲۲۳ شعر ہن ۔ سنت سنگھ سیکھوں ہوراں دسیا ہے کہ اِس کتاب "دے لفظاں وِچوں ۳۰۰ توں ودھیرے لفظ ایسے پنجابی روپ ہن، جو تھوڑے بہت اختلاف نال اَج تک پرچلت ہن[16] "۔

اوسے دَور وِچ (۱۲ ویں صدی) ملتان دے ای جم پل (بابا فرید) جس بولی وِچ شاعری کردے ہن، اوہدا ٹاکرا سینہہ راسک دی بولی نال کر کے دیکھ لوو، ساری گل آپے ای واضح ہو جاندی ہے ایہہ کیویں ہو سکدا ہے کہ اِکو ویلے، اِکو شہر وِچ بہہ کے دو بندے ادب تخلیق کرن، پر دوواں وِچوں اِک دی بولی دا تاں اِک لفظ وی پلے نہ پوے، اتے دوجی اِنج ہووے جیویں اوہ اَج دی بولی جاندی ہے ۔

جے اپ بھرنش پنجابی دی جننی ہوندی تاں اِکو ویلے، اِکو شہر وِچ لکھے جاون لگیاں زمین آسمان دا فرق نہیں ہونا چاہیدا سی ۔ ایس پاروں ایہہ منناپوسی کہ سینہہ راسک ملتان وِچ نہیں لکھی گئی سی سگوں کسے ہور صوبے وِچ لکھی گئی سی ۔ اتے جو تھوڑی بہت آلو وِچ لفظاں دی سانجھ لبھدی ہے، اوہ کسے اِک مڈھلے غیر آریائی سومے دی نشاندہی کر دی ہے (اتے ایہہ سانجھ ساریاں بولیاں وِچ پسری لبھدی ہے) ۔

اِک ہور وی گل ہے۔ سینہہ ہاسنگ دا کوئی وی کھرڑا پنجاب توں نہیں لبھیا سگوں بارے دے ساسائے گل چار) گجرات کاٹھیاواڑ (ڈہن تے بڑودہ) توں لبھے ہن۔

اصل گل ایہہ ہے کہ کجھ پرانے لکھیاراں سنسکرت توں وکھریاں دسن لئی پراکرت اپ بھرنش وغیرہ لفظ ورتے ہن۔ ایہناں لفظاں نوں جیہناں معنیاں وچ اوہناں نے ورتیا ہے اوہ تاں وسار دِتا گیا، پر جو معنی ایہناں لفظاں نوں یورپی لکھاریاں نے پہنائے اوہ پلے بنھ لئے گئے۔ سِٹا ایہہ نکلیا کہ پچھلے ماہرین لسانیات (اتے خاص کر کے بھارتی) ہنیرے وچ ٹھوکراں کھا رہے ہن۔

پتنجلی نے آپنی کتاب "مہابھاشیہ" وچ لکھیا ہے:

एकैकस्य शब्दस्य वह्वो ऽपभ्रंशाः,
तद् यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी,
गोपी. गोता, गोपा, तालिकेत्येवमद्यो
ऽपभ्रंशा।

ایتھے اوس نے اپ بھرنش دا لفظ بولڑی (DIALECT) لئی ورتیا ہے پر ساڈے عالماں نے پتنجلی دے آکھے دی روشنی وچ اپ بھرنش نوں وچارن دی تھاں ایہہ نظریہ گھڑ لیا کہ ویدک سبھ دا مڈھ ہے۔ ایس توں سنسکرت، ایس توں پراکرت، ایس توں اپ بھرنش اتے ایہدی کُکھ توں اجوکیاں بولیاں وجود وچ آئیاں ہن۔

ایس نت پرتی وٹن وٹاندرے بارے جد کوئی ٹھکویں دلیل نہ لبھی تاں ایہہ کم ابھیر آہیر ناں دی قوم دے سر مڑھ دِتا۔ آکھے، ایس قوم نے آکے پراکرت نوں اپ بھرنش وچ وٹایا سی۔

گل بڑی دُراڈی ٹُر گئی ہے۔ جے پراکرت بارے گل چھوہی گئی تاں ایسیں آپنے موضوع

توں ہور وی پراںہہ ٹُر جاواں گے ۔

۶

سِدھی ساڈی گل ایہہ ہے کہ آریاں دے آون توں پہلاں پنجاب وِچ وکھ وکھ نسلاں دے لوک وسدے سن ۔ ایہناں وچوں کئی قوماں آریاں وانگوں باہروں آئیاں سن ۔ اوہ جیویں جیویں آوندیاں گئیاں سن ، ایتھوں دی آبادی وِچ رَچدیاں مِچدیاں گئیاں سن ۔

نیگریٹو ، آسٹرلائیڈ تے دراوڑاں بارے تاں اجوکی کھوج پورا ٹھوہ لا چکی ہے کہ ایہناں نسلاں دے لوک باہروں آئے سن ۔ ہڑپا توں لبھیاں کھوپڑیاں دا تجزیہ وی وکھ وکھ نسلاں دی دَسّوں دی دس پاوندا ہے ۔ایسے توں اڈ رِگ وید وِچ وی پنجاب دے کجھ غیر آریائی نسلی گروہاں دی دس پائی گئی ہے ۔ دسیو[1] ، اُسُر تے نِشادھ بارے تھاواں تھائیں لکھیا گیا ہے ۔

ایہو ای نہیں سگوں اجوکی کھوج نے تاں ایہہ وی ٹھوہ لا لیا ہے کہ اَج توں ڈیڑھ کروڑ سال پہلاں پنجاب وِچ انساناں دی آبادی موجود سی ۔ سواں وادی توں لبھن والے انساناں دی رہند کھُوندھ نوں Panjab Dropithecus دا ناں دِتا گیا ہے ۔

گل کجھ وی ہووے ایہہ پک ہے کہ آریاں دے آون توں پہلاں ایتھے لوک وسدے سن ۔ اوہناں دی اپنی رہتل ، آپنا مذہب ، آپنا رسم الخط تے اپنی بولی سی ۔ ایہو بولی پنجابی سی ۔ آریا جدوں آئے ، آپنے نال ویدک بولی لے کے آئے ۔ آپو وِچ دے ورتارے نال اِک نے دوجے توں

---

[1] ؛ ایہہ دسیو راجہ ای سی جیہدے کول " ناٹ شاستر " دے لکھیار بھرت مُنی نے اِک دیوتا توں ڈردیاں پناہ لئی سی ۔

لفظ اُدھارے کے آپنی بولی دا انکھڑواں انگ بنا لئے ۔ جد پانِنی نے ویکھیا کہ مقدس ویداں دی بولی دِنوں دِن مقامی اثرات ہیٹھ آ کے وِٹّدی جا رہی ہے ۔ اگلّے غیر آریائی لفظ ای نہیں لئے جا رہے سگوں ویدک لفظاں دا اُچارن وی مقامی لہجیاں دے اثر ہیٹھ وکھو وکھرا ہوندا جا رہیا ہے، تاں اوس نے ورتیندی بولی وِچ اِکسارتا قائم کرن لئی آپنی گرامر (اشٹادھیائے) لکھی۔ پانِنی ولوں نیم بدھ بولی نوں بعد وِچ آون والیاں نے سنسکرت[1] آکھیا۔

بولی ڈُوبھے وانگ تاں ہوندی نہیں، جتھے کھلوتا پانی سڑدا رہندا ہے۔ ہر بولی وِچ دان پردان دا عمل جاری رہندا ہے۔ ایس پاروں جتھے سنسکرت نے ڈھیر سارے لفظ پنجابی وِچوں لئے (اتے دوجے صوبیاں وِچ جا کے، اوتھوں دیاں مقامی بولیاں وِچوں لئے) اوتھے چوکھے سارے لفظ پنجابی نوں وی دِتے ۔

کئی واری ایہہ وی ہوندا ہے کہ کسے بولی وِچ اِک لفظ پہلاں ای موجود ہوندا ہے پر بولن والے ملوّلی جاں کسّتے سِدھ دوجی بولی دا لفظ اوہدی تھاں عام ورتوں وِچ لے آوندے ہن ایس توں ایہہ مطلب کدے وی نہیں کڈھیا جا سکدا کہ لین والی بولی وی دین والی بولی دے ٹبر نال جُڑ گئی ہے۔ ونگی پاروں کجھ لفظ ویکھو:

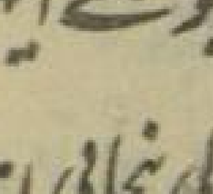
انگریزی	:	ٹائم	ٹیم	ویلا
فارسی	:	ہندوانہ	ہدوانا	متیرا
"	:	شہتیر	چھتیر	کڑی

---

[1] پانِنی نے ویدک بولی لئی "چھندس" اتے آپنی بولی یعنی سنسکرت لئی "لوک" لفظ ورتیا ہے۔

عربی :	تعویز	تویت	گنڈا، رکھ
" :	تعلق	سبنڈھ	سانگا
سنسکرت :	بلی وردو	بلد	ڈھگا

۷

بابا فرید دی بولی بارے لکھن لگیاں سانوں اُتلیاں گلاں نوں دھیان وِچ رکھنا پوسی، پر اَوکڑ ایہہ ہے کہ سنسکرت توں پہلاں بولی جاون والی بولی وِچ سانوں کوئی کتاب نہیں لبھدی۔ ہڑپا توں ہزاراں دی گنتی وِچ موہراں لبھیاں ہن، پر مندے بھاگاں نال اوہ اَج تائیں پڑھیاں نہیں جا سکیاں۔ ڈنمارک، روس، امریکہ تے دُوجے مُلکاں وِچ ایہناں موہراں نوں پڑھن دا جتن کیتا جا رہیا ہے۔ کوپن ہیگن دے پرپولا تے اوہناں دے ساتھیاں دے جوڑتے ایہناں بارے ساہمنے آتے ہن، اوہ تاں ایہو دسدے ہن کہ ہڑپا رسم الخط دی بولی پنجابی ای سی۔ جیویں[۱۴]: مَٹ ( )، مُٹھ ( )، پھکر ( )، کوٹ ( )، چوَر، جَت، ڈمبرو، دل، مُلوک، کن وغیرہ وغیرہ۔

ایس پاروں اسیں مُکدی ایہہ مُکا سکدے ہاں کہ پنجابی بولی سنسکرت دا وِٹیا ہویا رُوپ نہیں، سگوں ایہہ مُڈھ قدیم توں ایتھے موجود ہے۔ اِنج ای بابا فرید دی بولی مُڈھلے رُوپ وِچ اوہو قدیمی پنجابی ای ہے، پر نال نال ایہدے وِچ مُنڈا، دراوڑ، سنسکرت، عربی فارسی وغیرہ بولیاں دے لفظ وی ورتے گئے لبھدے ہن۔

(پنجابی بولی بارے ودھیرے جان کاری لئی کھیار دا مضمون "پنجابی بولی دا پچھوکڑ"، ویکھو، جو وارث شاہ میموریل سوسائٹی چھاپدی پئی ہے)

(۱) روزنامہ "امروز" لاہور (۲۷ ستمبر ۱۹۵۹ء)

(۲) پنجابی بھاشا دا پچھوکڑ۔

(۳) سندھی بولی جو بنیاد، ڈاکٹر غلام علی الانا، زیب ادبی مرکز، حیدر آباد، ۱۹۷۴ء

(۴) Indo-Aryan & Hindi.

(۵) The Origin & Dev. of Bengali, P/42.

(۶) پنجابی بھاشا دا وکاس، صفحہ ۱۱

(۷) Orion. P/ 206-10

(۸) پنجابی بھاشا دا اتہاس، صفحہ ۳۲

(۹) اوہو ای، صفحہ ۷۵

(۱۰) پنجابی بولی دا نکاس تے وِکاس۔

(۱۱) کھوج درپن، گورو نانک یونیورسٹی، امرتسر، (جنوری ۱۹۷۶ء)

(۱۲) پنجابی اتے سنسکرت دے سنبندھ ("پرکھ"، ۱۹۷۳ تے ۱۹۷۴ء)

(۱۳) بابا شیخ فرید، مرتب گوربچن سنگھ طالب۔

(۱۴) پرکھ، پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ، (۱/۱، ۱۹۶۵ء)

(۱۵) سینہہ راسک، اورینٹل کالج میگزین، لاہور، (فروری ۱۹۴۷ء)

(۱۶) پنجابی ساہت دا اتہاس، جلد پہلی، صفحہ ۳، فٹ نوٹ ۲
(مضمون: اتہاسک پچھوکڑ، سنت سنگھ سیکھوں)

(۱۷) پرکھ، پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ (۱/۱) ۱۹۶۵ء (مضمون: اپ بھرنش تے پنجابی، ڈاکٹر دیوندر ناتھ راجگورو)

(۱۸) روزنامہ "ڈان" کراچی (۲۰ جولائی ۱۹۶۹ء)

اوّل شیخ فرید شکر گنج، عارف اہل ولایت

ہِک ہِک سُخن زبان اوہدی دا، راہبر راہ ہدایت

جت دِہاڑے دھن وری ساہے لئے لِکھاء
مَلک جِ کنی سُنیدا مُہ دیکھالے آء

جِت دِہاڑے دھن وری ، ساہے لئے لِکھاء
ملک جو کنّیں سُنیندا ، مُونہہ دِکھا لے آء

جِت : جس

ع جِت وَل یار اُتّے وَل کعبہ ، بھاوَیں ویکھ کتاباں چارے

وَھن : سوانی ، تیِنْویں ، تریمت ۔

ع دُٹھے گھاہ چِریں نِت رُہی ، سا دھن دریں ولووے

وری : ویاہی گئی ، پرنیجی

ساہے : ویاہ دِی تاریخ

ع بنت ساہا لکھیا ، رَل کر پاوو تیل

ملک : ملک الموت ، عزرائیل .

کنّیں : کناں نال

ع اساں کنّیں سُنیا خانا ، ویر تساڈا آیا (دمودر)

جند نمانی کڈھیے، ہڈا گوکرڑکاء
ساہے لکھے نہ چلنی جندُو کوں سمجھاء

جِنڈ نمانی کڈھیے، ہڈاں کوں کرڑکاء
ساہے لکھے نہ چلنی، جِنڈو کوں سمجھاء

جِند : زندگی، روح، جان

ع کہے حسین فقیر سائیں دا، آون ایہی وار جندو (شاہ حسین)

نمانی : عاجز، مسکین

ے رکیہ ریلیاں کرے نمانی، جیں دا جانی وِچھڑیا ہالی (شاہ مراد)

کوں : نوں

ے اٹھ گھوڑے میں تیکوں دیواں، ہور مجھیں تے گائیں (دمودر)

کرڑکاء : توڑ کے

ع وارث شاہ جیوں گور وِچ ہڈ کرڑکن، گرزاں نال عاصی گنہگار دے جی (وارث)

چلنی : چل سکدے، ٹل سکدے۔ وارث شاہ نے وی ایہہ گرامری بنتر ورتی ہے۔

ے چور یار تے ٹھگ نہ رہن گجھے، کتھوں چھپنی آدمی کار دے جی (وارث شاہ)

جِندو : زندگی، جان، جند

ع جندو دے بھوراہی ہویا، دِھیدو آکھ سنایا (دمودر)

جند وُہٹی، مرن وَرُ، لے جاسی پرناءِ
آپن ہتھی جولِ کے، کےَ گلِ لگےَ دھاءِ

رجند وَوہٹی، مرن وَر، لے جاسی پرناءِ
آپن ہتھیں جول کے، کیں گل لگے دھاءِ

مرن : موت

عہ مرن تھیں مر رہے اگے باہو ، جیہناں حق دی رمز پچھاتی ہو (باہو)

ور : لاڑا

ہ۔ کہے حسین فقیر سائیں دا ، میں وَر چنگے نال منگی آں

پرناءِ : ویاہ کے۔ ہ نہ آکھ سدلیاں گنگیاں ، کو جھے نہ پرناء (شاہ مراد)

آپن : اپنے۔ عہ آپن ہتھیں اپنا آپے ہی کاج سواریئے

جول کے : ٹور کے ، وِدا کر کے ،

پیورے تھیں سوہرے جولی ، پیورے گھر بادشاہی (شاہ مراد)

کیں : کس دے ، کیہدے

کجھ مہر نہیں منہ کیں ، گوکاں چپ کر جیا بے صبرا (شاہ مراد)

دھاءِ : دَوڑ کے ، نس کے ، بھج کے ،

عہ اُڈی وانگ لبین جیوں ، تاں گل لگی دھا (دمودر)

والہ نِکی پُرسلات کنّی ن سُنی آءِ
فریدا کڑی پوندی ای، کھڑاں آپ مُہاءِ

والوں نکّی پُل صراط ، کنّیں نہ سُنّی آءِ
فریدا کڑِی پوندی اِی ، کھڑا نہ آپ مُہاءِ

کڑی : واج ، بڑک ۔ ع
کڑاں پوندیاں مویا ہا دیس وچوں ، قصے سکے سن کھوٹیاں گالیاں دے (وارث)
پوندی اِی : پیندی ہے ۔ ع
کڑاں پیندیاں آپ مہا بیٹھوں ، ہُن ہال بو بو دسّو کم کیہڑے
مُہاءِ : لٹا ، گوا ۔
ع انھّا آگوُ جے تھیے ، سبھ ساتھ مُہادے

فریدا در درویشی گاکھڑی، چلاؐ دُنیا بھتِ
بنھِ اُٹھائی پوٹلی، کِتھےَ و نجھا گھتِ

۲

فریدا در درویشی گاکھڑی . چلاں دنیا بھت
بنھّ اُٹھائی پوٹلی ، کِتھےّ ونجاں گھت

گاکھڑی : اوکھا . مُشکل -

ع ست گُر کی سیوا گاکھڑی

بھت : دانگ ، جیویں

ع اُو کالا اِت بھت ہویا ، اساں دردمنداں دِیاں آہیں (دمودر)

ونجاں : جاواں

ع پانی ہِک بکّی ونجاں ، یا نال سیّاں دو تِن پچونہہ پنجاں (شاہ مراد)

گھت : سٹ کے ، رکھ کے .

ع گھت کے جان جگر دِچ آرہ ، دیکھ کباب تلیندے ہُو (باہُو)

کِجھ نہ بُجھے، کِجھ نہ سُجھے، دُنیا گُجھی بھاہِ
سائیں میرے چنگا کیتا، ناہی ت ہنبھی جھاں آہِ

٣

کجھ نہ بُجھے، کجھ نہ سُجھے، دُنیا گُجھی بھاہ
سائیں میرے چنگا کیتا، نہیں تاں ہنبھی دجھاں آہ

گُجھی : لکی ہوئی، چھپی ہوئی۔
ع کفر پوی، مت مریں مریندی، گُجھی گل نہ کائی (دمودر)
بھاہ : اگ
ع سینے بھاہ بھڑکن بھاہیں (شاہ مراد)
ہنبھی : ہوں بھی، مَیں دِی۔
ع ہنبھی ونجاں ڈُمٹی....
دجھاں : سڑ جاندا، جل جاندا۔
ع پویں دجھیں نانکا، ترِیئے کرہیں لگ

فریدا جے جاناں تِل تھوڑڑے سنمل بُک بھری
جے جاناں، سہ نندھڑا، تاں تھوڑا ماٹھ کری

۴

فریدا جے جاناں تِل تھوڑڑے، سنبھل بُک بھرِی
جے جاناں شوہ نندھڑا، تھوڑا مان کری

تِل : اِک جنس دا ناں ہے، جیہدا تیل وِی کڈھیا جاندا ہے۔
ع پرہوں پیڑے جیوں تِل تیلی (شاہ مراد)

شوہ : مالک، سائیں، مجبوب۔
ع جیہناں میرا شوہ رِجھایا، تِنہاں نہیں بھوجم دا (شاہ حسین)

نندھڑا : چھوٹی عمر دا، نِکا جِنا بال، ندھا
ع سگھڑ، چتر تے عقل دا کوٹ نڈھا، مجھیں بوہت سنبھال کے چار دا ہے (وارث شاہ)

مان : فخر، غرور
ع اوگن ہاری مان نہ کوئی، عرض کراں دیدار دی (شاہ مراد)

جے جاتا لڑ چھجنا، پیڈی پائیں گنڈھ
تے جیوڈ سے ناہِ کو، سبھ جگ ڈِٹھا ہنڈھ

۵

جے جاناں لڑ چھجنا، پیڈھی پائیں گنڈھ
تَیں جے وڈ ہَیں نہ کو، سبھ جگ ڈِٹھا ہنڈھ

چھجنا : ادھورانا
پیڈھی: پکّی، پیچویں، مضبوط
تیں جے وڈ: تیرے جیڈا، تیرے جِنّا وڈا
جیوڈ صاحب، تیوڈ داتیں، دے دے کرِ ضیائیں
ہنڈھ : ٹُر پھر کے، گھوکھ کے، تجربے وچوں لنگھ کے۔

فریدا جے تُو عقلِ لطیفُ، کالے لِکھُ ن لیکھ
آپنڑے گِریوان میں سِر نیواں کر دیکھ

۶

فریدا جے تُوں عقل لطیف. کالے لِکھ نہ لیکھ
آپنڑے گریوان میں، سِر نیواں کر دیکھ

لیکھ: لکھت، قسمت
ع سڑے لیکھ ساڈے لج پئے تینوں، وڈی سوہنی دھونوں پیک لگی (وارث شاہ)
آپنڑے: آپنے
ع آپنڑے من چت کہہ چنگیریا
گریوان: گریبان، گلما

فریدا جو تے مارنِ مُکیا، تِنھاں مائے گھُمِ
آپنڑے گھرِ جائیے، پیر تِنھا دے چُمِ

٧

فریدا جو تَیں مارن مُکیاں، تنہاں نہ ماریں گھُم
آپنڑے گھر جا تییے، پَیر تنہاں دے چُم

تَیں : تینوں

ع وجّی تار، راگ مَیں لدّھا، جو تَیں گل الائی (دمودر)

تنہاں : اوہناں

ع بھٹھ تنہاں دا جیونا، جنہاں پرائی آس (شاہ مراد)

گھُم : پرت کے، اُلٹا کے،

ع صاجزادڑییے نی، سر پَر جا تییے نی، گھُم نہ آونییے نی (شاہ حسین)

فریدا جاں تو کھٹن ویل، تاں تو رتا دُنی سیو
مرگ سوائی نیہہ، جاں بھریا تاں لدیا

۸

فریدا جاں تو کھٹّن ویل، تاں تُوں رتا دُنی سیوں
مرگ سوائی نینہہ، جاں بھریا تاں لدیا

تو: تیرا

ع تو کوں کجھ ناہیں پردہ، پھول نہ عیب وچاری دا (شاہ حسین)

ویل: ویلا، وقت

ع آکھ دمودر ویل خوشی دا، ہیر سلیٹی پایا (دمودر)

رتا: رنگیا ہویا، گڑھچیا ہویا

سیوں: نال

ع اُتم ایہہ وچار ہے، جن سچے سیوں چت لایا

سوائی: سوایا، ودھ نوں ودھ، بوہتا۔

ع بادشاہی جو اکبر سندی، دِن دِن دُون سوائی (دمودر)

دیکھ فرِیدا جُ تھیا داڑی ہوئی بھُور
اگہُ نیڑا آیا پچھا رہیا دُورِ

۹

دیکھ فریدا جو تھیا، داڑھی ہوئی بھُور
اگوں نیڑا آیا، پچھا رہیا دُور

تھیا : ہویا
ع چکڑ لایاں کیا تھیے، جاں ٹُٹے پتھر بندھ
بھور : بھوری، چِٹّی، کرڑ بگّی
اگوں : اگلے پاسیوں (موت والے پاسیوں)
آیا : گورو گرنتھ صاحب وِچ ایہہ لفظ "آ ئِ آ" کر کے لکھیا گیا ہے۔
تاں جے ایس چرن دِیاں ۱۲ ماتراں پوریاں ہو سکن ؛ "آیا" دِیاں چار ماتراں بَن۔

دیکھ فریدا ج تھیا، شکر ہوئی وِس
سائیں باجھوں آپنے، ویدن کہیئے کِس

۱۰

دیکھ فریدا جو تھیا، شکر ہوئی وِس
سائیں باجھوں آپنے، ویدن کہیئے کِس

وِس : زہر

ع باہر دھرتی تومڑی، اندر وِس نکور

باجھوں: بناں، سوا

ع سائیں باجھوں ہور کچھ ناہیں (شاہ مراد)

ویدن : پیڑ، دُکھڑا، وچھوڑے دا سَل

ع وِچ پنگھوڑے دے پئی تڑپھے، ویدن رتی نہ جاتی (شاہ حسین)

فریدا اکھی دیکھ پتینیاں، سُن سُن رِینے کن
ساکھ پکندی آئی آ، ہور کریندی ون

۱۱

فریدا اکھّیں دیکھ پتینیاں، سُن سُن رِینے کن
ساکھ پکندِی آئی آ، ہور کریندِی ون

پتینیاں : پتیجیاں، رجّیاں

ع ساتھوں نشانہ ہوسیا مول تیری، سکّے کھسم توں نہ پتینیپی نی (وارث شاہ)

رِینے : گھٹ گئے، سکھنے، بولے ہو گئے، ویرانہ

ع وحدت دا دریا پیا اُچھلے، جل تھل جنگل رِینے ہُو (باہُو)

ساکھ : فصل، کھیتی

ع گل ہوءِ چکی پھیر چھیڑنی ہیں، ہری ساکھ نوں مُڑ کیوں واہنی ہیں (وارث شاہ)

پکندی : پک گئی۔ قادر یار نے معراجنامہ وِچ ایہہ گرائمری ترکیب ایوں ورتی ہے

ـــہ جے کو پچھے تھاؤں ٹھکانا قادر یار سے سندا
ایمن آبادوں پربت پاسے پنجم کوہ وسندا

ون : رنگ

ع آنویں آنویں آیا، اور کریندا ون

فریدا کالی جنھی ن راویا، دَھولی راوَے کوءِ
کرِ سائِیں سیو پِرہڑی، رنگُ نویلا ہوءِ

۱۲

فریدا کالیں جیہنیں نہ روایا، دَھولیں راوے کوءِ
کر سائیں سیوں پرہڑی، رنگ نویلا ہوءِ

کالیں؛ کالے والاں ویلے، جوانی ویلے

راویا؛ رِجھایا، نبھایا

ع شوہ راون دِی ہیں رِیت نہ جانی (شاہ حسین)

دَھولیں؛ چِٹّے والاں ویلے، بڈھیپا

ع دُھپ نال دَھولی داڑھی ہوئی اے، دُدھ واتے نُوں منگو دیندا (دمودر)

سائیں؛ مالک، شوہ

ع کہے حسین فقیر نمانا، باقی نام سائیں دا رہندا (شاہ حسین)

پرہڑی؛ پیار، پریت

ع جیہناں ہر سیتی پرہڑی، تنہاں رجیا پربھ نالے

نویلا؛ نویکلا

ع ٹُٹو بارو، ٹُٹو بھرادو، ہِن چاک نویلا پایا (دمودر)

فرید اکالی ڈھولی صاحب سدا ہے، جے کو چت کرے
آپنا لایا پرم ن لگ ای، جے لوچے سبھ کوءِ
ایسہ پرم پیالا کھسم کا، جے بھاوے تے دے

۱۴

16 فریدا کالیں ڈھولیں صاحب سدا ہے، جے کو چِت کرے
17 آپنا لایا پرم نہ لگ اِی، جے لوچے سبھ کوءِ
ایہہ پرم پیالہ کھسم کا، جَیں بھاوے تَیں دے ءِ

کو : کوئی، وِرلا
ع اَدکھی بوہتی ددستی، کو چاڑھے توڑ جوان (شاہ مراد)
چت کرے : چیتے کرے، دھیان کرے
پرم : پریم، پیار، محبّت
ع ایہا پرم پیالڑا جھوکیو ای، نین مست سن وِچ خماریاں دے (وارث شاہ)
لوچے : تانگھے، چاہوے
ع سر تے موت کھڑی پکارے۔ من لوچے باغ بہاراں نوں (شاہ حسین)
کھسم : مالک، شوہ، خاوند
ع نانک حکم نہ چل اِی، نال کھسم چلے ارداس

فرید اجنھ لوئنِ جگ موہیا، سے لوئنِ مے ڈِٹھ
کجل ریکھ ن سہدیا، سے پنکھی سوءِ بہِٹھ

۱۴

فریدا جن لوئن جگ موہیا، سے لوئن میں ڈِٹھ
کجّل ریکھ نہ سہندیاں، سے پنکھی سوئے بہِٹھ

جن : جیہناں
سے : اوہ
مثال: لگی واؤ جیہناں دے سانے، سے گل دینے بانہیں (دمودر)
لوئن : اکھاں
مثال: سائیں کارن لوئن رتّے، روئے ونجایا حال (شاہ حسین)
بہِٹھ : بیٹھ
مثال: دوئے پُڑ چکّی جوڑ کے، پیسن آئے بہِٹھ

فریدا کُوکیدیا ، چانگیدیا ، متی دیدیا نِت
جو شیطانِ ونجھایا ، سے کِت پھیرہِ چِت

۱۵

فریدا کُوکیندیاں ، چانگیندیاں ، متّیں دیندیاں نِت
جو شیطان ونجایا ، سے کِت پھیریں چِت

کُوکیندیاں : کُوکریاں ، ٹاہراں ماردیاں
ع تھکا ، ہٹّا ، کوکیندا جیبور ، کِسے بہایا ناہیں (دمودر)
چانگیندیاں : چانگراں ماردیاں
متّیں : عقل ،
ع متّیں دینی آں ، بال ایانے نُوں (شاہ حسین)
ونجایا : گوایا ، ضایع کیتا
ع ساری عمر ونجائی اے اینویں ، باقی رہیا نہ کُجھ وے اڑیا (شاہ حسین)
چِت : دِل ، ہاں
ع چِت نُوں ٹکائے رکھیے (بولی)

فرِیدا تھیِو پواہی دبھُ ۔ جے سائیں لوڑہِ سبھُ
اِکُ چھجہِ بیا لتاڑیاہِ ۔ تاں سائیں دے درِ واڑیاہِ

۱۶

فریدا تھیو پواہی دبھ ، جے سائیں لوڑیں سبھ
اِک چھجے ، بیا لتاڑیے ، تاں سائیں دے در واڑیے

تھیو : ہو جا

ع سمجھ ایانی ، تھیو سیانی ، بُجھے جہیں بُجھائے (دمودر)

پواہی : پہیے دی ، رستے دی

دبھ : گھاہ دی اِک قسم

ع لیلیٰ باجھوں مجنوں جم گئے دبھ بوُل

چھجے : تار تار کرے

ع چھجے کایا ہوئے پرال

بیا : دُوجا

ع ہک رکیری بیا درس بھلیرا (شاہ حسین)

در : بُوہا

ع در سائیں دے عاشق کتوں، مشتاقاں نوں فریاد بھوں (شاہ مراد)

فریدا خاک ن نندیۓ، خاکو جیڈ ن کوءِ
جیودیاں پیرا تلے، مویا اُپر ہوءِ

١٧

فریدا خاک نہ نندیے، خاکو جیڈ نہ کوءِ
جیوندیاں پیراں تلے، مویاں اُپر ہوءِ

نندیے : بھیڑا آکھیے ، بھنڈیے
خاکو : مٹی ، دھرتی
ع کہے حسین فقیر ربانا، گوڑ گوڑا واکرداای مانا، خاکو دے وِچ سماونا (شاہ حسین)
جیڈ : جیڈا
ع ایہہ مثل مشہور جہان اندر، کرم رب دے جیڈ نہ مہر ہے نی (وارث شاہ)
جیوندیاں : جیوندے جی
ع کہے حسین فقیر سائیں دا، جیوندیاں مر رہیے وو (شاہ حسین)
تلے : ہیٹھ ، تھلّے
ع نظر تلے کیوں لیا دتّی کن پاٹے، جس دے ہس دے نال زنجیریاں نی (وارث شاہ)

فرِیدا جا لبُ تا نیہہ، کیا لبُ تا کوُڑا نیہہ
کِچرُ جھتِ لگائیِئے، چھپرِ ٹُٹےَ میہہ

١٨

فریدا جاں لب تاں نینھہ، کیا لب تاں کُوڑا نینھہ
کچر جھٹ لنگھائیے، چھپر ٹُٹّے مینھہ

لب : لالچ۔
ع جیہناں سچ، تنہاں لب نہیں پیارے (شاہ حسین)
نینھہ : پیار، محبت
ع جس پیارے سیوں نینھہ، تئیں اگے مر چلیئے
کِچر : کِتنے چر تیک، کدوں تیک
جھٹ : ویلا، وقت

فریدا جنگلُ جنگلُ کیا بھوہِ ، ونِ کنڈا موڑیہِ
وسی دبُ ہیالیئے ، جنگلُ کیا ڈھوڈھیہِ

۱۹

فریدا جنگل جنگل کیا بھویں ، ونِ کنڈا موڑیں
وسی رب ہیا لیے ، جنگل کیا ڈھونڈیں

بھویں : پھریں ، گاہویں ، گھمیں
ع ہم در در بھویں اب تجھے دیکھا ، ناچوں تے کھیلوں چھن چھننا (شاہ مراد)
ون : جنگل
ع من مکھ موہ غبار جیوں بھلا منجھ وتیں
وسی : وسدا ہے ، رہندا ہے ۔

ع
آپنی کرپا کر کے وسی ، ون تس ہرپا ہوئے

ہیالیے : دل وچ

فریدا ایہنی نکی جنگھیے، تھل ڈُوگر بھواوم
اجُ فریدے کُوجڑا، سے کوہاں تھی اوم

۲۰

فریدا ایہنیں نکی جنگھئیں، تھل ڈونگر بھویوم
اج فریدے کُوجڑا، سے کوہاں تھیویوم

جنگھئیں : لتاں نال،
ع لوتھاں جھڑن زمین اُتے، رت لگے جنگھی بانہیں (دمودر)
ڈُونگر : پہاڑ،
ے ایتھاں میں مُٹھڑی رُلی رہوے ڈونگر
اوہ رل وُٹھڑا وِچ پیک شہر (عاقل محمد جوگی)
بھویوم : میں پھریا ہاں۔ گھمیا ہاں۔
سے : سو
ع بردا سیاں درختاں دی کریں راکھی، پھل پکن تے کھان نصیب والے (بردا پشاوری)
تھیویوم : میتھوں ہو گیا ہے،

فریدا راتی وڈیاں، دُکھِ دُکھِ اُٹھن پاس
دِھرگ تِنہا دا جیویا، جِنہا وِڈانی آس

۲۱

فریدا راتیں وڈیاں ، دُھکھ دُھکھ اُٹھن پاس
دھرگ تنہاں دا جیوناّ ، جیہناں وڈّانی آس

دُھکھ دُھکھ : سُلگ کے
ع سِکدیاں سِکدیاں سِک اگ نہ ہوئی ، دُھکھ دُھکھ بھانبڑ بلیا (شاہ مراد)
پاس : پاسے
دھرگ : پھٹکار ، لعنت ،
ع بن ناؤیں دھرگ واس ، پھٹ سو جیویا
وِڈانی : بیگانی ، اوپری ، پرائی۔
کیوں نہ مرتِ بجے جیئڑا نہ دِبجے ، جاں شوہ بھیا وِڈانا
آس : اُمید
ع میرے واسطے اوس نے لئے ترلے، کیویں اوس دی آس پُجائیے نی (وارث شاہ)

فریدا جے مَے ہودا وارِیا، مِتا آئیڑیا
ہیڑا جلے مجِیٹھ جیو اُپرِ انگارا

٢٢

فریدا جے مَیں ہوندا وارِیا، مِتّاں آئیڑیاں
ہئیڑا جلے مجیٹھ جیوں، اُپر انگاراں

مِتّاں : مِتراں، سجناں، دوستاں
آئیڑیاں : آئے ہوئے
ہئیڑا : ہیا، دِل

ع تو شہ چرنیں مینڈا ہئیڑا

مجیٹھ : لال رنگ دی اِک لکڑی۔

ع اندر رچے سچ رنگ، جیوں مجیٹھے لال

انگاراں : انگیارے، کوئلے

ع لوکاں دے گھر ترے ترے دِھیاں، توں مَیں مِچ انگاراں (دمودر)

فریدا لوڑے داکھ بجوریاں کِکر بیجے جٹ
ہنڈھے اُن کتائیدا، پیدھا لوڑے پٹ

۲۳

قریدا لوڑے داکھ بجوڑیاں، کِکر بیجے جٹ
ہنڈھے اُن کتائیندا، پیدھا لوڑے پٹ

داکھ : انگور - ع تے ہتھ نہ مُولے اپڑے، تھُوہ کوڑی داکھا (چٹھیاں دی وار)
بجوڑیاں : باجوڑ دے علاقے دی (صوبہ سرحد)
پیدھا : پہنن

ع کیا کھادھے کیا پیدھے ہو

کوڑے : چاہوے

ع کتّن سِکھ نی وَہٹیے کُڑیے، چرخیا لوڑیں کھارے (شاہ حسین)

پٹ : ریشم

ع کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی، کاگ نہ تھیندے بگّے (شاہ حسین)

فریدا گلیئے چکڑُ دُور گھرُ نالِ پیارے نیہُ
چلا تِ بھجے کنبلی، رہا ت تُٹے نیہُ

۲۴

فریدا گلیئیں چکڑ، دُور گھر، نال پیارے نینہہ
چلاں تاں بھجّے کمبلی، رہاں تاں ٹُٹّے نینہہ

گلیئیں : گلیاں وِچ

ع رات اندھیری گلیئیں چکّڑ، ملیا یار سپاہی (شاہ حسین)

نینہہ : پیار، محبّت

ع مَیں تے رانجھے دا نینہہ چروکا، جاں صاحب خلقت ساجی (دمودر)

بھجو سِجو کنبلی، السہ ورسو میہہ
جاءِ مِلا تنہا سجنا، ٹُٹو ناہی نیہہ

۲۵

بھجّو سجّو کمبلی، اللہ ورسو مینہہ
جاءِ مِلاں تنہاں سجناں، ٹُٹّو ناہیں نینہہ

بھجّو : بھانویں بھج جاوے
سجّو : بھانویں سِتّھی (سِنجّھی) ہو جاوے
ورسو : بھانویں ورھ پوے
نینہہ : پیار، محبت
ع کِسے تتڑے وقت سی نینہہ لگا، کھیت بیجیا بھُنیاں دانیاں نوں
(وارث شاہ)

فریدا مَے بھولاوا ایگ دا مَتُ مَیلی ہوءِ جاءِ
گیہلا رُوحُ ن جانئی، سِرُ بھی مِٹی کھاءِ

۲۶

37 قریدا مَیں بھولاوا پگ دا، مت مَیلی ہو جاءِ
گیہلا روح نہ جانئی، سر بھی مِٹی کھاءِ

بھولاوا: بُھلیا ہویا، بھلیکھے وِچ

ع اچا چیتی بھول بھولاوے، بابل دے گھر بھولی آں نی (شاہ حسین)

گیہلا: غافل

ع گیہلا لوک جانے دیوانی، مَیں رنگ صاحب دے رنگی ہاں (شاہ حسین)

جانئی: جاندا

ع بھولا وَید نہ جانئی، کرک کلیجے ماںہہ

فریدا شکر کھنڈ نِوات گُڑ ماکھیو مانجھا دُدھ
سبھے وستو مِٹھیاں رب ن پُجن تُدھ

۲۷

فریدا شکر، کھنڈ، نوات، گُڑ، ماکھیوں، ماجھا دُدھ
سبھے وستو مِٹھیاں، رب نہ پُجّن تُدھ

نوات: نبات، مشری
ماکھیوں: شہد
ع گوڑ مِٹھا، گوڑ ماکھیوں، گوڑ ڈوبے پُورہ
ماجھا دُدھ: مجھ دا دودھ
ع چاول چِٹے تے دُدھ ماجھا، گُڑیاں وِچ پتاسے پائے (دمودر)
وستو: چیز، شے، وست
ع اکھ دمودر سبھو وستو، تیتھوں گھول گھمائیں (دمودر)
تُدھ: توں، تیرا
ع کہے حسین فقیر نمانا، تُدھ باجھوں کوئی ہور نہ جانا (شاہ حسین)

فریدا روٹی میری کاٹھ کی لاوݨ میری بُھکھ
جِنہا کھادھی چوپڑی، گھݨے سہݨِ گے دُکھ

٢٨

فریدا روٹی میری کاٹھ کی، لاوݨ میری بُھکھ
جیہناں کھادِی چوپڑی، گھݨے سہݨ گے دُکھ

کاٹھ : لکڑ

ع ایوں کر دھیدو جاپے یارو، وس کاٹھ کہاڑے آیا (دمودر)

گھݨے : بُوہتے، ڈھیر سارے

ع ہوسن نِت بہار تے رنگ گھݨے، وِچ بیلڑے دے نال بیلیاں دے
(وارث شاہ)

دُکھی سُکھی کھاءِ کے ٹھنڈا پانی پیءُ
فریدا دیکھ پرائی چوپڑی، نا ترسائے جیءُ

۲۸

رُکھی سُکھی کھاءِ کے ٹھنڈا پانی پیءُ
فریدا دیکھ پرائی چوپڑی، نہ ترسائیں جیءُ

پرائی : بیگانی، کسے دوجے دی۔

اجُ نہ سُتی کنت سیو انگُ مُڑے مُڑجاءِ
جاءِ پُچھہُ ڈوہاگنی تُم کیو رَینڑ وِہاءِ

۳۰

اج نہ سُتی کنت سیوں ، انگ مُڑیں مُڑ جائیں
جاءِ پچھو ڈوہاگنی ، تم کیو رَینڑ وِہائیں

کنت : کھسم ، خاوند

ع اِکناں ڈھول کلاوے نی سیّو ، اِک کنتاں باجھ وچاریاں (شاہ حسین)

ڈوہاگنی : دُربھاگنی ، چھُٹڑ

ع دھرگ جیون ڈوہاگنی ، مُٹھی دوجے بھاءِ

کیو : کیویں ، کِنج ، کیکن -

ع بیوِیج پت لے گئے ، اب کیو اُگوے دال

رینڑ : رات

ع دِن رینڑ دو نین بھَیں چین گیا ، ہو حیران روواں ایہا کام بنے رے (شاہ مراد)

وِہائیں : لنگھاویں ، گذاریں

ع سنسا ایہہ سنسار ہے ، سُتیاں رَینڑ وِہاءِ

ساہُرے ڈھوئی نا لہے ، پیئیے ناہی تھاؤ
پِرُ واتڑی ن پُچھ ای ، دھن سوہاگن ناؤ

۳۱

سوہرے ڈھوئی نہ لہیں، پئیڑے ناہیں تھاؤں
پِر واتڑی نہ پُچھ اِی ، دھن سوہاگن ناؤں

ڈھوئی : سہارا ، آسرا ، پناہ
ع جتھے کلمہ نبی دا پڑھیے ، اوتھے جیبھے ملے نہ ڈھوئی ہُو (باہو)

لہیں : لین
پئیڑے : پیکے ، ماپے
ع پئیڑے دن چار دہاڑے ، ہر دَل جھاتی گھت نے (شاہ حسین)

پر : محبوب ، پیارا
ع جاں پر اندر ، تاں دھن باہر

واتڑی : گل، بات ،

سَاہُوَرے پیئیَے کنت کی کنت اگم اتھاہ
نانک سوسوہاگنی جُ بھاوَے بے پرواہ
(گورو نانک)

۳۲

سَوہرے پیئیَے کنت کی، کنت اگم اتھاہ
نانک سوسوہاگنی، جو بھاوے بے پرواہ

پیئیَے : پیکے، ماپے
اگم : پہنچ توں باہر
ع اُڈیا بھور بھیا پردیسی، اگے راہ اگم دا
اتھاہ : ڈُونگھا
ع گہر گنبھیر اتھاہ، ہاتھ نہ لبھ اِی
سوہاگنی: بھاگوان، جیہڑی کھسم کول وسدی ہووے۔
ع
کہے حسین سوہاگن سوای، جاں شوہ آپ سنجاپے (شاہ حسین)

ناتی دھوتی سنبھی ستی آءِ نچند
فریدا رہی سُ بیڑی ہنگُ دی گئی کتھوری گندھُ

۳۴

نھاتی ، دھوتی ، سنبھی ، ستی آءِ نچند
فریدا رہی سُ بیڑی ہنگ دِی ، گئی کتھوری گندھ

سنبھی : بنی ٹھنی ، پھبی ہوئی ، شنگاری ہوئی
نچند : نچنت ، بے فکر
ع تم ہو یوں نچند......
کتھوری : کستوری
گندھ : خوشبو

ع
کیہا کنچن ٹٹے سار ، اگنی گندھ پائے لوہار

جوبن جاندے ن ڈران جے سہہ پریت ن جاۓ
فریدا کِتی جوبن پریتِ بِنُ سُکِ گئے کُملاۓ

۳۴

جوبن جاندے نہ ڈراں، جے شَوہ پریت نہ جاۓ
فریدا کِتی جوبن پریت بِن، سُک گئے کُملاۓ

جوبن : جوانی

ع گُڑے جاندِیے نی تیرا جوبن کُوڑا (شاہ حسین)

پریت : پیار، محبت

ع پریت نہ لائیے اور نال، باجھوں رب عباد (شاہ مراد)

کِتی : کتنے، کِنے

ع کِتی رات دریاۓ وگن وہندیاں

فریدا چِنت کھٹولا وانُ دُکھُ بِرہُ وِچھاون لیفُ
ایہُ ہمارا جیونا تُو صاحِب سچّے ویکھُ

۳۵

فریدا چِنت کھٹولا، وانُ دُکھ، بِرہ وچھاون لیف
ایہہ ہمارا جیونا، توں صاحِب سچّے ویکھ

چِنت: چِنتا، سوچ، فکر
ع چِنت بھون من پریو ہمارا

کھٹولا: کھاٹ، منجا

صاحِب: شوہ، سائیں

ع سے اِی راہیں لیکھے پوسن، جو نال صاحب دے جالیاں (شاہ حسین)

برہا برہا آکھیے برہا تُو سُلطان
فریدا جِت تن بِرہُن اُوپجے سو تن جان مسان

۳۶

برہا برہا آکھیے ، برہا توں سلطان
فریدا جت تن برہوں نہ اُپجے سو تن جان مسان

برہا : وچھوڑا ، عشق

ع تڑتی قہر کلور سر تتڑی دے ، تیرے برہا فراق نے کٹھی آں میں (وارث شاہ)

اُپجے : پیدا ہوئے ،

ع ایکو نور سے سبھ جگ اُپجیا ، کون بھلے کئو مندے (کبیر)

مسان : جھاتی ، مُردے ساڑن دی تھاں ، ہوے

ع سوئنے دے کوٹ نہ وپہری پھجے ، ہر ہن جان مسان (شاہ حسین)

برہوں : وچھوڑا ، عشق

ع اکھیں ڈڈھیاں نہیں توں چوبرادو ، پرم کٹھیاں برہوں ستائیاں دیاں (وارث)

فریداا ے وِسُ گنُدلا دھرِیاں کھنُڈُ لِوارِ
اک داہیِد ے رہِ گئے اک رادھی گئے اُجاڑ

۴۷

فریدا ایہہ وِس گندلاں دھرِیاں کھنڈ لِواڑ
اِک راہیندے رہ گئے، اِک رادھی گئے اُجاڑ

گندلاں:

ع وارث شاہ فقیر دے نال لڑنا، کھپن زہر دیاں گندلاں کوڑیاں نی (وارث شاہ)

لِواڑ : لویڑ کے، غلیف کے۔

راہیندے: واہی بیجی کردے مر بیجدے

رادھی : بیجی ہوئی تیار فصل

فریدا چارِ گوایا ہنڈھِ کے چارِ گوایا سمِ
لیکھا رب منگیسیا تُو آ ہوں کیرھے کمِ

۳۸

فریدا چار گوائیاں ہنڈھ کے، چار گوائیاں سم
لیکھا رب منگیسیا، توں آیوں کیہڑے کم

سَم : سوں کے

ع بھلا سہج سیوں سم کر اُٹھیا، ساڈواں سخن پچھایا (دمودر)

لیکھا : حساب کتاب

ع نال مراداں دے جھیڑا تیرا، لیکھا ویندی ردویں کیوں (شاہ حسین)

منگیسیا : منگے گا

ے نانک آکھے رے منا! سُنیئے سِکھ سہی
لیکھا رب منگیسیا، بیٹھا کڈھ وہی

فرِیدا درِ درواڑے جاءِ کے کیوڈِٹھو گھڑِیالُ
ایہُ نِدوسا مارِیئے، ہم دوساں دا کیا حالُ

۳۹

فریدا در دروازے جاۓ کے، کیو ڈِٹھو گھڑیال
ایہہ نِدوسا ماریئے، ہم دوساں دا کیا حال

گھڑیال : گھڑیاں بیتن بارے دسّن والا آلہ
نِدوسا : بے دوش، بے گناہ
دوساں : دوش کرن والے، گناہی

گھڑیے گھڑیے ماریے پھری لہے سزاء
سو ہیڑا گھڑیال جیو ڈکھی ڈیٹ وہاء

۴۰

گھڑیے گھڑیے ماریے، پھریں لہے سزاء
سو ہئیڑا گھڑیال جیوں، ڈکھی رین وہاء

گھڑیے گھڑیے : گھڑی گھڑی پچھوں، پل پل مگروں

لہے : لوے

ع پھکا مورکھ آکھیے پانا لہے سزاء

ہئیڑا : ہیا، دل

ع ہئیڑے نوں عشق چروکا آہا، جاں آہی دُدھ واتی (شاہ حسین)

رین : رات

دہاء : گذارے، لنگھائے

ع دو وی راہ مجازی دے گئے ثابت، نال صدق دے گئے وہا میاں (وارث شاہ)

بُڈھا ہوآ شیخ فرید کنبن لگی دیہہ
جے سَو وَرھیا جیوَنا بھی تنُ ہوسی کھیہہ

۴۱

بُڈھا ہویا شیخ فرید، کنبن لگی دیہہ
جے سو ورھیاں جیوناً، بھی تن ہوسی کھیہہ

دیہہ : سریر، تن، پنڈا
ع بھارا چا نہ سنگاں بی بی، ناہیں قوت وچ دیہہ مینڈی (دمودر)
بھی : پھیر دی، یقیناً
ع رنگن پا رتا گھن کپڑا، بھی چڑھیوس رنگ سوایا (دمودر)
ہوسی : ہووے گا
ع اگے تنہاں دا حال زبون ہوسی، وارث شاہ جو کرن بُریائیاں نی (وارث شاہ)
کھیہہ : گھٹا، سواہ
ع کھلے وال زنانے سارے، رودن، کھیہہ اُڈائی (دمودر)

فریدا بارِ پرائیےَ بَیستا سائیں مجھے ن دیہہِ
جے توُں ایوَے رکھسی جیو سرِیرہُ لیہہِ

۴۲

فریدا بار پرائے بَیسنا، سائیں مُجھے نہ دیہہ
جے توُں ایویں رکھسی، جیو سریروں لیہہ

بار : بوُہا، دروازہ (ہیم چندر نے "سدھ ہیم شبد انوشاسن" وِچ ایس نوں پراکرت دا لفظ دسیا ہے)

بَیسنا : بیٹھنا، بہنا

دیہہ : دے، دوے

ع کر مہر پیا توُں دیہہ دیدار (شاہ مراد)

جیو : جان، روح

ع کیتا رزق نے آن اُداس رانجھا، چلو چل ہی جیو پکاریا ہے (وارث شاہ)

لیہہ : لے

ع نانک ناؤں خدا کا دِل ہچھے مُکھ لیہہ

کندِھ کُہاڑا سِر گھڑا ونِ کے سر لوہار
فریدا ہولوڑی سہ آپنا تو لوڑہ انگیار

۴۳

کندھ کُہاڑا ، سر گھڑا ، وِن کے سر لوہار
فریدا ہوں لوڑی شوہ آپنا ، توں لوڑیں انگیار

کندھ : کندھا ، کندھارا ، موڈھا

ہوں : مَیں

ع چرخہ چاھڑ سبھے گھر گئیاں، رہی اک اکیلی ہوں (شاہ حسین)

لوڑی : لبھدا ہاں ، بھالدا ہاں

فریدا اِکنہا آٹا اگلا اِکنہا ناہی لونُ
اگےَ گئے سِنجھاپُسنہِ چوٹا کھاسی کونُ

۴۴

فریدا اِکناں آٹا اگلا، اِکناں ناہیں لون
اگے گئے سنجاپسن، چوٹاں کھاسی کون

اِکناں : کئی اِک

ع اِکناں بھریا، اِک بھر گئیاں، اِک گھرے، اِک راہے (شاہ حسین)

اگلا : بوہتا، چوکھا، ڈھیر سارا

توں بخشیشی اگلا، نت دیویں چڑھیں سوایا

لون : سالن، سلونا

ع روٹی کھاندیاں لون جے پوے تھوڑا، چا انگلیں دے وِچ ٹٹاایں (وارث شاہ)

سنجاپسن : جانن گے

کہے حسین سُہاگن سوائی، جاں شوہ آپ سنجاپے (شاہ حسین)

پاسِ دمامے چھتُ سِرِ بھیری سڈ و رڈ
جاءِ سُتے جِیران مہِ تھِیے اَتِیما گڈ

۴۵

پاس دمامے، چھت سر، بھیری، سڈو. رڈ
جاء سُتے جیران میں، تھیے اتیماں گڈ

چھت : چھتر
بھیری : تُوتی

ع چُھٹّی دھن جن اندر اکھاڑے، بھوں بھیری تے سرنائیٔ (دمودر)

سڈ : سد، بول

ع ڈاڈھے کیتا سڈ وے اڑیا (شاہ حسین)

رڈ : بھٹ، جَس گاون والا، قصیدہ گو

جیران : اُجڑی تھاں، قبرستان

اتیماں : یتیماں، ماپے چھٹڑ
گڈ تھیے : رل گئے، اک مِک ہو گئے۔

ع ایہہ تن لہریں گڈ تھیا

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیا اُساریدے بھی گئے
کُوڑا سودا کرِ گئے، گوریں آئِ پئے

۴۶

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں ، اُساریندے بھی گئے
کُوڑا سودا کر گئے ، گوریں آئِ پئے

منڈپ ماڑیاں : وڈیاں وڈیاں عمارتاں
ع کوٹھے منڈپ ماڑیاں لائِ بیٹھا کر پسارِیا
اُساریندے : تعمیر کردے
کُوڑا : جھوٹھا
ع مست حسن دی لاف مریندا، کوڑا بول شرابی دا (شاہ مراد)
گوریں : قبراں وچ
کھیڑے ہتھ نہ لاوندے منجڑی نُوں، ہتھ لائِ کے گور وِچ پا دیویں (وارث شاہ)

فریدا کھنتھڑ میخا اگلیا جندُ ن کائی میخ
واری آپو آپنڑی چلے مشایخ شیخ

۴۷

فریدا کھنتھڑ میخاں اگلیاں ، جند نہ کائی میخ
وارِی آپو آپنی ، چلے مشایخ شیخ

کھنتھڑ : کھنتھا ، گودڑی

ع کھنتھا جل کوئلہ بھئی تا گے آنچ نہ لاگ

اگلیاں : بوہتیاں ، چوکھیاں ،

ع حرمت تس نوں اگلی اوہ وجوں بھی دُونا کھائے

جند : جان ، روح

ع دردی جند سجن نوں دیواں ، جاں مرنا اک وارا ہُو (شاہ مراد)

مشایخ : مرشد

ع دنیے دار تے جھاگڑو تے کلاکاری ، بن پھرے مشایخ تے اولیا وے (وارث شاہ)

فریدا دُہ دِیوِی بلندیا ملکُ بہٹھا آءِ
گڑ لیتا گھٹُ لُٹیا دِیوڑے گیا بُجھاءِ

۴۸

فریدا دو دیویں بلشریاں، ملک بہٹھا آءِ
گڑھ لیتا، گھٹ لُٹیا، دِیوڑے گیا بُجھاءِ

ملک : فرشتہ ، ملک الموت
بہٹھا : بیٹھا
گڑھ : قلعہ ، سریر ، جسم
ع مجبور اسیں، ایہہ ذات اساڈی، گڑھ ملتانوں آئے (دمودر)
گھٹ : دِل
جَیں گھٹ آءِ وسیا میرا پیارا، اوتھے دُوجا سماوندا (شاہ حسین)

فریدا ویکھ کپا ہے جِ تھیا جِ سِرِ تھیا تِلاہ
کمادَے ارُ کاگدَے کُنّے کوئِلیاہ
مندے عمل کریدیا ایہ سزاءِ تِناہ

۴۹

فریدا ویکھ کپا ہے جو تھیا، جو سر تھیا تلاں
کمادے ار کاگدے، گُنّے، کوئلیاں
مندے عمل کریندیا! ایہہ سزا تنہاں

ار : اور، تے
ع سُن ہیرے، توُں ہیں نوُنہہ کیئں دی، ار دھی کیئں دی آہی (دمودر)
کاگدے: کاغذ
گُنّے : ہانڈی
مندے: بھیڑے
ع جو مندا چنگا آکھے، کوئی جان سہو (شاہ مراد)

فریدا کنِ مصلّا صُوفُ گلِ دِلِ کاتی گُڑُواتِ
باہرِ دِسے چاننا دِلِ اندھیاری راتِ

۵۰

فریدا کنّھ مصلّا، صُوف گل، دِل کاتی، گُڑ وات
باہر دِسے چاننا، دِل اندھیاری رات

کنّھ : کندھاڑا، موڈھا
کاتی : چُھری

ع کل کاتی، راجے قصائی

وات : مونہہ، بات
تینڈا کیتا ئیں وڈا ہویا، کیہڑے وات سلاہیں (دمودر)

فریدا رتی رتُ ن نکلَے جے تنُ چیرَے کوءِ
جو تنُ رتے رب سیو تن تنِ رتُ ن ہوءِ

۵۱

فریدا رَتّی رت نہ نکلے ، جے تن چیرے کوءِ
جو تن رتّے رب سیوں ، تن تن رت نہ ہوءِ

رتّی : تھوڑا جتنا ، بھورا کو
ع رایتیں رتّی خواب نہ آوے ، دینہاں بوہت حیرانی ہو (باہو)
رت : لہو ، خون
ع نہ دم ہے دمڑی ، نہ رت ہے رتّی ، نہ تول تولہ نہ ماس ماسہ (شاہ مراد)
رتّے : لال ، رنگے ہوئے
ع کہے حسین فقیر نمانا ، نین سائیں نال رَتّے (شاہ حسین)
تن : اوہناں

ع چھُری وگاین تن گل تاگ

ایسُ تنُ سبھ رتُ ہے دتُ بِن تنُ ن ہوءِ
جو سمہ دتے آپنے تِنت تنِ لوبھُ رتُ ن ہوءِ
(گورو امر داس)

۵۲

ایہہ تن سبھّو رت ہے، رت بِن تن نہ ہوءِ
جو شوہ رتے آپنے، تِنت تن لوبھ رت نہ ہوءِ

بِن : بِناں ، باجھوں ، بغیر
ع جے مَیں تو آکھاں تاں صاحب مارے، بِن مَیں رکن میں کہلایا (شاہ مراد)

تِنت : ادس

اگھ دمودر تِنت دِن رلدی ، کھیڑیاں تائیں دوھائی (دمودر)

لوبھ : لالچ

کام کرودھ تے لوبھ موہ ہنکار نُوں (شاہ مراد)

بھے پئے تن کھین ہوۓ لوبھ رت وچھ جاۓ
جیو بیسنتر دھات سُدھ ہوۓ

بھے پیے تن کھین ہوۓ، لوبھ رت وچوں جاۓ
جیوں بیسنتر دھات سُدھ ہوۓ

بھے : بھو، ڈر، خوف

ع بھے صاحب دے پریت ڈرے ہوے میں کون وچاری (شاہ حسین)

کھین : پتلا، لِسّا، ماڑا

ع کھین خراب ہووے ہت کسندھ

بیسنتر : اگ، بھاہ

ع قدرت پون، پانی، بیسنتر قدرت دھرتی خاک

سُدھ : شُدھ، خالص، صاف

شاہ مراد سُدھ میں ہووِیں، جاں پویں وس شریکاں

تیو ہرِ کا بھو دُرمتِ میلُ گواءِ

نانک تے جن سوہنے جِ رتے ہرِ رنگُ لاءِ

تیوں ہر کا بھو، دُرمت میل گواءِ

نانک تے جن سوہنے، جو رتے ہر رنگ لاءِ

ہر : ہری، اللہ

ع ہر ویکھو ہر جانو لوکو، ہر بولو ہر گل وِچ

بھو : ڈر، خوف، بھے

ع لکھاں نوں بھو دوزخ والا، ہِک نت بہشتوں رُسدے ہُو (باہُو)

دُرمت : بھیڑی مت

ہوئے کُچیل رہا مل دھاری دُرمت مت وِکار

جن : جنا، بندہ، آدمی

رتے : رنگے، گڑھے

تیرے تائیں رتے سے، جن گئے ہار گئے نے ٹھگن والے آ

فریدا سو ای سرودُ ڈُھوڈھِ لسہُ جِتھہُ لبھی وتھُ
چھپڑِ ڈُھوڈھے کیا ہووَے چِکڑِ ڈُبےَ ہتھُ

۵۰۳

فریدا سو ای سرور ڈُھونڈ لہہ، جِتھوں لبھّی وتھ
چھپڑ ڈُھونڈیں کیا ہووے، چِکّڑ ڈُبّے ہتھ

سرور : صاف تلا، چشمہ
ع ڈھنڈ پرائی، کُتیاں لگی، ایہیں سرور ماںہہ دھوتیا سے (شاہ حسین)
وتھ : وست، چیز، شے
ع کہو نانک کِرپا کرے، جس نوں ایہہ وتھ دیئے

فریدا ننڈھی کنتؔ را دیو وڈی تھی مُئی آسُ
دھن گوگیندی گور میں تے سہ نا مِلی آسُ

۵۴

فریدا ننڈھی کنت نہ راویو ، وڈی تھی مویوس
دھن گوگیندی گور میں ، تیں شوہ نہ رلیوس

ننڈھی : نڈھی ، نکی عمر دی لڑکی

ع واہ ونجھلی پریم دی گھت جالی ، کائی نڈھی سیالاں دی پھاہ لیاویں (وارث شاہ)

راویو : رجھایا ، بھرمایا

ع تھوڑی رہ گئی رات اڑی، شوہ راویو ناہیں (شاہ حسین)

مویوس : مرگئی

ع مویوس ماں ، مت میں مر ونجاں ، کیں دی جھولی پائیں (دمودر)

گوگیندی : کوکاں ماردی ، ٹاہراں ماردی

ع کہے دمودر ہیر سیالی ، "رانجھا" ہیر گوگیندی (دمودر)

رلیوس : رلیا

ع نفی اثبات دا پانی رلیوس ، ہر رگے ہر جائی ہو (باہو)

فریدا سِرُ پلیا داڑی پلی مُچھاں بھی پلیاں
رے من گہلے باولے مانہہِ کیا رَلیاں

۵۵

فریدا سِر پلیا ، داڑھی پلی ، مُچھاں بھی پلیاں
رے من گہلے باولے ، مانیں کیا رلیاں

باولے : پھاوے ، پاگل
ع کُلاہ دیندے باولے ، لیندے وڈے نلج
مانیں : enjoy ، ہنڈائیں ، سوادلویں ۔
ع نانک بھاتے چلے کنت کے ، سو مانیں سدا رلی
رلیاں : خوشیاں ، موجاں
ع پاوت رلیاں ، جوبن بلیاں

فریدا کوٹھے ڈُھکن کیتڑا پر نیند ڈی نوار
جو دِہ لدھے گانوے گئے وِلاڑ وِلاڑ

۵۶

فریدا کوٹھے ڈُھکن کیتڑا ، پر نینڈڑی نوار
جو ڈینھ لدھے گانوِیں ، گئے وِلاڑ وِلاڑ

ڈُھکن : دوڑن ، نسّن ، بھجّن
کیتڑا : کتنا ، کتنا کُو

ع دنیا کے در کیتڑے ، کیتے آویں جائیں

نوار : پرانہہ سٹ ، دُور کر
ڈینھ : دِن ، دہاڑا

ع اس ڈینھ دا سر فدا اُٹھائیں ، میں بیا در بار نہ لیتا ہُو (باہو)

گانوِیں : گِنویں ، گِنے مِتھے

ع گانویں دیونہہ ، کیا دَہندیاں گُھے ، ساعت سُکھی نہ کائی (دمودر)

وِلاڑ : اینویں ، اجائیں ، بے فائدہ

فرید اکوٹھے منڈپ ماڑیا ایتُ ن لائے چِتُ
مِٹی پئی اتولوی کوءِ ن ہوسی مِتُ

۵۷

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں، ایت نہ لائیں چت
مِٹی پئی اتولویں، کوئی نہ ہوسی مِت

منڈپ : محل

ع گوڑ منڈپ، کوڑ ماڑی، کوڑ بیسن ہار

ایت : اتنا، اپنا
اتولویں : نہ تولی ہوئی، بے حساب
ہوسی : ہووے گا

ہوسی جھگڑیوں مشکل آسان تیری، نالے گھورنا تے نالے کھاونا ای (وارث شاہ)

مِت : متر، سجن، بیلی

فریدا منڈپ مالُ ن لاءِ مرگ ستانی چتِ دھرِ
سا ای جاءِ سمھال جتھے ہی توَ ونجھنا

۵۸

فریدا منڈپ مال نہ لاءِ، مرگ ستانی چت دھرِ
سا ای جاءِ سمھال، جتھے ہی توَ ونجنا

ستانی : وڈے تان والی، طاقتور

ع ہوءِ ستانا گھرے نہ ماوے، ساہ گیاں پچھوتائیے

سمھال : چیتے کر، یاد رکھ

ع ابہہ دن دوئے پیارے، ہر دم نام سمھال (شاہ حسین)

ونجنا : جانا۔

ع

اس آون ونجن کیہا لگا کِت کم (شاہ مراد)

فریدا جنہی کمّی ناہِ گُن تے کمڑے وِسارِ
مت شرمندا تھیوہی، سائیں دے دربارِ

۵۹

فریدا جیہنیں کمّیں نہ گُن، تے کمڑے وِسار
مت شرمندہ تھیوہیں، سائیں دے دربار

گُن : وڈیائی، خوبی

ع اوگن ہاری نُوں کو گُن ناہیں، بخش کرے تاں مَیں چھُٹی آں (شاہ حسین)

کمڑے : کوجھے کم، بھیڑے عمل

وسار : بھُلا

ع گھر بار وسار کے خوار ہوئیاں، جھوکاں پریم دیاں جیہناں نوں لائیاں نی (وارث شاہ)

تھیوہیں : ہووَیں

فریدا صاحِب دی کرِ چاکری دِل دی لاہِ بھرانْدِ
درویشا نو لوڑِیۓ رُکھاں دی جیرانْدِ

۶۰

فریدا صاحب دِی کر چاکری، دِل دِی لاہ بھرانْد
درویشاں نُوں لوڑِیے، رُکھاں دِی جیرانْد

چاکری : نوکری، سیوا

ع اک گھڑے کریں تیری چاکری، ہن ناؤیں ہور نہ بھایا

بھرانْد : شک، شُبہ، بھرم، بھرانت

ع لہے بھرانت، ہووے جس دات

رُکھاں : درختاں

ع عدل بناں سردار ہے رُکھ اپھل، رن گدھی ہے جے وفادار ناہیں (وارث شاہ)

[illegible] : جیرا، جگرا، حوصلہ

فریدا کالے میڈے کپڑے کالا میڈا ویس
گُنھی بھریا مَیں پھرا لوک کہے درویش

۶۱

فریدا کالے میںڈڑے کپڑے، کالا میںڈڑا ویس
گُناہیں بھریا مَیں پھراں لوک کہیں درویش

میںڈڑے : میرے
ع حال اساڈا ڈِٹھو ناہیں، جو سر میںڈڑے تھیندِی (دمودر)
ویس : لباس، پہناوا
ع میلے ویس کدے نہ دھوواں (شاہ مراد)

تتی توءِ ن پلوے جے جلِ ٹُبی دیے
فریدا جوڈوہاگنِ رب دی جُھوریدی جُھورییے

۶۲

تتی توءِ نہ پلوے ، جے جل ٹُبھی دے
فریدا جو ڈوہاگن رب دِی ، جھوریندی جھورے

توءِ : پانی
ع تولیوں ان ، کماد ، کپاہاں ، تریوں ترِبھون گنگا
پلوے : پلھرے ، پل پوے ، ودھے پھُلے
جل : پانی
سجن مینوں وکھایا توں جیویں مچھلی جلے بن جل (شاہ مراد)
ٹُبھی : غوطہ ، چُبھی
ع اِک شرط بدھی ٹُبھی مار جائے ، تے تپال دِی رِٹی لیاوندی ہے (وارث شاہ)
جھوریندی جھُورے : پچھتائے
ڈوہاگن : چھُٹڑ ۔

جاں کواری تاں چاؤ - وِیواہی تاں ما ملے
فرید اایہو پچھوتاؤ وتِ کُوآدی ن تھیے

۶۳

جاں کواری تاں چاؤ، وِواہی تاں ما ملے
فریدا ایہو پچھوتاؤ، وت کوارِی نہ تھیے

چاؤ : چاء، شوق

ع جاں کوارِی تاں چاؤ گھنا، پِت پرائے دے وس پواں (شاہ حسین)

وِواہی : ویاہی، پرنائی

ع رلی تہ چوچک سندی بیٹی، گولی اس وِواہی (دمودر)

وت : پھیر، مُڑ کے

ع اندر ہُو تے باہر ہُو، وَت باجھ کِتھ لبھیندا ہُو (باہو)

کلر کیری چھپڑی آءِ اُلتھے ہنجھ
چنجُو بوڑنھِن پیوہِ اُڈن سندی ڈنجھ

۶۴

کلّر کیری چھپڑی ، آءِ اُلَتھّے ہنجھ
چنجو بوڑاں نہ پیویں ، اُڈاں سندی ڈنجھ

کیری : دی
ع کلّر کیری کندھ جیوں ، ایہہ تن کر ڈھیہہ پاءِ

ہنجھ : ہنس
بوڑاں : ڈُدبن
سندی : دِی
ع واہ سِکداری چوچک سندی ، بھلی گذران لنگھائی (دمودر)

ڈنجھ : کرڑی تریہہ ، نہ بُجھّن والی پیاس ، ڈانجھ
ع پربھ رلیا تاں چُوکی ڈنجھ

ہنسُ اُڈڑِ کو دھڑےَ پیا لوکُ وِڈارنِ جاءِ
گِہلا لوکُ ن جاندا ہنسُ ن کودھرا کھاءِ

۶۵

ہنس اُڈڑ کو دھڑے پیا ، لوک وِڈارن جاءِ
گیہلا لوک نہ جاندا ، ہنس نہ کودھرا کھاءِ

اُڈڑ : اُڈ کے ، اڈاری مار کے
ع کل کاتی راجے قصائی ، دھرم پنکھ کر اُڈریا

کودھرے : اناج

وِڈارن : اڈاون ، اڈارن
ع پیا کل دا گوڑ ما سبھ روندا ، اسیں کاگ تے مور وڈارنے ہاں

چلِ چلِ گئیاں پنکھِیا جنِی وسائے تل
فریدا سوٗ بھریا بھی چلسی تھکے کوَل اِکل

٦٦

چل چل گئیاں پنکھیاں، جیہنیں وسائے تل
فریدا سر بھریا بھی چلسی ٹھکے کنول اِکل

پنکھیاں : پنچھیاں، پرندیاں
ع پل وِچ پنکھی چڑھن ہوائیں، پل وِچ چھریاں پوندیاں گل (شاہ مراد)
تل : ہیٹھ، تھلا، زمین دے نیچے
سر : تلا، سرور
ع بھریا سر ریلائے، کوئی جھک جھول نہ پیتا (شاہ حسین)
کنول : کول

فریدا اِٹ سِرانے بھوءِ سَوَنُ کیڑُا لڑیو ماسِ
کیتڑیا جُگ واپُرے اِکتُ پیا پاسِ

٤٧

فریدا اِٹ سرہانے، بھوئیں سَونْ، کیڑا لڑیو ماس
کیتڑیاں جُگ واپرے، اِکت پیاں پاس

جُگ : زمانے

ع میں تے جوگی جُگاں دا، سمجھ، نہ گوڑ الا (دمودر)

واپرے : بیتے، گزر گئے

اِکت : اِکو اِی،

ع اِکت سبھے سہتی آپنے، جُلی گرائیں کدائیں (دمودر)

فریدا بھنّی گھڑی سوَنوِی ٹُوٹی ناگر لجُ
عزرائیل فریشتا، کَیں گھر ناٹھی اجُ

۶۸

فریدا بھنّی گھڑی سوَنوِی، ٹُٹی ناگر لجر
عزرائیل فریشتا، کَیں گھر ناٹھی اج

سوَنوی: (س+ون+وِی) سوہنے رنگ والی

فریشتا: فرشتہ

ع میری بکّی توں ڈرن فریشتے، میتھوں ڈرے خدا (پیلو)

کَیں: کِس، کیہڑے

ع سائیں جیہانڈری وَل، تنہاں نوں غم کَیں دا جے لوکا (شاہ حسین)

ناٹھی: نٹھ جاون والا، پردیسا۔

ع بختاں باجھوں لہاں نہ ناٹھی، ہتھیا کرم اساہیں (دمودر)

فریدا بھنّی گھڑی سوَنوِی ٹُوٹی ناگر لجُ
جو سجن بھُءِ بھارُ تھے سے کیو آوہِ اجُ

۷۹

فریدا بھنّی گھڑی سوَنّوی، ٹُٹّی ناگر لج
جو سجن بھوئیں بھار تھیے، سے کیو آویں اج

ناگر : سُندر، سوہنی، خوبصورت
ع کوئی پلنگھ اتے ناگر ویل پٹی، جیہیاں رنگ محل وِچ رانیاں نی (وارث شاہ)
لج : کھوہ وچوں پانی کڈھن والا رسّا
بھوئیں : دھرتی، زمین
ع وڈّھی دے کے بھوئیں دے بنّے وارث، بنجر زمین رنجھیٹے نوں آیا اے (وارث شاہ)
بھار : بوجھ، وزن
ع بھے وِچ دھرتی دتّی بھار

فریدا بے نِواجا کُتیا ایہہ ن بھلی رِیت
کبہی چلِ ن آیا پنجے وکھت مَسِیتِ

۷۰

فریدا بے نمازا کُتیا ، ایہہ نہ بھلی رِیت
کبھی چل نہ آیا ، پنجے وقت مسیت

بھلی : چنگی ، پسنجی

ع دِلوں بجانوں بھلی کیتو اِی ، رحمت تینوں بھائی (دمودر)

ریت : رسم ، طریقہ ، ڈھنگ

ع شوہ راول دی میں ریت نہ جانی ..... (شاہ حسین)

نمازا : گورو ارجن جی نے آپنی بانی وچ دی نماز دی تھاں "نواج" ای بنھیا ہے ۔

ع سچ نواج ، یقین مصلا .... (مارو ۔ مہلا ۵)

اُٹھ فریدا اُجُو ساجِ صُبحُ نِواج گُزارِ
جو سِرُ سائیں نا نِوَے سو سِرُ کپِ اُتارِ

۷۱

اُٹھ فریدا وضو ساج، صبح نماز گذار
جو سر سائیں نہ نِویں، سو سر کپ اُتار

وضو : گورو ارجن جی نے ایہہ لفظ "اُجو" بنّھیا ہے۔
ع کیا اُجُو، پاک کیا، مونہہ دھویا، کیا مسیت سرنایا

ساج : بنا، کر
ع آپے ساجے ساج توازے

کپ : وڈھ، کٹ

ع

راہ چھوڑ کر پکڑو بیلا، بیڑی کپ چھکیہاں (دمودر)

جو سِرُ سائی نا نوَے سو سِرُ کیجے کاءِ
کُنّے ہیٹھ جلائیے بالن سندَے تھاءِ

۷۴

جو سر سائیں نہ نویں، سو سر کیجے کائیں
کُنّے ہیٹھ جلاییے، بالن سندے تھائیں

نویں : جھکے

سبھ کو نویں آپ کنوں، پر کنوں نویں نہ کوئی

کائیں : کیہ، (ہیم چندر نے "سِدھ ہیم شبد انو شاسن" وِچ ایس نوں پراکرت دا لفظ منیا ہے۔

سندے : دے

ع بوہت خوشی گھر چوچک سندے، بھوں سوں ملے ودھائی (دمودر)

تھائیں : تھاں، جگہ

فریدا کتھے تیڈٗے ما پیا جنھی تُو جنٖیوہِ
تےَ پاسہُ اوءِ لدِ گئے تُو اجے ن پتیٖنوہِ

۷۳

فریدا کتھے تینڈڑے ماپے آ، جیہنیں تُوں جنٖیوں
تیَں پاسوں اوہ لد گئے، تُوں اجے نہ پتیٖنوں

تینڈڑے : تیرے،
ع سن کڑیے ایہہ گل اساڈی، اساں تینڈڑے پلّے پایا (دمودر)
ماپے آ : ماپے اَے، ماپے ہن
جنٖیوں : جنم دتّا، جمیا
پتیٖنوں : پتیجیوں، رجّیا، تسلّی ہوئی
ع نانک ہومے مار پتینٖے.....

فریدا منُ میدانُ کرِ ٹوئے ٹبے لاہِ
اگےَ مُولِ ن آوسی دوجک سندی بھاہِ

۷۴

فریدا من میدان کر، ٹوئے ٹبّے لاہ
اگے مُول نہ آوسی، دوزخ سندی بھاہ

مُول : اُکّی، بالکل
ع کوئی جو تندپٹی اُوَتی، صاحب مُول نہ بھاتی
آوسی : آوے گی
دوجک : دوزخ (ایس نوں گورباݨی وِچ دی دوجک امی بنھیا گیا ہے)۔
ع ہتاؤں نہ پائیئن گوڑ یار، مونہہ کالے دوجک چالے آ
بھاہ : اگ،
ع ساز بہارا خوبی دا وِچ، بھاہ برہوں دے تایا (شاہ مراد)

فریدا خالقُ خلق مہ خلق وسے رب ماہِ
مندا کِس نو آکھیے جاں تِسُ بِنُ کوئی ناہِ

(گورو ارجن)

۷۵

فریدا خالق خلق میں ، خلق وسے رب ماُنھہ
مندا کِس نُوں آکھیے ، جاں تِس بِن کوئی ناُنھہ

خالق : پیدا کرن والا ، خدا
خلق : پیدا کیتی ہوئی ، دنیا
ع خاکی آکھ کے مرتبہ وڈا دتا ، سبھ خلق دے عیب تھوں پاک کیتا (وارث شاہ)

ماُنھہ : میں ، وِچ
تِس : اوہ ، اوس
ع جس ساجن دا تسیں دیو و میہنا ، تِس ساجن دی مَیں گولی آہی نی (شاہ حسین)

ناُنھہ : نہ ، نہیں
ع نانک گُر بِن ناُنھہ پت ، پت بِن پار نہ پائے

فریدا جِ دِہِ نالا کپیا جے گل کپہِ چُکھ
پَوَنہِ نِ اِتی ما ملے سہاں ن اِتی دُکھ

۷۶

فریدا جَیں دیہہ نالا کپیا، جے گل کپیں چُکھ
پوَن نہ اِتی ما ملے، سہساں نہ اِتی دُکھ

جَیں : جس، جیہڑا
ع جَیں دا جانی وچھڑیا ہانی (شاہ مراد)

نالا : ناڑا
ع ناڑے دِی تھاں گل نہ کپیو میں رِکت کوں پھٹ دِیائی (دمودر)

چُکھ : تھوڑا، ماڑا جنا
چُکھ گوُڑے کے چکھیا، رِتس کِکھ نہ کھڑیا

اِتی : اِتنے، اَیتے

چبن چلن رتن سے سُنٹیر بسھ گئے
ہیڑے مُتّی دھاہ سے جانی چلِ گئے

۷۷

چبن، چلن، رتنؔ، سے سُنٹیر بھی گئے
ہئیرڑے مُتّی دھاہ، سے جانی چل گئے

چبن : دند
چلن : لتاں، جنگھ
رتن : اکھاں، لوئن، لوچن
ع گرُ کا شبد رتن ہے، کر چانن آپ دکھایا
سُنٹیر : کن
ہئیرڑے : ہیا، ہردا، دِل
مُتّی : گھلن، بھیجن
ع مُتّی فوج آتوں نپ کھیڑے، اگے نہ ونجن دیہو (دمودر)
مُتّی دھاہ : ڈھائیں ماریاں

فریدا بُرے دا بھلا کرِ غُصّہ منِ ن ہڈھاءِ
دیہی روگ ن لگ ای پلے سبھُ کچھُ پاءِ

۷۸

فریدا بُرے دا بھلا کر، غصّہ من نہ ہنڈھاءِ
دیہی روگ نہ لگ ای، پلّے سبھ کچھ پاءِ

من : دِل، ہیا
ع دولت کھس غنیماں لیتی، کر دے جو من بھایا (دمودر)

ہنڈھاءِ : وَرت
ع آپ چاک ہنڈھاءِ کے چھڈ آئی ایں، ہور خلق نوں پئی وڈّوہنی ایں (وارث شاہ)

دیہی : جسم، سریر، پنڈا
ع دیہی کڑاہی ماس دِلے دا، تیل ہنجھوں وِچ رلیا (شاہ مراد)

روگ : بیماری
ع سو ای روگ جو لاعلاج ہووے، تیر سو اِی جو نال کمان ہووے (وارث شاہ)

لگ ای : لگدا

فریدا پنکھ پراہنی دُنی سُہاوا باغُ
نوبتِ وجی صبح سیو چلن کا کر ساج

۷۹

فریدا پنکھ پراہنی ، دُنی سُہاوا باغ
نوبت وجّی صبح سیوں ، چلّن کا کر ساج

پنکھ : پنکھی ، پنچھی۔

ع
پلّے خرچ نہ بھنّدے ، پنکھی تے درویش (دمودر)

سُہاوا : سوہنا ، پیارا

ع
بیڑی دے وچ پلنگھ سُہاوا ، سُتوں آکراہیں (دمودر)

نوبت : دھونسا

ع
تے گھوڑیاں باؤ پاکھراں ، ہسٹ نوبت خانے (نجابت)

ساج : آہر ، تیاری۔

ع
جتھوں توں ہے جاونا ، اوتھوں دا کر ساج (نوشہ)

فریدا راتِ کتھوری وَنڈِیے، سُتیا مِلے ن بھاوُ
جِنھا نین نیندراولے تِنھا مِلن کُآوُ

۸۰

فریدا رات کتھُوری ونڈِییے، سُتیاں مِلے نہ بھاوُ
جیہناں نین نیندراولے، تنہاں مِلن کواوُ

بھاؤ : حصّہ، پیار، پریم، محبّت

ع
نانک جن سن بھکو، تنہاں من بھاؤ

ع
سُنجے کھیڑے نُوں بھاوُ نہ آیا، اس چوچکانی پاہوں

نیندراولے : نیندر والے، نیند وچ گڑچے

کواؤ : (ک + واؤ) بدبو،

فریدا مَے جانیا دُکھ مُجھ کُو دُکھ سبائے جگِ
اُوچے چڑکے دیکھیا تاں گھرِ گھرِ ایہا اگِ

۸۱

فریدا مَیں جانیا دُکھ مجھ کُوں، دُکھ سبّھا ایہ جگ
اُچّے چڑھ کے دیکھیا، تاں گھر گھر ایہا اگ

سبّھا : سبھ ، سارا ۔

ع

چار یار رسُول دے چار گوہر، سبّھا اک تھیں اک چڑھیندڑے نیں (وارث شاہ)

دُکھ : پِیڑ، درد ۔

ع

شکر گنج نے آن مکان کیتا، دُکھ درد پنجاب دا دور ہے جی (وارث شاہ)

جگ : زمانہ ، دنیا ۔

ع

اوّل حمد خدا دا ورد کیجے ، عشق کیتا سُو جگ دا مُول میاں (وارث شاہ)

ایہا : ایہو

ع

ایہا پرم پیالڑا جھوکیو ای ، نین مست سن وچ خماریاں دے (وارث شاہ)

فریدا بھومِ رنگاولی مَنجھِ وِسُولا باغ
جو جَن پیرِ نِوازیا تِنھا اَنچ ن لاگ
(گورو ارجن)

۸۲

فریدا بھوم رنگاولی، مَنجھ وِسُولا باغ
جو جَن پیرِ نوازے آ، تِنہاں آنچ نہ لاگ

بھوم : بھوئیں، دھرتی، زمین
منجھ : وِچ

ع

من مکھ موہ غبار، جیوں بھُلا منجھ وڈیں

وِسُولا: وِس والا، زہر بھریا
جَن : جنا، بندہ

ع

گئی آ سُدھ سیالیں حیرت، جَن کہیں شراب پوایا (دمودر)

فریدا عمر سُہاوڑی سنگِ سُوَنّڑی دیہہ
وِرلے کیئی پائیئن جنہا پیارے نیہہ
(گورو ارجن)

۸۳

فریدا عُمر سُہاوڑی، سنگ سوَنّڑی دیہہ
وِرلے کئی پاتیئن، جیہناں پیارے نیہہ

سُہاوڑی : سہاوِی ۔ سوہنی
سنگ : نال، ساتھ
اساں چا قرآن تے ترک کیتا، سنگ مہرباں دے کولوں سنگدے نی (وارث شاہ)
سوَنّڑی : سوہنے رنگ والی، سوہنی
وِرلے : کوئی کوئی،
چڑھدی وِس بتھیرے مردے، وِرلے تھیندے ہِنگے (شاہ مراد)
پائیئن : پاوندے ہن
ست گر تُٹھے پائیئن، اندر رتن بھنڈاراں

کندھی وَہن ن ڈھاہِ تو بھی لیکھا دیوݨا
جدھرِ رب رضاءِ وہن تِداؤُ گو کرے

۸۴

کنڈھی وَہن نہ ڈھاہ، تو بھی لیکھا دیوݨا
جدھر رب رضاء، وہن تداؤں گو کرے

کنڈھی : کنڈھا، کنارہ، کدھی

ع
کنڈھی اُتے واڑا ڈِٹھا، شور وڈا اُسّن پایا (دمودر)

دہن : وگنا، اگے ودھنا، بہاؤ

ع
اک وارِی دہن لڑھ وگن جدِے، کھپّے بند کریہاں (دمودر)

تداؤں : ادسے پاسے، اودھرای

گو : جاوے، مڑے

رضاء : مرضی ،

ع
رکھی وِچ رضاءِ دے مرے جٹی، جِس نے سپ دا دکھ ہے جالیا وو (وارث شاہ)

فریدا ڈُکھا سیتی دِہ گیا سُولاں سیتی راتِ
کھڑا پُکارے پاتنی بیڑا کپر واتِ

۸۵

فریدا ڈُکھاں سیتی دینہہ گیا، سُولاں سیتی رات
کھڑا پکارے پاتنی، بیڑا کپر وات

سیتی : پاروں، نال۔

؎
پھیلاں سیتی گھنگھٹ کاڈھے، بیلاں سیتی ہستی ہے (شاہ حسین)

پاتنی : مہانا، ملاح

؎
کھڑا پکارے پاتنی، بیڑا کوات (شاہ حسین)

کپر : گھمن گھیر، طوفان

؎
کڑکن کپر، پون لہریں، جدوں وحدت وِچ وڑیوے ہُو (باہو)

وات : موہنہ

؎
سُن کرمیہیں کن پھڑکے، نہ وات کڑوہی پائیاں (دمودر)

لمّی لمّی ندی وَہے کندھی کیرَے ہیت
بیڑے نوں کپڑ کیا کرے جے پاتن رہے سُچیت

۸۶

لمّی لمّی ندی وہے، کنڈھی کیرے ہیت
بیڑے نُوں کپڑ کیا کرے، جے پاتن رہے سُچیت

وہے : وگے

ع

وِچ کنارے رہن کیتو ای، وہے جھناؤں کنارے (دمودر)

کیرے : دے

ہیت : موہ

ع

ہیت، محبت بوہت ڈِٹھو سے، گل وَیندے باہناں پائیٔ (دمودر)

ع

ہنس، ہیت، لوبھ، کروپ، چارے ندیاں اگ

پاتن : پاتنی، مہانا، ملاح
سُچیت : ہوشیار

ع

نانک گور دو نہ چیتنی، من آپنے سُچیت

فریدا اگلیں سُ سجن ویسہ اِک ڈھونڈھیدی ن لہاں
دُکھاں جیو مانلیہ کارن تِنہاں ما پری

۸۷

فریدا گلیں سُن سجن ویہہ، اک ڈھونڈیندی نہ لہاں
ڈھکھاں جیوں مالیہہ، کارن تنہاں ما پری

سجن : دوست، متر، بیلی

ع
بھلے دن تے نیک نصیب ہوون، سجن آن بہن پاس یار دے نی (وارث شاہ)

لہاں :

ع
لہاں نہ کتی اس دے گھر دی، خاناں! کہیں جلایا (دمودر)

ع
تینڈے گھر دی لہاں نہ گولی، تیں ہیر دتی میں تائیں (دمودر)

مالیہہ : ملھی، ٹکّے گرہے دا بھور چور
ما : میرا
پری : پیارا سجن،

ع
ہٹھ مجھا ہوں ما پری ......

فریدا ایہہ تنُ بھوکنا نِت نِت دُکھیے کَونُ
کنی بُجے دے رہاں کِتی وگے پَونُ

۸۸

فریدا ایہہ تن بھوکنا ، نت نت دُکھیے کون
کنّیں بُجّے دے رہاں ، کتی وگے پَون

بھوکنا : کُتے دی آواز

ع

بھونک مرے بھوں بھوں ہارا

بُجّے : رُوں جاں کپڑے دے اوس ٹوٹے نُوں آکھدے ہن جو آواز نہ سُنن لئی کنّاں وِچ تُن لیا جاندا ہے ۔ "کنّیں بُجّے دیون" محاورہ وِی ہے ، جس دا مطلب ہے ، سُنی گل نُوں ان سُنی کر چھڈن ۔

پَون : ہوا ۔

ع

بھے وِچ پون وہے سد واؤ

فریدا دب کھجُوری پکیاں ماکھیا نئی وَہنِ
جوجو وَنجھے ڈِیہڑا سو عُمر ہتھ پوَنہِ

۸۹

فریدا رب کھجوریں پکیاں ، ماکھیا نئیں وَہن
جو جو ونجے ڈِیہڑا ، سو عمر ہتھ پوَن

ماکھیا : ماکھیوں دی ، شہد دی
نئیں : نَیں ، ندی

ع
اکبر نال کریندا دعوے ، بھوئیں نئیں دا سائیں (دمودر)

ونجے : بیتے ، جاوے

ع
داتوں تے انساتوں ونجے ، بھس پئی سر گھتے

ڈِیہڑا : ڈیہنہ ، دینہہ ، دن

فریدا تن سُکا پنجر تھیا تلیاں کھونڈہِ کاگ
اجے سُ رب ن باہڑیو دیکھ بندے کے بھاگ

۹۰

فریدا تن سُکا پنجر تھیا، تلیاں کھونڈیں کاگ
اجے سُ رب نہ بوہڑیو، دیکھ بندے کے بھاگ

کھونڈیں : ٹھونگے مارن، نوچن
بوہڑیو : پرتیو

ع
وِچھڑے تتی مَن بوہڑ نہ میلہ، جیوں ترور ٹُٹے پات (شاہ حسین)

بھاگ : لیکھ، قسمت

ع
جیہنیں رادیا شوہ پربھو، تنہاں بھاگ مناں

کاگ : کاں،

ع
کاگ نہ ہوندا ہنس پیا، موتی چوگ چُگا (شاہ مراد)

کاگا کرنگ ڈھڈھولیا سگلا کھایا ماسُ
اے دُءِ نیناں مت چھُہو پر دیکھن کی آس

۹۱

کاگا کرنگ ڈھنڈولیا، سگلا کھایا ماس
ایہہ دوءِ نیناں مت چھوہیو، پر دیکھن کی آس

کاگا : کاں -
کرنگ : پنجر، لسا ہویا سریر

ع
ٔیں ماریا وچھڑے ملک سارے، ڈھو کرنگ موئے وانگ سٹیاہاں (وارث شاہ)

سگلا : سارا، سمچا

ع
سگل دھرتی، مال، دھن، ورتن سرب جنجال

آس : اُمید، سدھر -

کاگا چُونڈِ ن پِنجرا بسےَ ت اُڈِر جاءِ
جِتُ پِنجرےَ میرا سہُ وسےَ ماس ن تِدُو کھاءِ

۹۲

کاگا چُونڈ نہ پِنجرا، بسےَ تاں اُڈِر جاءِ
جِت پِنجرے میرا شوہ وَسے، ماس نہ تِدوں کھاءِ

چُونڈ : ٹھُونگ، سواد لَے کے کھا۔
پِنجرا : پِنجر، کرنگ۔

ع
ماس جھڑے جھڑ پنجر ہویا، گُن گُن ہوئیا ہڈیاں

بسےَ : جے وس وِچ ہے، جے ممکن ہے۔
ماس : گوشت۔

ع
مشتاق ناطاقت ہو گئے سارے، کھاون لوہو ماس والے (شاہ مراد)

تِدوں : اوتھوں

فریدا گو دِ نِمانی سڈ کرے نِگھریا گھر آؤ
سرپر مےَ تھےَ آوتا مرتہُ نا ڈریاہُ

۹۴

فریدا گور نمانی سڈ کرے، نگھریا گھر آؤ
سر پر میں تھے آوتا، مرنوں نہ ڈریاؤ

سڈ کرے : سدّے، بلائے۔
نگھریا : (ن + گھر + یا) نہ گھر والا، بے گھرا

ع

جن دے نگھریا جو گیا، روگ نہ مینڈا چھیڑ

سر پر : پکی گل، یقیناً

ع

سر پر ادھا ہو سیا، جو کجھ اے وچ قرآنا (نادر شاہ دی وار)

اینی لوٹِنی دیکھدیا کیتی چلِ گئی
فریدا لوکاں آپو آپنی مَے آپنی پئی

۹۴

ایہنیں لوئنیں دیکھدیاں، کیتی چل گئی
فریدا لوکاں آپو آپنی، مَیں آپنی پئی

لوئنیں : لوئن نال، اکھاں نال،

ع
سائیں کارن لوئن رُنّے، روے وِنجایا حال (شاہ حسین)

کیتی : کِتنے ، کِنّے

ع
نانک سچے نام کی، کیتی پچھا پچھ

چل گئی: ٹُر گئی ، مر گئی۔

آپُ سوارہِ مَے مِلسہِ مَے مِلیا سُکھُ ہوءِ
فریدا جے تُو میرا ہوءِ رہسہِ سبھُ جگُ تیرا ہوءِ

۹۵

آپ سنْواریں مَیں ملیں، مَیں ملیاں سُکھ ہوءِ
فریدا جے تُوں میرا ہوءِ رہیں، سبھ جگ تیرا ہوءِ

سنْواریں: ٹھیک کریں

ع

ذات سنْواریں نال صفاتاں چنگیاں (شاہ مراد)

جگ: دنیا، سنسار

ع

اوّل حمد خداءِ دا ورد کیجے، عشق کیتا سو جگ دا مول میاں

(وارث شاہ)

کنْدھی اُتے رُکھڑا کِچرَکُ بَنھے دِھیرُ
فریدا کچے بھانڈے رکھیے کِچرُ تائی نِیرُ

۹۶

گنڈھی اُتے رُکھڑا، کِچرک بنھّے دِھیر
فریدا کچّے بھانڈے رکھیے، کِچر تائیں نیر

رُکھڑا : رُکھ، درخت
کِچرک : کِتّا کُو چر، کدوں تائیں

ع
دنیا جے چار دہاڑے کِچرک جیونا (نادر شاہ دی وار)

دِھیر : دِھیرج، تسلّی، اطمینان

ع
اسوں ماہ نرالا ولالہ کشالہ ــــ ذرا بھورا نہ کوئی میں دِھیر دھراں (شاہ مراد)

نیر : پانی

ع
ندیاں نین چلے لہو نیر (شاہ مراد)

فریدا محل نِسکھنْ رہ گئے واسا آیا تلِ
گوراں سے نِماݨیا بہسنِ رُوحاں مَلِ
آکھیں شیخاں بندگی چلنْ اج کہ کلِ

۹۷

فریدا محل نِسکّھنْ رہ گئے ، واسا آیا تَل
گوراں سے نماݨیاں بہسن روحاں مَل
آکھیں شیخا بندگی ، چلنْ اج کہ کَل

نِسکّھنْ : (نِ + سکّھنْ) سکھنے ، خالی (ایتھے نِ نفی دا نہیں سگوں Superlative degree لئی ہے ۔ جیویں اسیں "خالص نوں "نخالص" آکھدے ہاں)

واسا : رہائش ، وستوں ۔

ع

اگ تے پاݨی ٹھاں اِکّ وچ ، واسا نہیں کریدا ہو (باہو)

تل : تلے ، تھلّے ، ہیٹھاں ۔

فریدا موتے دا بنّا ایوَے جیو دِریا وَے ڈھاہا
اگےَ دوجک تپیا سُنئیے ہُول پوَے کہاہا

۹۸

فریدا موتے دا بنّاں ایویں، جیوں دریا وے ڈھاہا
اگے دوزخ تپیا سُنیے، ہُول پوے کہاہا

ڈھاہا : ڈھاہ
ہُول : رولا، شور

ع
اگھ دمودر ساہ نہ پاوس، سہتی ہُول کریندی (دمودر)

کہاہا : ہاہاکار، ہائے ہائے دا رولا

ع
کندھی دِس نہ آواِی، ڈِھائیں پوے کہاہ

اِکنا نو سبھ سوجھی آئی اِکِ پھر دے ویپروا ہا
عملِ جِ کیتیا دُنی وِچِ سے درگہہ اوگاہا

اِکناں نوں سبھ سوجھی آئی، اکُ پھر دے ویپرواہا
عمل جو کیتے آ دُنی وِچ، سے درگاہ اوگاہا

سوجھی : سمجھ، گیان، عقل۔

ع
نانک گُرمکھ تِن سوجھی پئی، جِن وسیا من ماہِ

اوگاہا : گواہ۔

ع
وڈھی کے کے دین اوگاہی

دُنی : دنیا، جگت، سنسار۔

فریدا دریاوے کنھے بگلا بیٹھا کیل کرے
کیل کریدے ہنجھ نو اچنتے باز پئے

۹۹

فریدا دریاوے کنّے بگلا ، بیٹھا کیل کرے
کیل کریندے ہنجھ نوں ، اچنتے باز پئے

دریاوے : دریا
ع
چوتھے پہر دریاوے نہاوے ، سارا آتن آئے (دمودر)

کنّے : کنڈھے ، نیڑے ، لاگے ۔
ع
آئ نہ سکاں تجھ کن پیارے

کیل : کلول ، کھیڈ ، آنند ۔

ہنجھ : ہنس

اچنتے : اچانک ، سُتے سِدھ
ع
اچنت کم کرے پربھ تن کے ، جن کُو نام پیارا

باز : اک شکاری جانور ،
ع
: باز ویکھ چھڈ پانی اُڈدی ، واہ واہ بیہشوں مرغابی دا (شاہ مراد)

باہنڑ پئے تُس دب دے کیلاں وِسریاں
جو من چِت ن چیتنے سن سو گالی رب کیاں

باہز پئے تُس رب دے، کیلاں وِسریاں
جو من چت نہ چیتے سن، سو گالیں رب کیاں

تُس : اوس

ع
جیں فقر گھر دنیا ہووے، لعنت تُس دے جیوے ہُو (باہو)

وِسریاں : بھُل گئیاں
گالیں : گلاں

ع
اساں کیہ لگے ایہناں گالیں، جے کوئی بُرا الیندا (دمودر)

ساڈھے ترَے مَن دیہُری چلےَ پاثی اںِ
آیو بندا دُنی وِچ وتِ آسُوثی بنّھِ

۱۰۱

ساڈھے ترے منڑ دیہُری ، چلے پائی ان
آیو بندہ دُنی وِچ ، وت آسونی بنّھ

دیہری : دیہی ، جسم ، سریر ۔

ع

بہو بھیکھ کیا ، دیہی دُکھ دِیا

وت : پھردا ہے ، بھٹکدا ہے ("وتنڑ" توں)

ع

ٹھگ پٹی میں سائیں نہ دسدا ہے ویہڑے ویہڑے گلی گلی وت رہی (شاہ مراد)

آسونی : آس ، امید ۔

ملکُ الموت جاں آوسی سبھ دروازے بھَنّ
تِنا پیاریا بھائیاں اگےَ دِتا بنّھ

ملکُ الموت جاں آوسی، سبھ دروازے بھنّ
تنہاں پیاریاں بھائیاں، اگّے دِتا بنّھ

ملک الموت: موت دا فرشتہ، عزائیل۔
بھن: توڑ کے
تنہاں: اوہناں

وِیکھُ بندا چلیا چِھ جنیا دے کنّھ
فریدا عمل جِ کیتے دُنی وِچ درگہ آئے کمّ

ویکھو بندہ چلیا، چَونہہ جنیاں دے کنّھ
فریدا عمل جو کیتے دُنی وِچ، درگاہ آئے کمّ

کنّھ : کندھاڑے، موڈھے۔

ع
کنھّے چُونے بچے ناگاں، زلف کُنڈل ول تائیں (دمودر)

درگاہ : دربار، دوار، اللہ دے حضور

ع
جیہناں صدق یقین درست کیتا، مقبول درگاہ اللہ دے نی (وارث شاہ)

فریدا ہو بلِہاری تِنہہ پنکھِیا جنگل جِنھان واسُ
ککرُ چُگن تھلِ وسنِ رب ن چھوڈن پاسُ

۱۰۱

فریدا ہوں بلہاری تِنہاں پنکھِیاں ، جنگل جِنہاں واس
کنکر چُگن ، تھل وسن ، رب نہ چھوڈن پاس

ہوں : میں

ع

چرخہ چاء سبھے گھر گئیاں ، رہی اکیلی اِک ہوں (شاہ حسین)

بلہاری : واری جاواں ، قربان جاواں

ع

آوندیاں توں صد بلہاری ، جاندیاں تھوں گھماں (شاہ حسین)

واس : رہن ، وسوں

ع

ایہہ جگ پیچھے کی ہے کوٹھڑی ، سبھے کا وِچ واس

پاس : پاسا ، نیڑے

فریدا رُتِ پھری وڻ کنبیا پت جھڑے جھڑِ پاہِ
چارے کُنڈا ڈھونڈِھیاں رہنُ کِتھاءُ ناہِ

۱۰۲

فریدا رُت پھری، وݨ کنبیا، پت جھڑیں جھڑ پائیں
چارے کُنڈاں ڈھونڈیاں، رہن کِتھاؤں ناہیں

رُت : موسم ۔

ع
بھابی خزاں دی رُت جاں آن پہنچی، بھور اکرے تے پتے جالدے نی (وارث شاہ)

کُنڈاں : گوشاں، گُٹھاں ۔

ع
چارے کُنڈاں ویکھ اندر بھالیا

کتھاؤں: کوئی تھاں، کتے ۔

فریدا پاڑِ پٹولا دھج کری کنبلڑی پہریو
جنھی ویسی سہُ مِلے سیئی ویس کریو

۱۰۳

فریدا پاڑ پٹولا دھج کری، کمبلڑی پہریو
جیہنیں ویسیں شوہ ملے، سے اِی ویس کریو

پٹولا : ریشمی کپڑا۔

ع
کدی سیاں مہندی گھولی، سوہے ساوے پٹ پٹولی (شاہ مراد)

دھج : دھجی، لیراں، ٹلیاں۔
پہریو : پہنیا۔

ع
سکھ دکھ دوئے ور کپڑے، پہریں جاءِ منکھ

سے اِی : اوہو اِی۔

ع
سے اِی راتیں لیکھے پوسن، جو نال صاحب دے جالیاں

کاۓ پٹولا پاڑتی کنبلڑی پہرے
نانک گھر ہی بیٹھیا سہُ ملے
جے نیئتِ راس کرے

(گورو امرداس)

۱۰۴

کائے پٹولا پاڑتی کمبلڑی پہرے
نانک گھر ہی بیٹھیاں شوہ ملے
جے نیّت راس کرے

کائے : کاہدے لئی ، کیوں

ع

جیہہ عشق تھوں رہے جے چپ میری ، کائے ایڈڑے پاڑنے پاڑوائیں (وارث شاہ)

پاڑتی : توں پھاڑ دی ہیں۔

پہرے : پہنے۔

ع

داؤ سندے کپڑے پہرے گرد غبار

راس : چنگی ، سدھی ، صاف۔

ع

چوتھی نیت راس من ، پنجویں صفت ثنائے

فریدا گربُ جنہا وڈیائِیا دھنِ جوبنِ آگاہ
خالی چلے دھنی سیو ٹِبے جیو مِیہاہُ
(گورو ارجن)

۱۰۵

فریدا گرب جیہناں وڈیائیاں ، دھن جوبن آگاہ
خالی چلے دھنی سیوں ، ٹِبےّ جیوں مینہاں

گرب : گھمنڈ ، ہنکار ، تکبّر
ع
تہاں بھسم لگاءِ کے بھسم ہوتا ، پیش جائے ناہیں گرب ڈِمہ میاں (وارث شاہ)

جو کجھ کریں سو کر ، دل وِچ گرب نہ کر . (نوشہ)

دھن : عورت ، سوانی ، تمیئوِیں ۔
ع
میل سیّاں دھن کھیڈن نکلی (شاہ مراد)

جوبن : جوانی ۔
ع
کاج رُتا یا بابل دِھیے ، توُں جوبن بھر ماتی (دموور)

دھنی : مالک ، کھسم ، شوہ ۔

ع
دھنی وِہونا ، پاٹ پٹمبر ، بھاہیں سیتی جالے

میںٔھاں : مینہہ ، بارش ۔
ع
پھرچِت جیہناں دا باھوُ ، اوتھے ضایع وسا مینہاں ہو (باھوُ)

فرید اِتنا مُکھ ڈراونے جِنا وسارِیوں ناؤ
اَیتھے دُکھ گھنیریا اگے ٹھور ن ٹھاؤ

۱۰۶

فریدا تنہاں مُکھ ڈراونے، جیہناں وِساریو ناؤں
ایتھے دُکھ گھنیرے آ، اگے ٹھور نہ ٹھاؤں

وِساریو : بُھلا دتا۔

ع
گھت وَیریاں دے وس پایونیں، تیاں چا وساریو نام سدا (وارث شاہ)

گھنیرے آ : گھنے اے، بہتے ہے، چوکھے ہن۔

ع
اکناں مرن نہ چیت، آس گھنیرے آ

ٹھور : ٹھکانا، تھاں۔

ع
چوکھی ٹھور گراوں ڈِٹھوس، مُلکھ بہوں خوش آیا (دمودر)

ٹھاؤں : تھاں، ٹھکانا۔

ع
ست گُربیتی رتیا، درگاہ پائیے ٹھاؤں

فریدا پچھلِ راتِ ن جاگیوہِ جیودڑو مُیوہِ
جے تَےَ ربُ وسارِیا ت ربِ ن وِسریوہِ

۱۰۷

فریدا! پچھل رات نہ جاگیوں، جیوندڑو مویوں
جے تَیں رب وساریا، تاں رب نہ وِسریوں

جاگیوں: توں جاگیا، اُٹھیا۔
جیوندڑو: جیوندیاں ہی۔
تَیں: توں۔

ع
دینہہ رات تَیں ظلم تے لک بدّھا، مُڑیں روپ ٹھنگار ہیے واسطے ای (وارث شاہ)

وِسریوں: تینوں بُھلایا۔

فریدا کنتُ رنگاولا وڈا ویمحتاج
اللہ سیتی رتیا ایہہ سچاواساج
(گورو ارجن)

۱۰۸

فریدا کنت رنگاولا، وڈا ویمحتاج
اللہ سیتی رتّیا، ایہہ سچاواساج

رنگاولا : رنگین مزاج۔
ویمحتاج : بے محتاج۔
سچاوا : سچ والا۔
کنت : مالک، شوہ تے کھسم۔

ع
جے کنت وسائے بُریاں نارییں (شاہ مراد)

فریدا دُکھ سُکھ اِکُ کرِ دِل تے لاہِ وِکارُ
اَلہ بھاوے سو بھلا تاں لبھی دربارُ
(گوروارجن)

۱۰۹

فریدا دُکھ سُکھ اک کر، دل تھیں لاہ وِکار
اللہ بھاوے سو بھلا، تاں لبھی دربار

تھیں : تھوں، توں۔

ع
چارے یار رسول دے چار گوہر، سبھا اِک تھیں اک چڑھندڑے نیں (وارث شاہ)

وِکار : پاپ، وِگاڑ۔

ع
جت کھادے تن پیڑیئے من ماتھہ چلیں وکار

لبھی : لبھے، ملے۔

فریدا دُنی وجائی وجدی تو بھی وَجہِ نالِ
سوا ای جیون وجدا جس الہُ کر دا ساد
(گورو ارجن)

۱۱۰

فریدا دُنی وجائی وجدی، تُوں بھی وجّیں نال
سو اِی جِیو نہ وجدا، جس اللہ کردا سار

دُنی : دُنیا۔

ع
وارث شاہ میاں جس نُوں عشق لگا، دین دُنی دے کم تھیں جاءِ رہیا (وارث شاہ)

جِیو : بندہ، روح۔
سار : خبر۔

ع
جیوندے کیہ جانن سار مویاں دِی، سو جانیں جو مر دا ہو (باہو)

فریدا دِل رتا اِس دُنی سیو دُنی ن کِتے کمِ
مِثل فقیراں گاکھڑی سُ پائیئے پور کرمِ

۱۱۱

فریدا دِل رتّا اس دُنی سیوں، دُنی نہ کِتے کم
مِشل فقیراں گاکھڑی، سو پائیے پُور کرم

رتّا : رنگیا۔
کِتے کم : کسے کم دی۔
پُور کرم : پُوری قسمت نال، وڈے بھاگاں نال۔

پہلے پہرے پھُلڑا پھلُ بھی پچھا راتِ
جوجاگنھِ لہنّ سے سائیٔ کنّو داتِ

۱۱۲

پہلے پہرے پھُلڑا، پھَل بھی پچھا رات
جو جاگین لہن سے، سائیں کنوُں دات

پچھارات : پچھلی رات ۔
جاگین : جاگدے ہن ۔
لہن سے : لیسن ، لین گے ۔
کنوُں : توں ، تھوں ، توں ۔

ع
جس ہادی کنوُں ہدایت ناہیں، اوہ ہادی کیہ پھڑتا ہو (باہو)
دات : تحفہ ، انعام ، بخشش ۔

ع
لہے بھرانت ، ہووے جس دات

داتی صاحبِ سندِیاں کیا چلے تِس نالِ
اک جاگندے نا لہنہِ اِکنہا سُتیا دے ءِ اُٹھالِ

(گورو نانک)

۱۱۳

داتیں صاحب سندِیاں، کیا چلیں تُس نال
اِک جاگندے نہ لہیں، اِکناں سُتیاں دئے اُٹھال

داتیں : داتاں، نعمتاں، تحفے۔

ع
جیوڑ صاحب تیوڑ داتیں، دے دے کرت جائی

جاگندے : جاگدے ہوئے۔
لہیں : لیندے

ڈھوڈھیدڑیے سُہاگ کُو توتن کائی کور
جنہا ناؤ سُہاگنی تِنہا جھاک ن ہور

۱۱۴

ڈھونڈیندڑیے سُہاگ کُوں، تُوتن کائی کور
جیہناں ناؤں سُہاگنی، تنہاں جھاک نہ ہور

سُہاگ : ویاہ، شادی

ع
آپ نال سُہاگ دے جاۓ رچن، لین ساہورے جاۓ گھمکاریاں جی (وارث شاہ)

کور : کسر، گھاٹ، نقوڑ، عیب۔
جھاک : آس، آسرا، ٹیک۔

ع
رانجھن میرا، میں رانجھن دی، کھیڑیاں گوڑی جھاک (شاہ حسین)

صبر منجھ کمان اے صبر کا نِیہنو
صبر سندا بان خالق خطا ن کری

۱۱۵

صبر منجھ کمان اے، صبر کا رِنیہنو
صبر سندا بان، خالق خطا نہ کری

صبر : حوصلہ۔

ع
میرے صبر دی رب جے داد دتی ، کھیڑا اسیال تے ہیر نہ جیونا ای (وارث شاہ)

منجھ : وِچ۔

ع
من ہی نال جھگڑا ، من ہی نال سبھ ، من ہی منجھ سمائے

رِنیہنو : چِلّا ، گوپھیا (رِنیہن : بھنڈلین)

بان : تیر۔

ع
مِتراں رکھ کتابت بھیجی ، لگا بان پھراں تڑپھیندی (شاہ حسین)

صبر اندرِ صابری تنُ ایوَے جالیسنہِ
ہونِ نجیک خداءِ دے بھیتُ ن کِسے دینِ

۱۱۶

صبر اندر صابری ، تن ایویں جالین
ہون نجیک خداءِ دے ، بھیت نہ کسے دین

جالین : گھالدے ہن ، برداشت کردے ہن ۔
نجیک : نزدیک ، نیڑے ، کول ۔
بھیت : بھید ۔

ع

ایہہ رانجھے دے نال ہیں گھیو شکر ، پر جیو دا بھیت نہ دسدیاں نیں (وارث شاہ)

صبر ایسہ سُاؤ جے تُوں بندا دِڑ کرہِ
ودھ تِھیوہِ دریاؤ ٹُٹِ ن تِھیوہِ واہڑا

١١٧

صبر ایہہ سُاؤ، جے تُوں بندہ دِڑ کریں
ودھ تھیویں دریاؤ، ٹُٹ نہ تھیویں واہڑا

سُاؤ : فائدہ، چنگی کھٹّی

ع
جن آون کا ایہے سُاؤ

ع
کتھا، کیرتن، راگ، نار، دھن ایہہ منیو سُاؤ

ع
لُوں لُوں وِچ خوشالی بھیئے، چڑھیا سُاؤ اساہیں (وموور)

دِڑ : درڑ، پکّا
دریاؤ : دریا۔

ع
عشقے دے دریاؤ کراہیں، منصور قبولی سُولی (شاہ حسین)

واہڑا : (واہ + ڑا) چھوٹا دریا، نالہ۔

فریدا درویشی گاکھڑی چوپڑی پریتِ
اِکنِ کِنے چالیئے درویشاوی ریتِ

۱۱۸

فریدا درویشی گاکھڑی ، چوپڑی پریت
اِکن کِنھے چالیئے ، درویشاوی ریت

پریت : پیار ، پریم ، محبت -

ع

تُسیں مگر کیوں ایس دے اُٹھ پئیاں ، ایہدی اساں دے نال پریت ہے نی (وارث شاہ)

اِکن : ایکن ، ایوں ، ایج -
کِنھے : کیہنے ، کس نے -
چالیئے : چلائی ہے ، ٹوری ہے -

تنُ تپے تنوُر جیو بالنْ ہڈ بلنہِ
پیری تھکاں سِر جُلاں جے مُوں پری مِلنہِ

۱۱۹

تن تپے تنور جیوں ، بالن ہڈ بلن
پیریں تھکاں سِر جُلاں ، جے مُوں پری ملن

تن : پنڈا ، دیہی ، جسم ۔

ع
تن پال کے جیہناں خود روئی کیتی ، اگے اگ دے عاقبت ڈاہیئن گے
(وارث شاہ)

جُلاں : ٹُراں ، جاواں ۔

مُوں : مینوں ۔

پر : محبوب ۔

ع
نانک پر کی سار نہ جانْ ای ، سبھ سِنگار خوار

تنُ ن تپاءِ تنُورجیو بالنِ ہڈ ن بالِ
سِرِ پیری کیا پھیڑیا اندرِ پری نِہالِ
(گورو نانک)

۱۲۰

تن نہ تپاءِ تنُور جیوں ، بالن ہڈ نہ بال
سر پیریں کیا پھیڑیا ، اندر پری نہال

پھیڑیا : گوایا ، وِگاڑیا۔

ع
مَیں کیہ پھیڑیا ویہڑے دانی ، سبھ پٹیاں میرے خیال (شاہ حسین)

پری : محبوب۔
نِہال : راضی ،

ع
کہے حسین فقیر نمانا ، شوہ ملے تاں تھیواں نہال (شاہ حسین)

ہوڈھوڈھیدی سجنا سجن میڈے نالِ
نانک اَلکھ ن لکھیۓ گُرمُکھ دےء دِکھالِ
(گورو رام داس)

۱۲۱

ہوں ڈھونڈیندی سجناں، سجن میندڑے نال
نانک الکھ نہ لکھیے، گرمُکھ دئے دِکھال

ڈھونڈیندی : لبھدی، بھالدی۔

ع

جنگل بیلے پھراں ڈھونڈیندی، کُوک نہ سکّاں ماری لاج دی وو (شاہ حسین)

اَلکھ : جو دیکھیا نہ جا سکے (اللہ دا صفاتی ناں)۔

ع

جوگی سن دھیاون جیتے، الکھ نام کرتار

لِکھیے : ظاہر ہووے، نظر آوے۔

ع

مونہوں چُپاتا ہوکے بیٹھیں، مُول نہ کِسے لکھائیں (دمودر)

گُرمُکھ : گورو دی مت تے چلن والا، مرید۔ ع

گُرمُکھ روم روم ہر دھیائے، نانک گُرمُکھ ساچ سماوے

ہنسا دیکھِ ترنْدیا بگا آیا چاؤ
ڈُبِ مُئے بگ بپُڑے سِرُ تلِ اُپرِ پاؤ
(گورو رام داس)

۱۲۲

ہنساں دیکھ ترنْدیاں ، بگّاں آیا چاؤ
ڈُب موئے بگ بپُڑے ، سر تلّ ، اُپر پاؤ

ترندیاں : ترَدیاں ، ترَیندیاں ۔

ع
نام لیَیں جائیں ترندا

بگّاں : بگلیاں ۔

ع
ہنساں دے بُھلاوے بُھلّی ، جھولی لیتا بگ ہے

بپُڑے : وچارے ۔ نمانے ۔

ع
پُھلییں پُھلییں بپُڑے بھی تن وِچ سواہ

مَے جا ݨیا وڈ ہنس ہَے تاں مَے کیتا سنگُ
جے جا ݨا بگُ بپُڑا جنمِ ن بھیڑی انگ
(گورو رام داس)

۱۲۳

مَیں جاݨیا وڈ ہنس ہے، تاں مَیں کیتا سنگ
جے جاݨا بگ بپڑا، جنم نہ بھیڑی انگ

وڈ ہنس : راج ہنس ۔
سنگ : ساتھ

ع

نال کُسنگی سنگ نہ کریئے ، کُل نُوں لاج نہ لائیے ہو
(باہو)

بھیڑی : میلی، چھوہندی ۔

کیا ہنْس کیا بگلا جا کئو ندرِ دھرے
جے تِسُ بھاوَے نانکا کاگہُ ہنْسُ کرے
(گورو نانک)

۱۲۴

کیا ہنس کیا بگلا ، جاں کئو ندر دھرے
جے تس بھاوے نانکا ، کاگوں ہنس کرے

کئو : نوں ، کوں ۔

ع
راجے پاپ کماوندے ، اُلٹی واڑ کھیت کئو کھائی

ندر : نظر (مہر دی نظر)

ع
تنہاں سوارے نانکا ، جن کئو ندر کرے

تس : اوس ، اوہ

ع
نہ تس باپ نہ ماہٖ ، کن تُوں جایا

کاگوں : کاگ توں ، کاں توں ۔

سرو دپنکھی ہیکڑو پھاہیوال پچاس
ایسھہ تن لہری گڈ تھیا سچے تیری آس

۱۲۵

سرورپنکھی ہیکڑو ، پھاہیوال پچاس
ایہہ تن لہریں گڈ تھیا ، سچّے تیری آس

ہیکڑو : (ہک + ڑو) اکلا ، اکو اک ۔
پھاہیوال : پھاہی لاون والے ، پھساون والے ۔
گڈ تھیا : اِک مِک ہو گیا ، رل گیا ۔
سچّے : اللہ ۔

ع

نانک جیوں جیوں سچّے بھاوے ، تیوں تیوں دئے گراہ

کَونُ سُ اکھرُ کونُ گنُ کَونُ سُ مَنِیا مَنْتُ
کَونُ سُ ویسو ہو کری جِتُ وَسِ آوَے کنْتُ

۱۲۶

کونْ سُ اکھّر، کونْ گُنْ، کونْ سُ منی آ منْت
کونْ سُ ویسو ہوں کری، جِت وس آوے کنْت

سُ اکھّر : چنگا حرف ۔
سُ منی آ : چنگے مان والا، سبھ نوں اُچا ہے ۔
منْت : منتر

ع

کوئی اوس دے نال نہ گل کردا، باجھ منتروں ناگ نوں کون چھیڑے

(وارث شاہ)

سُ منیا منْت : اسم اعظم ۔
سُ ویسو : ودھیا پہراوا، چنگا لباس ۔
جِت : جس ۔

ع

جِت دل یار اُتے دل کعبہ ۔ بھانویں پھول کتاباں چارے

نِوَن سُ اکھرُ کھوَنُ گُنُ جِھبا مَنِیا منتُ
اے ترَے بھیئے ویس کرُ تاں وس آوی کنتُ

۱۴۷

نِوَن، سُ اکھر، کھوَن، گُن، جیبھا مٹھی آمنت
ایہہ ترے بھینے ویس کر، تاں وس آوی کنت

نِوَن : نیویاں رہن، جھکن
کھوَن : حلیمی، بُردباری ۔
گُن : خوبی، وڈیائی ۔

ع
آ مٹھیے لاہ نی سبھ گہنے، گُن کیہ ہے گہنیاں پاونے دا
(وارث شاہ)

جیبھا : جیبھ، زبان، مٹھا بول ۔

ع
ایس پریم دی جھوک دا سبھ قصہ، جیبھا سوہنی نال سنائیے جی
(وارث شاہ)

ویس : لباس، پہناوا ۔

ع
تتے میاں وانگ فقیر بھی، چا ویس وٹائے (چٹھیاں دی وار)

کنت : مالک، شوہ تے کھسم ۔

متِ ہودی ہوءِ ایانا۔ تان ہوڈے ہوءِ نِتانا
انِ ہودے آپُ وَنڈائے۔ کو ایسا بھگتُ سدائے

۱۲۸

مت ہونڈی ہوئے ایانا۔ تاݨ ہوندے ہوئے نِتانا
ان ہوندے آپ ونڈائے۔ کو اَیسا بھگت سدائے

ایانا : نادان، بے سمجھ۔

ع

لوک ایانے متیں دیون ، عاشقاں مت نہ بھاوے ہُو (باہو)

تاݨ : زور، طاقت۔

ع

تُوہی دانا، تُوہی بینا، تُوہی تاݨ نتانی دا

(شاہ حسین)

نتانا : ماڑا، لِسا، کمزور۔

ان ہوندے : نہ ہوندیاں۔

ع

اِک مُول نہ بُجھّن آپنا ، ان ہوندا آپ گنائیندے

اِکُ پھکا نا گالاۓ سبھنا مے سچا دھنی
ہیاؤ ن کیہی ٹھاہِ مانک سبھ اھولوے

۱۲۹

اِک پھکّا نہ گالائیں ، سبھناں میں سچا دھنی
ہیاؤ نہ کہیں ٹھاہیں ، مانک سبھ امولویں

پھکّا : رُکھا۔

ع
نانک پھکّا بولیئے ، تن من پھکّا ہوءِ

گالائیں : گل کریں ، بولیں ، آکھیں۔
ٹھاہیں : توڑیں۔

ع
ٹھٹھا منوا ٹھاہیں ناہیں

امولویں : بہُوں مُلے ، بوہت قیمتی۔

سبھنا من مانِکِ ٹھاہنُ مُولِ مچانگوا
جے تَو پِرِیا دی سِک ہِیاؤ ن ٹھاہے کہِیدا

۱۳۰

سبھناں من مانک ، ٹھاہن مُول مچانگوا
جے تُو پریا دِی سِک ، ہیا ڈ نہ ٹھاہیں کہیں دا

مانک : موتی ، لعل ۔

ع
رکھتے نیں تیرے مانک موتی ، اوہ ویکھ تیری جنج کھلوتی
(شاہ حسین)

مچانگوا : نہیں چنگا ۔
پریا : شوہ ، محبوب ، پیارا ۔
سِک : تانگھ ۔

ع
اج سِک متراں دی ودھیری اے
(پیر مہر علی شاہ)

دِلسہ محبّت جینہ سے ای سچیا
جَینہ منِ ہو دُ مُکھ ہو دِ ہِ کانڈھے کچیا
(آسا)

۱

دِلوں محبّت جِنّیں ، سے ای سچّے آ
جِنّیں من ہور ، مُکھ ہور ، سے کانڈھے کچے آ

سچے آ : سچے اے ، سچے ہن ۔
مُکھ : موُنہہ ۔

ع
راج بھوج دے مکھ لگام دے کے ، چڑھ دوڑیاں ہو ٹُوتنے ہاریونی
(وارث شاہ)

کانڈھے : کہندے ہن ۔

ع
سچ تُہادا کانڈھیئے ۔۔۔۔۔۔

سے کانڈھے کچے آ : اوہناں نُوں کچے کہندے ہن ، کچی محبت والے آکھدے ہن ۔

رتے عشق خدائے رنگ دیدار کے
وِسریا جیسنہہ نام تے بُھئے بھارُ تھے

(اُردھ)

رتّے عشق خدا ء ، رنگ دِیدار کے
وِسّریا جَیں نام ، تے بھوئیں بھار تھئے

وِسریا : بُھل گیا ، بُھلا دِتا۔

ع

کُوڑ کُوڑے نینہہ لگا ، وِسریا کرتار

جَیں : جیہناں

ع

شاہ مراد مراداں پائے ، جَیں ہتھ لعل گوہر توبہ

(شاہ مراد)

بھوئیں : زمین ، دھرتی۔

ع

وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث ، بنجر زمین رنجھیٹے نوں آیا اِی

(وارث شاہ)

آپ لیپے لڑِ لاۓ درِ درویش سے
تِنہہ دَھنہہ جنیدی ماؤ آئے سپھل سے

۲

آپ لیپے لڑے لاۓ ، در درویش سے
تن دھن جلنیدی ماؤ ، آئے سپھل سے

دھن : بھاگاں والی ، قسمت والی ۔

ع

کہے دمودر واہ سلیٹی ، دھن چوچک دی جائی (دمودر)

جلنیدی : جن والی ۔

ع

ویکھ جلنیدی نُورے سندی ، لوکاں آکھ سُنایا
(دمودر)

ماؤ : ماں ۔

ع

رُھن چپیڑ مُونہہ اُتے ماؤ ، لے دِھیو نُوں لائی (دمودر)

سپھل : کامیاب ۔

پروردگار اپار اگم بے انت تُوں
جِنھا پچھاتا سچُ چُما پَیر مُوُں

۳

پرور دِگار ، اپار ، اگم ، بے انت تُوں
جیہناں پچھاتا سچ ، چُمّاں پَیر مُوں

پروردگار : پالن ہار ۔

ع
جیہا کرے تیہا کوئی پاوندا ہے ، سچے وعدے پرور دِگار دے نی
(وارث شاہ)

اپار : بے انت ۔ جس دا پار نہیں ۔

ع
اپار اگم گوبند ٹھاکرُ

اگم : اپہنچ

ع
اگم اگوچر توں دھنی ، سچا الکھ اپار

مُوں : مَیں ۔

تیری پَنَہ خُداءِ تُوں بخشِندگی
شیخ فریدَ ے خیرُ دِیجےَ بندگی

۴

تیری پناہ خداءِ، تُوں بخشندگی
شیخ فریدے خیر دِتیجے بندگی

پناہ : اوٹ، آسرا۔
بخشندگی : بخشن ہار ۔
فریدے : فرید نُوں
بندگی :

؏

وارث شاہ دِی بندگی خیر ناہیں ، ویکھاں من لئے کہ قبول ناہیں

(وارث شاہ)

بولے شیخ فریدُ پیارے الٰہ لگے
ایہہُ تنُ ہوسی خاک نمانی گور گھرے

(آسا)

۱

بولے شیخ فرید پیارے اللہ لگے
ایہہ تن ہوسی خاک نمانی گور گھرے

بولے : آکھدا ہے، کہندا ہے۔
گور : قبر۔

؎
دنیا جان ایویں، جیویں جھنگ پیکے، گور کالڑا باغ بنایا ای
(وارث شاہ)

آجُ مِلاوا شیخ فرید
ٹھاکِمُ کُونجرِیا منہُ مچندڑیا

(۱۔ رہاؤ)

آج مِلاوا شیخ فرید
ٹھاکم کُونجڑِیاں، منوں مچندڑِیاں

مِلاوا : ملاپ، میل۔

ع

نانک کہے سیاتیے ایوں کنٹت مِلاوا ہوءِ

ٹھاکم : میں قابو کراں، روکاں۔

کُونجڑیاں : کونجاں۔

منوں مچندڑیاں : دل نُوں مچاون والیاں، بھڑکاون والیاں۔

جے جانا مَرِ جائیے گھُمِ نَ آئیے
جُھوٹھی دُنیا لگِ ن آپُ ونجھائیے

۲

جے جانا مَر جائیے ، گھُم نہ آئیے
جُھوٹھی دنیا لگ نہ آپ ونجائیے

گھُم : مُڑ کے ، پرت کے ۔
لگ : پچھے لگ کے ۔
ونجائیے : گوائیے ، ضایع کریے ۔

بولِیئے سچُ دھرمُ جھُوٹھُ ن بولِیئے
جو گُرُ دَسے واٹ مُرِیدا جولِیئے

۳

بولیے سچ دھرم جھوٹھ نہ بولیے
جو گُر دَسے واٹ مریداں جولیے

دھرم : ایمان ، یقین ۔

ع

سُنے جتیاں چور کے دے وچ وڑیوں ، ساڈا دھرم تے نیم سب پٹیا ای
(وارث شاہ)

گُر : گورو ۔
واٹ : پگنڈا ، پندھ ، سفر ۔

ع

بن ست گُر واٹ نہ پاوے

جولیے : ٹُریے ، چلیے ۔

چھیل لنگھندے پارِ گوری من دِھیریا
کنچن وَنے پاسے کلوَتِ چِیریا

۴

چھیل لنگھندے پار گوری من دِھریا
کنچن وَنّے پاسے کلوَت چِیریا

چھیل : گبھرو، جوان

چھیل گبھرو مست اربیلڑے نیں، سُندر اک تھیں اک سوایا اے (ہیر وارث شاہ)

گوری : مٹیار

دِھیریا : حوصلہ پھڑدی ہے، ہمت کر دی ہے۔ ع

رِبن درشن کیو دھیریا

کنچن : سونا

ع

کیہا کنچن گُھٹے سار ، اگنی گندھ پائے لوہار

وَنّے : جیسے ، ورگے ، رنگے۔

ع

نجابی اکھیاں دے رنگ رت وَنّے ، تینوں حسن چڑھیا انباؤں دا نی (وارث شاہ)

کلوَت : کلوتر ، آرہ

ع

بُھلا مہتر زکریا ، کلوتر دتا چِیر (شاہ مراد)

شیخ حیاتی جگِ ن کوئی تِھر رہیا
جس آسنِ ہم بیٹھے کیتے بَیس گیا

۵

شیخ حیاتی جگ، نہ کوئی تِھر رہیا
جس آسن، ہم بیٹھے، کیتے بَیس گیا

جگ : دنیا

ع

ہمیں بڈے فقیر ست پیہڑیے، ہاں مارسم جگ دی ہمیں نہ جانئے ہاں (وارث شاہ)

تِھر : قائم، اٹل، ہمیش

ع

کہے حسین تِھر ہیچے سوائی، ہور فانی کُل جہان (شاہ حسین)

آسن : تھاں، جگہ۔

ع

رتا وٹ بنائی جلتھر، اُپہ آسن لایا (دمودر)

بَیس : بیٹھ، بَہہ

ع

ماس چھوڈ بَیس نک پکڑیں، راتیں مانس کھاتے

کتک کُونجاں چیتِ ڈٗ ڈٗ ساونِ بجُلیاں
سیالے سوہندیاں پرِ گلِ باہڑِیاں

۶

کتک کونجاں، چیت ڈوشہہ، ساون بجلیاں
سیالے سوہندیاں پر گل باہڑیاں

چیت : چیتر، پہلا دیسی مہینہ۔

ع

چیت کرے چتراٹیاں، پھگن جھڑیاں لاٹیاں (اکھان)

ڈوشہہ : جنگل دی اگ

ع

اگے دیکھو ڈوشہہ جلے، پاچھے ہریو انگور

سوہندیاں : سوہنیاں لگدیاں، پھبدیاں۔

ع

ہر سوہندیاں بودیاں نڈھڑے دے، کنّیں لاڈلے دے بنے بندڑا جے (وارث شاہ)

باہڑیاں : بانہواں

ے

سندیسڑڈ سوبھرڈ پرمے کہن نہ جائے
جو کانگل مُوندرڈ سو باہڑی سمائے (سندیش راسک)

چلے چلن ہار وچار ا لے ئے منو
گنڈھیدیاں چھا ماہ ٹُٹندیاں ہک کھنو

ترجمہ

چلے چلن ہار، وچاراں لے ئے منوں
گنڈھینڈیاں چھے ماہ، تُرٹندیاں ہک کھنو

چلن ہار : جاون والا، ٹُرن والا۔

کھلیاں ہی پکوائی روٹی، اجے پہر چلن ہارا (دمودر)

گنڈھینڈیاں : جُڑدیاں، بنُدیاں
تُرٹندیاں : ٹٹدیاں، ناس ہوندیاں
ہک کھنو : اک پل، اک لمحہ

دوہاں سریاں کھسم آپ، کھوں مُنھ کرے راس

زمی پچھے اسمان فریدا کھیوٹ کِن گئے
جالن گوراں نالِ اُلاہمے جیا سہے

۸

زمیں پچھے اسمان، فریدا، کھیوٹ کِن گئے
جالن گوراں نال الاہمے جیا سہے

کھیوٹ : مہانا، ملاح
کِن : کنے کو، کتنے
جالن : دکھ جھاگن، برداشت کرن

ع
جوگ دا جالن کھڑا ودیڈا، توں کیہ جانیں باتاں (دمودر)

الاہمے : الانبھے، طعنے، میہنے

ع
کر کر پیر، سنجاتے لیکن، جگ الاہمے ویندا (دمودر)

تَپ تَپِ لُہ لُہ ہاتھ مرودوٗ
باوَلِ ہوئی سو سَہُ لوروٗ

(راگ سُوہی بانی شیخ فرید جی کی)

۱

تپ تپ لوہ لوہ ہاتھ مروڑؤ
باول ہوئی سو سَوہ لوڑؤ

تپ تپ : سڑ سڑ کے، کھپ کھپ کے۔
لوہ لوہ : تڑپھ تڑپھ کے، پھڑ جل کے۔
ہاتھ مروڑؤ : ہتھ ملدی ہاں، پچھتاوندی ہاں۔
باول : کملی، جھلی۔
سَوہ : شَوہ، مالک
لوڑؤ : لوڑدی ہاں، لبھدی ہاں۔

تَے سہِ من مہِ کیا روسُ
مجُھ اَوگن سہِ ناہی دوسُ

۲

تَیں سہِر من مَنہٕ کیا روس
مجھ اَوگن سہہ ناہیں دوس

سہِر : سہیلی ، سکھی ، (سیو لوک گیتاں وچ) ، (ہیم چندر نے "سِدھ ہیم شبد انوساشن" وچ ایہہ پراکرت دا لفظ دسیا ہے)

روس : ناراضگی ، غصّہ ۔

اوگن : گناہ ، عیب ۔

دوس : دوش ، قصور ۔

ع

کچھ ناہیں دوس گناہ رقیب اغیار دا

(شاہ مراد)

تُنے صاحب کی مَے سار نہ جانی
جوبنُ کھوءِ پاچھے پچھُتانی
(ا-رہاؤ)

تیں صاحب کی میں سار نہ جانی
جوبن کھوءِ پاچھے پچھوتانی

سار : قدر ، اصلیت

ع
موکھ مُکت کی سار نہ جانا

کھوءِ : کھوہ کے ، گوا کے

کالی کوئِل تُو کِت گُن کالی
اپنے پریتم کے ہَو بِرہے جالی

۲

کالی کوئِل تُو کِت گُن کالی
اپنے پریتم کے ہَوں بِرہے جالی

کِت گُن : کیہڑے گُن

ہَوں : مَیں

ع

ہَوں تجھ دیکھوں، تُوں مُنجھ دیکھ

(شیخ بہاؤالدین برناوی رح)

بِرہے : وچھوڑے وچ ، فراق وچ ۔

جالی : لنگھائی ، بِتائی ۔

ع

رُل ہیر دے نال سی عمر جالی ، اساں مزے جوانی دے خوب کیتے

(وارث شاہ)

پرہِ بِہُون کتھہِ سُکھ پائے
جا ہوءِ کرِپال تا پربھو مِلائے

۲

پرہے بہُون رکتھہِ سکھ پائے
جاں ہوءِ کرپال تاں پربھو مِلائے

بہُون : وِہُونی، وانجھی
رکتھہِ : رکتے وِی، کدھرے وِی

ع
سادھ کے سنگ نہ کتھہوں دھاوے

کرپال : مہربان
پربھو : اللہ

ع
توں پربھو سبھ تدھ سیوندے، اک ڈھاڈی کرے پکار

وِدھن کُھوہی مُندھ اِکیلی
نا کو ساتھی نا کو بیلی

۳

وِدھن کُھوہی ، مُندھ اکیلی
نہ کو ساتھی ، نہ کو بیلی

وِدھن : کنبادن والی ، ڈرادن والی ۔
مُندھ : سوانی ، تیئوِیں ، تریمت ۔

ع

ایتے ویس کرینِدیے مُندھے ، شوہ راتوں اوراہا

بیلی : ساتھی ، دوست

ع

آکھ دمودر ہیر جو آکھے ، سائیں اساڈا بیلی (دمودر)

کِرِ کِرپا پربھِ سادھ سنگِ میلی
جا پھِرِ دیکھا تا میرا الہُ بیلی

کر کرپا پربھ سادھ سنگ میلی
جاں پھر دیکھاں تاں میرا اللہ بیلی

کرپا : مہربانی ، عنایت

ع
تُساں بخشنا جوگ تے کرو کرپا ، دان کردیاں ڈھل نہ لوڑیے جی
(وارث شاہ)

پربھ : پربھو نے ، اللہ نے

ع
نانک پربھ بھاتیا ، سچے در سوہن

سادھ سنگ : درویشاں دی سنگت

واٹ ہماری کھری اُڈِیتی
کھنیاہُ تِکھی بہُت پیئِینی

۷-۱

واٹ ہماری کھری اُڈیتی
کھنّیوں تکھی بہت پیئنی

واٹ : پندھ ، سفر

ع
گھول گھول گھتی تیری واٹ اتوں ، بیلی دس کھاں کدھروں آوناہیں (وارث شاہ)

کھری : بہت ، انتہائی

ع
کھری کٹھن ہے فقر دی واٹ جوگی ، مونہوں آکھ کے کاہ وِگوناہیں (وارث شاہ)

اُڈیتی : دکھ بھری ، اداس کرن والی

ع
اُڈیتی اُڈیتی ، پر کب آئے ری

کھنّیوں : کھنڈے نالوں ، تلوار نالوں

پیئنی : باریک ، مہین

اُس اُوپر ہے مارگ میرا
شیخ فریدا پنتھ سمھار سویرا

اُس اُوپر ہے مارگ میرا
شیخ فریدا پنتھ سمھارا سویرا

مارگ : رستہ ، راہ

ع
آپ جس مارگ لاسی میراں میں جاؤں تدھر
(شمس العشاق میراں جی بیجاپوری)

پنتھ : رستہ

ع
تُسیں یوگ دے پنتھ بتاؤ سانوں ، شوق جاگیاں مرف نگیناں دے
(وارث شاہ)

سمھار : چیتے رکھ ، یاد کر ۔

بیڑا بنّدھ ن سکیو بنّدھن کی ویلا
بھرِ سرورُ جب اُوچھلے تب ترنُ دُہیلا

(سوہی للت)

ا

بیڑا بنّدھ نہ سکیوں بنّدھن کی ویلا
بھر سرور جب اُچھلے تب ترن دُہیلا

بیڑا :

ع
وارث شاہ میاں بیڑے پار تنہاں جیہناں رب داناں دھیایا ای
(وارث شاہ)

ویلا : وقت
سرور : ساگر، چشمہ
دُہیلا : اوکھا، مشکل

ع
کھرا دُہیلا جگ وچ جس اندر جھاک

ہتھُ ن لاۓ کسُنبھڑَے جلِ جاسی ڈھولا

(۱-رہاؤ)

ہتھ نہ لاۓ کُسنبھڑے جل جاسی ڈھولا

کُسنبھڑے : (کسنبھا + ڑے) کسنبھا اِک پھُل نوں آکھدے ہن۔

گُ

من مکھ نام وِہُوتیا، رنگ کُسنبھا دیکھ نہ بھُل

ڈھولا : محبوب (ہیم چندر نے ایہدے معنی "لاڑا" منّے ہن اتے ایس نوں پراکرت دا لفظ دسّیا ہے۔

کجھ ہور شلوک

(گورو گرنتھ صاحب توں باہرے)

١

فریدا اِکے تاں سِکن سِک ، اِکے تاں پُچھ سِکندیاں
تِنہاں پِچھے نہ مُک ، جو سِکن سار نہ جانتی

٢

فریدا سِکاں سِک سِکنّدیاں ، سِکّیں ڈیٹھے رات
میٹھڑیاں سِکّاں سیٹھ پُجّن ، جاں پِریا پائی جھات

٣

فریدا بِرہا بِرہا آکھیئے ، بِرہا توں سُلطان
جِس تن بِرہوں نہ اُپجے ، سو تن جان مسان
فریدا جِت تن بِرہا اُپجے ، تِت تن کیسا ماس
اِت تن ایہہ بھی بہت ہے ، ہاڈ چام اور ماس

٤

فریدا مَیں تن اوگن ایتڑے ، جیتے دھرتی ککھ
توَ جیہا مَیں نہ لہاں ، مَیں جیہے یاں کئی لکھ

٥

تن سمند ، منسا لہر ، ارتارڑو ترِیں انیک
تے بِرہی کیوں جِیوتے ، جو آہ نہ کرتے ایک

٦

اساں تُساڈی سِجنو ، اَٹھو پہر سمھال
ڈیہوں وسو منے مَنہہ ، راتیں سپنے نال

۷

پریتم! تم مت جانیا، تم بِچھرت ہم چین
دادھے بن کی لاکڑی، سُلگت ہوں دِن رین

۸

وچھوڑا بُریار، جت وِچھڑے تن دُبلا
سے ماہنو ہنیسار، وچھڑ میٹے جو تھیّن

۹

جاں مُوں لگا نینہہ، تاں مَیں دُکھ وِہاجیا
جُھراں ہبھو ہی ڈینہہ، کارن جیسے ماپری

۱۰

فریدا ایہہ جو جنگل رکھڑے، ہر اِک پت تنہاں
پوتھا لکھیا ارتھ دا، ایکس ایکس ماہنہہ

۱۱

فریدا اِکے تاں لوڑ مقدمی، اِکے تاں اللہ لوڑ
دونہہ بیڑی نہ لت دھر، ونجیں وکھر بوڑ

۱۲

فریدا چوڑلی سبھوں رتیا، دنیا کوڑا بھیت
ایہنیں اکھیں دیکھدیاں، اُجڑ دنجے کھیت

۱۳

فریدا تن رہیا من پھٹیا، طاقت رہی نہ کائے
اُٹھ پری، طبیب تھیو، کاری دارو لائے

۱۴

کنت نینہہ تن گارڑی، ناگاں ہاتھ مناۓ
وس گندلیں مسدہ نگر، ہوریں لہد لہاؤ

۱۵

پیریں کنڈھے بپنڈھڑا، نیتی سجانا
بھٹ ہنڈولے دا پینگھنا، سیتی اجانا

۱۶

فریدا موں تن اوگن ایتڑے، چھمّی اندر وار
ہک زری خواری تھی رہے، جے ڈِتن باہر وار

۱۷

آسرا دھنی منجھاہ، کوۓ نہ لاہو کڈھ توں
وے ایوں کاج ہنھاہ، وریا تے سچا دھنی

۱۸

جتنا اسے رانیں وڈیاں، ڈو ڈو گانڈھلیاں
تم اِک جال نہ سنگھیاں، اساں سبھے جالیاں

۱۹

فریدا لہریں سائر کھیہندیاں، بھی سو ہنس ترن
کیا ترین بگ بپڑے، جو پہلی لہر ڈبن

۲۰

فریدا جیں در لگے نینہہ، سو در ناہیں چھڈنا
آپوے بھانویں مینہہ، سِر ہی اُپر جھلنا

۲۱

فریدا تجل کاسہ کاٹھ دا، واسا وِچ وناں
باریں اندر جالنا، درویشاں، ہرناں

۲۲

فریدا------، تینے ٹول کریں
مٹھا بولن نو چلن، ہتھوں بھی کجھ دیں

۲۳

فریدا جتی خوشیاں کیتیاں، تتی تھیئم روگ
پھلوں کارن ماریئے، کھادھے دا کیا ہوگ

۲۴

فریدا پیریں بیڑا ٹھیلہ کے، کنڈھیں کھڑا نہ رو
وت نہ آون تھیسیا، ابیت نہ نبیڑی سو

۲۵

فریدا ستیاں نیند، مت پوندے ایو
جیہناں نین نیندراولے، دھتی ملندے کیو

۲۶

فریدا راتیں چار پہر، ڈو ستا ڈو جاگ
گھنا سو وسی گور منہہ، لہسیا ایہہ ویراگ

۲۷

فریدا کیا لڑ پچھے لٹ، تھیں جالی جنج وٹے
جے توں مریں پٹ، تاں کیہا تیرا سو پری

۲۸

فریدا راتیں سودیں کھٹ، ڈینہیں پٹیں پیٹ گوں
جاں توں کھٹن ویل، تداہیں تیں سوں رہیا

۲۹

فریدا جاگنا اِی ناں جاگ، راتڑی ہبھ وِدھائیاں
جے مُوں متھے بھاگ، پِری وسارن نہ کرن

۳۰

فریدا ہے جیا کھڑسی جب، اتے کیسی مُس ون جیوں
کیا روسی تب، جو رہی کوڑا ہتھیا

۳۱

فریدا سوور سچا سیو، رجت مُکلُوبنی جاہ
رج مستک ہڈ کھو، عمل نہ وِکن کھاہ

۳۲

فریدا پری وسارن بیار وَں کُ بُدھ چوین
کنچن راس وسار کر، مُٹھی دُھوڑ بھرین

۳۳

فریدا تُوں تُوں کریندے جو موئے، موئے بھی تُوں تُوں کرن
جیہنیں تُوں تُوں نہ کیا، تیہنیں نہ سنجاتو تن
سائیں سندے نا دکھے، دایم پری چوَن
رب نہ بھنے پوریا، سندے فقیرن

۳۴

فریدا جنہیں دا صبر کمان، اتے ذکر کماون کانیاں
اوہناں مندے بان، خالق خالی نہ کرے

۳۵

فریدا در وسائیاں کانیاں، رب نہ گھٹ ریئن
لگن تنہاں منافقاں، جو کدہیں نہ جائین

۳۶

فریدا کسے آہوں ہیکڑا، اتے ہن تھیو پر گٹ
ایوں پاو مشاہرو، جا لاہ بیٹھوں ہٹ

۳۷

فریدا کدہیں آہ ہکڑا، اتے ہن بھی تھیسی ہک
اوپئی مٹنا نہ کرے، نیہی لایوس سک

۳۸

مڈھا رتھیا شیخ فرید، کنبن لگے ٹاہل
ٹنڈڑیاں جل لائیاں، ٹٹن لگی ماہل

۳۹

فریدا دمامہ وجیا موت دا، چڑھیا ملک الموت
گھن واہے جندڑی، ڈھاہن واہے کوٹ
کوٹ ڈھٹھا گڑھ لٹیا، ڈیرے ہئی کہاہ
جیوندیاں دے ہور راہ، مویاں دے ایہی راہ

۴۰

اج کہ کل کہ چونہہ ویہیں ، ملک اساڈِی ہیر
کیں جتا کیں ہاریو ، سودا ایہی وِیر

۴۱

فریدا کرن حکومت دُنی دِی ، حاکم ناؤں دھرن
اگے ڈھول پیادیاں ، پِچھے کوت چلن
چڑھ چلن سُکھ واسنی ، اُپر چور جھلن
سیج وِچھاون پاہرو ، جتھے جاء سوَن
تیہناں جناں دیاں ڈھیریاں ، دوروں پئیاں دِسَن

۴۲

فریدا ایہہ مسجدیں اَبو پھٹیاں ، رکھیاں رب سوار
جاں جاں ایس جہان مشہہ ، تاں تاں دِکھیں جار

۴۳

فریدا سے داڑھیاں کوڑاویاں ، جو شیطان پھجّن
اہرن تلے وداں جیوں ، دوزخ کھڑ دھریئن

۴۴

فریدا داڑھیاں لکھ وتّن ، ہیہہ نہ ہکو جیہیاں
اِک ور لکھ لہن ، ہِک کھوں کنوں ہولیاں

۴۵

فریدا اُچا نہ کر سدّ ، رب دِلاں دِیاں جاندا
جے تُدھ وِچ کلبّ ، سو مجھاہوں ڈور کر

۴۶

فریدا دُنی دے لاپلے لگیاں، محنت بُھل گئی
جاں سِر آئی آپنے، تاں سبھو وِسر گئی

۴۷

فریدا اِک وِہاجیں لُون، بیا کستوری جُھنگ چڑے
باہر لاءِ صبون، اندر ہچھا نہ تھیوے

۴۸

فریدا جنگل ڈھونڈیں سنگھنا، لمے لُڑیا نہ وت
تن حجرہ درگاہ دا، تِس وِچ جھاتی گھت

۴۹

فریدا ہاتھی سوہن انباریاں، پیچھے کٹک ہزار
جاں سِر آوِی آپنے، تاں کو میت نہ یار

۵۰

فریدا جے توں وِنجیں حج، حج ہبھو ہی جیا میں
لاہ دِلے دِی لج، سچا حاجی تاں تھیویں

۵۱

فریدا منجھ مکہ منجھ ماڑیاں، منجھے ہی محراب
منجھے ہی کعبہ تھیا، کیں دے کری نماز

۵۲

فریدا مَیں تُوں مُنج کر، نکّی کر کر کُٹ
بھرے خزانے رب دے، جو بھاوے سو لُٹ

۵۳

کُوک فریدا کُوک توں، جیوں راکھا جوار
جب لگ ٹانڈا نہ گرے، تب لگ کُوک پکار

۵۴

فریدا جے توں دِل درویش، رکھ عقیدہ ساہمنا
دریں سیلتی دیکھ، متھا موڑ نہ کنڈ دے

۵۵

فریدا درد نہ ونجم دارویں، جے لکھ طبیب لگن
چنگی بھلی تھی بہاں، جے مُوں پری رلمن

۵۶

جے بجے جیویں دُنتے، گھر بیے کہیں نہ لاء
اکوّ کھپھن رکھ کے، ہور سبھو دیہہ لُٹاء

۵۷

فریدا جاں جاں جیویں دُنی تے، تاں تاں پھرالکھ
درگاہ سچا تاں تھیویں، جاں کھپّھن مُول نہ رکھ

۵۸

فریدا ماؤ مبینڈی کملی، جن "جیون" رکھیا ناؤں
جاں دِن پہنتے موت دے، نہ جیون نہ ناؤں

۵۹

فریدا دِل اندر دریاؤ، کنڈھی لگا کیہ پھرے
ٹُبھی مار منجھا ہیں، مثبھول ہی مانک لہیں

٦٠

ٹُبھّی مارن گاکھڑی ، سدھراں لکھ کرین
جیہناں دامن دھرابیا ، سے مانک لبھین

٦١

فریدا مانک مُول اتھاہ ، قدر کیہ جانئیں شیشہ گرہ
اِکے تاں گوہرڑا شاہ ، اِکے تاں جانئیں جوہری

٦٢

فریدا اِکناں مت خداءِ دِی ، اِکناں منگ لئی
اِک دِتی مُول نہ گھنّدے ، (جیوں) پتھر بُوند پئی

٦٣

فریدا وڈّی ایہہ بہادری ، کر کُسنگ کو تیاگ
درگاہ تھیوی مُکھ اُجلا ، کوءِ نہ لگّے داغ

٦٤

فریدا ایسا ہوءِ رہو ، جیسا ککھ مسیت
پیراں تلے لتاڑیے ، کدے نہ چھوڈیں پریت

٦٥

فریدا پاؤں پسار کے ، اٹھے پہر ہی سَوں
لیکھا کوئی نہ پچھڑای ہے وِچوں جاوِی ہَوں

٦٦

فریدا گُوکینڈڑا تاں گُوک ، کدے تاں رب سُنیسیا
نِکل وَیسی پھُوک ، تاں پھر گُوک نہ ہوسیا

۶۷

فریدا کھیتی اُجڑی، گردی پر رہیا مال
صاحب لیکھا منگسی، بندے کون حوال

۶۸

فریدا کھیتی اُجڑی، پچھے سیوں لو لاءِ
جے ادھ کھادھی اُبریں، تاں پھل بہتیرا پاءِ

۶۹

فریدا در بھیڑا گھر سنکڑا، گور نواھوں رت
دیکھ فریدا جو تھیا، سو کل چلے رت

۷۰

فریدا دیہہ جر جر بھئی، نینیں وہے سریش
سے کوہاں منجا بھیا، انگن تھیا بدیس

۷۱

فرید چلے پردیس کو، قطب جو کے بھاؤ
سانپاں جو دھاں ناہراں، تینوں دانت نہ دھاؤ

۷۲

فریدا جاگنا ای تاں جاگ، ہوئی آ ای پربھات
اس جاگن نوں پچھتائیں گا، گھنا سوئیں گا رات

۷۳

آدو لدھو سا تھڑو، ایویں وِنج کریں
مُول سنبھالیں آپنا، پا پچھے لاہا لیں

۷۴

سائیں سیویاں کھل گئی، ماس نہ رہیا دیہہ
تب لگ سائیں سیوساں، جب لگ ہوسوں کھیہہ

۷۵

مناں اِمن مُنایاں، سر مُنے کیا ہوءِ
کبتی بھیڈاں مُنّیاں، سُرگ نہ لدھی کوءِ

۷۶

ہتھڑیں وٹوں ہتھڑے، پیراں وٹوں پیر
تُساں نہ مُتّیاں گاجراں، اساں نہ مُتّے بیر

۷۷

زندگی دا وساہ نہیں، سمجھ فریدا توں
کرلے اچھے عمل تے ہو جا سرنگوں

۷۸

موسیٰ نٹھا موت تے، ڈھونڈے کاٹے گلی
چارے کُنڈاں ڈھونڈیاں، اگے موت کھلی

۷۹

کنّاں، دنداں، اکھیاں، سبھناں دِتی ہار
ویکھ فریدا چھڈ گئے، مُڈھ قدیمی یار

۸۰

فریدا ماں جے تینڈی کملی، جس جیون دھریا ناؤں
جاں دِن آئے موت دے، نہ جیون نہ ناؤں

۸۱

فریدا ایسا ہو رہو، جیسے ککھ مسیت
پیراں ہیٹھ لتاڑیے، صاحب نال پریت

۸۲

فریدا اُٹھاں ٹکیے، جتھاں وسّن اُنّھے
نہ کو ساگوں جائیں، نہ کو ساگوں مَنّتے ۵

۸۳

ٹوپی لیندے باورے، ویندے کھرے نلج
چوہا کُھڈ نہ ماوِ ای، پچھے بندھیے چھج

ورتیاں کتاباں

(۱) گورو گرنتھ صاحب، جواہر سنگھ کرپال سنگھ، امرتسر
(۲) گورو گرنتھ صاحب، ایس بُدھ سنگھ اینڈ سنز، امرتسر، ۱۹۵۲ء
(۳) گورو گرنتھ صاحب، جے ایس سنت سنگھ اینڈ سنز، لاہور
(۴) اَتی پُراتن جنم ساکھی، اِنڈین پریس، لاہور، ۱۸۹۴ء
(۵) شلوک شیخ فرید جی، وزیر ہند پریس، امرتسر (پہلی وار)
(۶) امیر حسن علا سنجری، فوائد الفواد (پنجابی، پروفیسر پریتم سنگھ)
(بلیٹن ۱۰ "کھوج درپن"، جنوری ۱۹۷۴ء) گورو نانک یونیورسٹی، امرتسر
(۷) بچن سنگھ، ڈاکٹر، بابا فرید جی دے شلوک، پیسہ اخبار، لاہور
(۸) باوا بُدھ سنگھ، ہنس چوگ، پھلواڑی ایجنسی، امرتسر، ۱۹۲۶ء
(۹) بیدی کاکا سنگھ، بھگتاں دی بانی۔ لالہ دیوی داس جانکی داس تاجران، امرتسر
(۱۰) بھگوان سنگھ، بھائی، بھگتاں دی بانی۔ رام سنگھ کتب فروش، امرتسر،
۳۸۴ نانک شاہی۔
(۱۱) پریتم سنگھ، پروفیسر، پنجابی ساہت دا اتہاس (جلد پہلی) (مضمون: بابا فرید بارے)
بھاشا وبھاگ، پٹیالہ، ۱۹۷۱ء

(۱۲) پریتم سنگھ، پروفیسر، سرشٹ گوشٹاں، (پنجابی ترجمہ: خیر المجالس) گورو نانک یونیورسٹی، امرتسر، ۱۹۷۴ء

(۱۳) پریم پرکاش سنگھ، پنجابی بولی دا نکاس تے وکاس، لدھیانہ، ۱۹۷۱ء

(۱۴) پریم پرکاش سنگھ، پنجابی بھاشا —— آریا کہ اناریا، (بلیٹن III، "کھوج درپن") جنوری ۱۹۷۶ء

(۱۵) پیار سنگھ، ڈاکٹر، مرتب جنم ساکھی سری گورو نانک، گورو نانک یونیورسٹی امرتسر ۱۹۷۴ء

(۱۶) پورن سنگھ، گورو گرنتھ کوشس (دو جلداں) خالصہ ٹریکٹ سوسائٹی، امرتسر ۱۹۲۷ء

(۱۷) تیجا سنگھ، پرنسپل، ساہت درشن، پرکاش پستکالا، پٹیالہ، ۱۹۵۱ء

(۱۸) جیت سنگھ سیتل، ڈاکٹر، کلام حقانی، بابا فرید میموریل سوسائٹی پٹیالہ، ۱۹۷۳ء

(۱۹) جیت سنگھ سیتل، ڈاکٹر، پنجابی ساہت دا آلوچناتمک اتہاس، پیپسو بک ڈپو، پٹیالہ، ۱۹۷۴ء

(۲۰) جیت سنگھ سیتل، ڈاکٹر، کلام نانک، بھاشا وبھاگ، پٹیالہ، ۱۹۷۱ء

(۲۱) جیشی رام مشتاق، ارشاداتِ فریدی، اللہ والے کی قومی دکان، لاہور (چوتھی وار)

(۲۲) درشن سنگھ، ڈاکٹر، پرتی ندھ ادھیاتمک واراں، نیو بک کمپنی، جالندھر، ۱۹۷۰ء

(۲۳) دُنی چندر، پنجابی بھاشا دا وکاس، پنجاب یونیورسٹی چنڈی گڑھ، ۱۹۵۹ء

(۲۴) دیوان سنگھ، ڈاکٹر، فرید درشن، لاہور بک شاپ، لدھیانہ، ۱۹۷۳ء

(۲۵) سرفراز حسین قاضی، پروفیسر، تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر، عزیز بک ڈپو، لاہور ۱۹۷۳ء

(۲۶) سریندر سنگھ کوہلی، ڈاکٹر، پنجابی ساہت دا اتہاس، لاہور بک شاپ لدھیانہ ۱۹۵۵ء
(۲۷) سنت اندر سنگھ چکرورتی؛ مرتب، مسلے شیخ فریدجی کے، بھاشا وبھاگ
پٹیالہ، ۱۹۶۲ء
(۲۸) سنت سنگھ سیکھوں، پنجابی بولی دا اتہاس، بھاشا وبھاگ، پٹیالہ، ۱۹۶۱ء
(۲۹) سوہن سنگھ جوش، پنجابی بھاشا دا سروپ، پنجابی بھاشا کنونشن جالندھر ۱۹۶۸ء
(۳۰) شیام دیو پراشر، مضمون: پنجابی اتے سنسکرت دے سمبندھ، (بلیٹن II، ۱۹۷۳ء
تے بلیٹن I، ۱۹۷۴ء۔ "پرکھ") پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ۔
(۳۱) صاحب سنگھ، پروفیسر، مضمون: جیون برتانت دا سنکھیپ، (کتاب: گورونانک
مرتب: ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی) پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ، ۱۹۶۹ء
(۳۲) صاحب سنگھ، پروفیسر، شلوک تے شبد فریدجی سٹیک، سنگھ بردرز، امرتسر، ۱۹۶۶ء
(۳۳) عاقل محمد جوگی، کافیاں ہندی، مطبع الٰہی، آگرہ، ۱۳۲۳ھ
(۳۴) عبدالحکیم، مولوی، زلیخا ہندی، مطبع مصطفائی، لاہور، ۱۲۹۰ھ
(۳۵) عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ، تاج بک ڈپو، لاہور، ۱۹۵۶ء
(۳۶) عبدالمجید بھٹی، کلام بابا فرید، جمشید پبلیکیشنز، لاہور ۱۹۶۹ء
(۳۷) فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، بول فریدی، پنجابی ادبی اکیڈمی، لاہور، ۱۹۶۵ء
(۳۸) قریشی احمد حسین، پنجابی ادبیات دا تحقیقی مطالعہ، میری لائبریری، لاہور، ۱۹۷۵ء
(۳۹) کالا سنگھ بیدی، ڈاکٹر، فرید تے فریدبانی، پنجابی بک سٹور، نویں دلی، ۱۹۷۴ء
(۴۰) کالا سنگھ بیدی، ڈاکٹر، داراں گورونانک سٹیک، پنجابی بک ڈپو سٹور، نویں دلی، ۱۹۶۹ء
(۴۱) کاہن سنگھ نابھہ، بھائی، مہان کوش، بھاشا وبھاگ، پٹیالہ، ۱۹۷۴ء

(۴۲) کاہن سنگھ نابھہ، بھائی، گُرچھند دِواکر، سُدرشن پریس، امرتسر، ۱۹۲۴ء

(۴۳) کیسر سنگھ چھبر، بنساولی نامہ (جلد II، ۱۹۶۸ء "پرکھ")

(۴۴) کیہر سنگھ، جنم ساکھی باوا فریدجی، پرتاب سنگھ، سُندر سنگھ پُستکاں والے لائلپور

(۴۵) گوپال سنگھ دردی، پنجابی ساہت دا اتہاس، پنجابی اکیڈیمی، نویں دلی، ۱۹۵۰ء

(۴۶) مجیدا ے ارشد تے گیانی شمس، سوانح بابا فرید تے دوہڑے، جہانگیر بُک ڈپو، لاہور

(۴۷) محمد افضل خاں، چودھری، شلوک فرید، ۴ ٹمپل روڈ لاہور

(۴۸) محمد دین، مولوی، باغِ اولیائے ہند، محمد معظم فتح محمد تاجران، لاہور، ۱۹۰۷ء

(۴۹) منی سنگھ، بھائی، جنم ساکھی (چھاپہ بمبئی) سنسکرت بُک ڈپو، لاہور

(۵۰) موہن سنگھ دیوانہ، ڈاکٹر، پنجابی اُدب دی مختصر تاریخ، ماڈرن پبلیکیشنز، لاہور

(۵۱) مہندر کور، گل، ڈاکٹر، گورو ارجن دیو۔ جیون تے بانی، نیشنل بُک شاپ، دِلی، ۱۹۷۵ء

(۵۲) مہندر کور، گل، ڈاکٹر، گورو گرنتھ صاحب دی سمپادن کلا، ربی پرکاشن، دِلی، ۱۹۷۴ء

(۵۳) نجم حسین سید، سیدھاں، مجلس شاہ حسین، لاہور، ۱۹۶۴ء

اُردو

(۱) احمد ربانی، مرتب، مقالات مولوی محمد شفیع، مجلس ترقی ادب لاہور، ۱۹۷۴ء

(۲) اخلاق حسین، حیات طیبہ حضرت محبوب الٰہی، فضل برادران، نئی دہلی، ۱۹۶۴ء

(۴) اکرام الحق، شیخ، ارضِ ملتان، الاکرام، ملتان، ۱۹۷۲ء

(۵) امیر خسرو، احسن الشواہد (ترجمہ : افضل الفوائد) مترجم مولوی مولا بخش، مطبع رضوی، دہلی، ۱۳۱۴ھ

(۶) ——— سراج المجالس (اُردو ترجمہ : خیر المجالس)، جامعہ ملیہ پریس، دہلی ۱۹۲۸ء

(۷) بدر الدین اسحٰق، اسرار الاولیا (ترجمہ : معین الدین دردائی) نفیس اکیڈمی کراچی، ۱۹۷۱ء

(۸) پیر محمد حسین، گلزار فریدی، شیخ الٰہی بخش جلال الدین اینڈ سنز، لاہور، ۱۳۰۱ھ

(۹) تاج الدین، حضرت بابا فرید الدین گنج شکر، نور بک ڈپو، لاہور

(۱۰) جعفر قاسمی، بابا فرید الدین مسعود (ترجمہ : طاہر اسدی)، علاقائی ثقافتی ادارہ لاہور، ۱۹۷۱ء

(۱۱) جمیل جالبی، ڈاکٹر، تاریخِ ادبِ اُردو، انجمن ترقی ادب، لاہور، ۱۹۷۵ء

(۱۲) خلیق احمد نظامی، تاریخ مشائخ چشت، دار المولفین، اسلام آباد -

(۱۳) حمید شاعر قلندر، خیر المجالس (ترجمہ : احمد علی) واحد بک ڈپو، کراچی

(۱۴) حیدر علی سہوانی، تاریخ الاولیا، پریس مہر نیمروز، بجنور، ۱۰۰۷ء

(۱۵) دارا شکوہ، سفینۃ الاولیا (ترجمہ : محمد علی لطفی) نفیس اکیڈمی، کراچی، ۱۹۷۵ء

(۱۶) رفیعہ سلطانہ، اُردو نثر کا آغاز اور ارتقاء، مجلس تحقیقاتِ اُردو، حیدر آباد دکن

(۱۷) سُجان رائے بٹالوی، خلاصۃ التواریخ (ترجمہ : ڈاکٹر ناظر حسن زیدی) مرکزی اُردو بورڈ، لاہور، ۱۹۶۶ء -

(۱۸) شاہ عبد الحق محدث دہلوی، اخبار الاخیار (ترجمہ : سبحان محمود) مدینہ پبلشنگ کمپنی

کراچی، ۱۹۶۰ء

(۱۹) شیخ محمد اکرام، آبِ کوثر، فیروز سنز، لاہور، ۱۹۵۲ء

(۲۰) شیخ محمد غوث، جواہر خمسہ (ترجمہ، مرزا احمد بیگ) مطبع مجتبائی، دہلی، ۱۳۱۵ھ

(۲۱) ضیاء الدین برنی، تاریخ فیروز شاہی، (ترجمہ، ڈاکٹر معین الحق) مرکزی اُردو بورڈ

لاہور، ۱۹۶۹ء

(۲۲) طالب ہاشمی، تذکرہ بابا فرید الدین مسعود، آئینہ بکڈپو، لاہور، ۱۹۶۲ء

(۲۳) علی اصغر چشتی، جواہر فریدی، ترجمہ، اللہ والے کی قومی دُکان، لاہور

(۲۴) عین الحق فرید کوٹی، اُردو زبان کی قدیم تاریخ، ارسلان پبلیکیشنز، لاہور، ۱۹۷۲ء

(۲۵) فرشتہ، تذکرہ مشائخ کرام (تاریخ دے ۱۲ ویں مقالہ دا ترجمہ)

احسن برادرز، لاہور، ۱۹۶۵ء

(۲۶) قریشی احمد حسین، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، میری لائبریری، لاہور، ۱۹۶۴ء

(۲۷) محمد امام الدین، مراۃ السالکین، مکی پریس، گوجرانوالہ، ۱۳۱۳ھ

(۲۸) محمد آصف خاں، مضمون: پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی، روزنامہ "امروز"

لاہور، ۲۷ ستمبر ۱۹۵۹ء

(۳۰) محمد امین شرقپوری، تذکرہ اولیائے چشت، پیکو لمیٹڈ، لاہور، ۱۹۵۳ء

(۳۱) محمد غوثی، گلزارِ ابرار (ترجمہ: فضل احمد جیوری) اسلامک بک فاؤنڈیشن،

لاہور، ۱۹۷۵ء

(۳۲) محمد مسلم نظامی، انوار الفرید، پاکپتن، ۱۹۶۵ء

(۳۳) محمود شیرانی، پنجاب میں اُردو، مکتبہ معین الادب، لاہور

(۳۴) مسعود الحسن شہاب، خطۂ پاک اُچ، اُردو اکیڈیمی، بہاولپور، ۱۹۶۷ء
(۳۵) مصطفائی بیگم، تذکرہ خاصانِ خدا، حیدرآباد دکن۔
(۳۶) مظہر محمود خاں شیرانی، مرتب: مقالاتِ شیرانی، انجمن ترقیٔ ادب لاہور ۱۹۶۶ء
(۳۷) منہاج سراج، طبقات ناصری (جلد دوم) (ترجمہ: غلام رسول مہر)
مرکزی اُردو بورڈ، لاہور، ۱۹۷۵ء
(۳۸) مولوی عبدالحق، اُردو کی نشوونما میں صوفیائے کرام کا کام،
انجمن ترقیٔ اُردو، کراچی، ۱۹۵۳ء
(۳۹) نثار علی شہرت، سوانح عمری بابا فرید، مطبع بیسویں صدی، لاہور، ۱۹۰۶ء
(۴۰) نظام الدین اولیاء، راحت القلوب، (ترجمہ: روزنامچہ بابا فرید، مُلا واحدی)
دہلی، ۱۹۴۵ء
(۴۰) نصیر احمد جامعی، بابا فرید، سنگِ میل پبلیکیشنز، لاہور
(۴۱) نور احمد چشتی، تحقیقاتِ چشتی، پنجابی ادبی اکیڈیمی، لاہور، ۱۹۶۴ء
(۴۲) نور احمد خاں فریدی، تاریخ ملتان (جلد پہلی) رائٹرز کالونی، ملتان، ۱۹۷۱ء
(۴۳) وحید احمد مسعود، سوانح فریدالدین مسعود، پاک اکیڈیمی، کراچی، ۱۹۶۵ء

فارسی

(۱) اللہ دیا چشتی، سیر الاقطاب، نولکشور، لکھنؤ، ۱۹۱۳ء
(۲) میر خورد، سیر الاولیا، مطبع محب ہند، دہلی، ۱۸۸۵ء
(۳) بابا فرید، فوائد السالکین، مطبع اسلامیہ، لاہور، ۱۳۳۰ء

(۴) جمالی، مولانا، سیر العارفین، مطبع رضوی، دہلی، ۱۸۹۳ء

(۵) رحم علی خاں امام، تذکرہ منتخب اللطائف، تہران، ۱۳۴۹ھ

(۶) صادق حسن خاں، شمع انجمن، مطبع شاہجہانی، دہلی، ۱۲۹۲ھ

(۷) عبدالرحمن شاکر، گلستانِ مسرت، مطبع مصطفائی، لاہور، ۱۲۶۶ھ

(۸) عبدالرشید، سرہنگ خواجہ، تذکرہ شعرائے پنجاب، اقبال اکیڈیمی، کراچی، ۱۹۶۷ء

(۹) علی اصغر چشتی، جواہر فریدی، وکٹوریہ پریس، لاہور، ۱۸۸۴ء

(۱۰) غلام سرور مفتی، خزینۃ الاصفیا، ثمر ہند پریس، لکھنو، ۱۸۷۲ء

(۱۱) غلام سرور، مفتی، گنج تاریخ، مطبع کوہ نور، لاہور، ۱۸۵۹ء

(۱۲) محمد اکرم براسوی، اقتباس الانوار، مطبع اسلامیہ، لاہور

(۱۳) میر حسین دوست سنبھلی، تذکرہ حسینی، نولکشور، لکھنو، ۱۸۷۰ء

(۱۴) محمد ساقی مستعد خاں، مآثر عالمگیری، مرتب آغا احمد علی، ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال، کلکتہ، ۱۸۷۱ء

(۱۵) میر عبدالواحد بلگرامی، سبع سنابل، مطبع نظامی، کانپور، ۱۲۹۹ھ

قلمی نسخے

(۱) احمد علی ہاشمی سندیلوی، مخزن الغرایب (خلیق احمد نظامی)

(۲) امام الدین بھکری، خلاصۃ الاوراد (حکیم اللہ بخش انصاری)

(۳) شیخ محمد غوث، جواہرِ خمسہ (پنجاب یونیورسٹی لائبریری، لاہور ۲۵۸۱/۵۵۸)

(۴) عبدالفتاح بن نعمان بدخشی، مفتاح العارفین (پنجاب یونیورسٹی لائبریری، لاہور)

(۵) قاضی غلام علی انصاری، تاریخ الاولیا (حکیم اللہ بخش انصاری)

(۶) والہ داغستانی، ریاض الشعرا (خلیق احمد نظامی)

(۷) سلوک بابا فرید (سبط الحسن ضیغم)

عربی

(۱) ابنِ قتیبہ، المعارف؛ مرتب ڈاکٹر ثروت عکاشتہ، دار المعارف، قاہرہ، ۱۹۶۹ء

(۲) الواقدی، محمد بن سعد، طبقات الکبیر، لیڈن، ۱۳۲۲ھ

ہندی

(۱) ———— کبیر گرنتھاولی، ناگری پرچارنی سبھا، کاشی

(۲) ایودھیا سینہہ اُپادھیائے، ہندی بھاشا اور ساہتیہ کا اتہاس، پستک بھنڈار، دربھنگہ، ۱۹۹۷ بکرمی

(۳) دھرمیندر کمار گپت، ڈاکٹر، مضمون: شیخ فرید کی بھاشا (بابا شیخ فرید؛ مرتب ڈاکٹر من موہن سہگل) بابا فرید میموریل سوسائٹی، پٹیالہ، ۱۹۷۳ء

(۴) رام چندر ورما، سنکچھیت شبد ساگر، انڈین پریس، پریاگ، ۱۹۳۳ء

انگریزی

۱۔ آر۔ سی مجمدار وغیرہ، این ایڈوانسڈ ہسٹری آف انڈیا، میکملن، لندن، ۱۹۶۵ء

۲۔ اولف کیرو، پٹھانز، میکملن، لندن، ۱۹۶۲ء

۳ :- ای - پی - فلپس ، منگوکنز تھیمز اینڈ ہڈسن ، لندن ، ۱۹۶۹ء
۴ :- ایس کے چیٹرجی ، انڈو ایرین اینڈ ہندی ، اینگلو ورنیکولر پریس - احمد آباد، ۱۹۴۲ء
۵ :- ایس کے چیٹرجی ، اورجن اینڈ ڈویلپمنٹ آف بنگالی لنگویج ، کلکتہ یونیورسٹی پریس
کلکتہ ، ۱۹۲۶ء
۶ :- ایشوری پرشاد ، اے شارٹ ہسٹری آف مسلم رُول اِن انڈیا ، انڈین پریس
الٰہ آباد ، ۱۹۶۲ء
۷ :- ترلوچن سنگھ وغیرہ ، سیکرڈ رائیٹنگز آف دی سکھز ، جارج اینڈ ان وِن ، لندن ، ۱۹۷۳ء
۸ :- خلیق احمد نظامی ، لائف اینڈ ٹائمز آف شیخ فرید ، مسلم یونیورسٹی پریس ، علی گڑھ ۱۹۵۵ء
۹ :- ڈبلیو - ڈبلیو - ہنٹر ، اے بریف ہسٹری آف انڈین پیپل ، کلیرنڈن پریس ، آکسفورڈ ، ۱۹۰۷ء
۱۰ :- سید مسلم نظامی ، بریف لائف ہسٹری آف بابا فرید ، پاکپتن ، ۱۹۶۶ء
۱۱ :- سید حسن عسکری ، ففٹینتھ سنچری پوئٹ آف نارتھ بہار ، انڈین ہسٹری کانگرس ، ناگپور ، ۱۹۵۰ء
۱۲ :- سی ایم لوئیہلن ، سکھز اینڈ دیئر سکرپچرز ، لکھنؤ پبلشنگ ہاؤس ، لکھنؤ ، ۱۹۶۴ء
۱۳ :- گوربچن سنگھ طالب ، بابا شیخ فرید ، پنجابی یونیورسٹی ، پٹیالہ ، ۱۹۷۳ء
۱۴ :- لاجونتی رام کرشن ، پنجابی صوفی پوئٹس ، آکسفورڈ یونیورسٹی پریس ، ۱۹۳۸ء
۱۵ :- مقبول الٰہی کپلٹس آف بابا فرید ، مجلس شاہ حسین ، لاہور ، ۱۹۶۷ء
۱۶ :- میکالف ، سکھ ریلیجن ، کلیرنڈن پریس ، آکسفورڈ ، ۱۹۰۹ء

دوجیاں کتاباں

۱۔ مڈھلی لفظالی۔ محمد آصف خاں، شریف صابر۔ سبط الحسن ضیغم۔
۲۔ جٹ دی کرتوت۔ میراں بخش منہاس۔ سودھن ہار: محمد آصف خاں۔
۳۔ قائدِ اعظم دی وار۔ مسعود منور
۴۔ اکبر کہانیاں۔ اکبر لہوری
۵۔ وحدت الوجود تے پنجابی شاعری۔ پروفیسر سید علیؑ عباسؑ جلالپوری
۶۔ بول مٹی دیا باویا۔ سجاد حیدر
۷۔ جزیرہ۔ منو بھائی
۸۔ ٹیکسلا۔ ڈاکٹر سیف الرحمان ڈار
۹۔ کہندا سائیں۔ احمد علی سائیاں۔ سودھن ہار: افضل پرویز
۱۰۔ ہیر چراغ اعوان۔ عین الحق فرید کوٹی
۱۱۔ جنگ نامہ امام حسین۔ حافظ برخوردار۔ سودھن ہار: قریشی احمد حسین قلعداری
۱۲۔ دیس پردیس۔ سلیم خاں گمی۔
۱۳۔ گلزارِ مستی۔ غلام حیدر مستانہ
۱۴۔ بول تے تول۔ غلام یعقوب انور مرحوم
۱۵۔ آکھیا بابا فرید نے۔ پروفیسر محمد آصف خاں

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ——— لاہور